

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

KIŞ WINTER 2019 • SAYI NUMBER 88

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences of the Turkic World

KIŞ WINTER 2019 • SAYI NUMBER 88

Sahibi Owner

Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütavelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Musa YILDIZ

Yayın Yönetmeni Editor in Chief

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Yayın Kurulu Editorial Board

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ali Ekber ŞAHİN
Doç. Dr. Tuba DURMUŞ
Dr. Murat YILMAZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor

Emine Sıdıka TOPTAŞ

Teknik Redaksiyon Redaction

Doç. Dr. Tuba DURMUŞ

Özetlerin İngilizcesi English Abstracts

Ebru SEVEN

Özetlerin Rusçası Russian Abstracts

Liliya SATTAROVA

Yönetim Merkezi Management Center

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sok.

Nu: 30 06490 Bahçelievler / ANKARA

Tel : (0 312) 216 06 00 • Faks : (0 312) 216 06 09

www.ayu.edu.tr

bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Abonelik Subscription

bilig@yesevi.edu.tr

Abone Bedeli

Yurt içi (Yıllık) : 100 TL (Öğretim üyesi, öğretmen ve öğrencilere 50 indirimlidir)

Yurt dışı (Yıllık) : 150 ABD Doları

Yayın Türü

3 aylık, yaygın, süreli

Baskı Printed by

OLİVİN OFSET

+90 (312) 394 45 88

www.olivinoftset.com

Basım Yeri: ANKARA

Basım Tarihi: 20/01/2019

ISSN: 1301-0549

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV

Millî Bilimler Akademisi / Kırgızistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER

Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV

Hakas Katanov Devlet Üniversitesi / Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Nurettin DEMİR

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Edward FOSTER

Tatısman/ABD

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Ege Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Osman HORATA

Hacettepe Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Lars JOHANSON

Mainz Üniversitesi / Almanya

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Marmara Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNOV

Bilimler Akademisi / Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Mahir NAKİP

Çankaya Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Hacettepe Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY

Uludağ Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Cengiz TOMAR

Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan

Prof. Dr. Refik TURAN

Gazi Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Musa YILDIZ

Gazi Üniversitesi / Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarların olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Kıymetli Okurlar,

bilig'in yeni sayısını istifadenize sunmanın sevinci ile yeni yılınızı kutlar, sağlıklı, huzurlu ve başarılı bir yıl geçirmenizi dileriz. 2018, Türk dünyasının bütünleşmesi sürecinde son derece verimli bir yıl oldu. 3 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan'ın Çolpanata kentinde düzenlenen 6. Türk Keneşi Zirvesi'nde Türk dünyasının ortak geleceği adına önemli kararlar alındı. Bu kararlardan biri de Türk Üniversiteler Birliği'nin çalışmalarına ilişkindir. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği'nin dönem başkanlığını yürütmektedir. Bu bağlamda *bilig* olarak Türk dünyasında uluslararası hakemli bilimsel süreli yayıncılık konusunda işbirliğinin artırılmasına gayret edeceğiz.

Bu sayımızda da sosyal bilimlerin farklı alanlarından 9 seçkin makale yer almaktadır. Yusuf Sarımay'ın arşiv belgelerine dayalı olarak hazırladığı "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul" başlıklı yazı günümüz için de pek çok ilham veren bir çalışmadır. Makalede, Türkistan bölgesinden gelen hacıların İstanbul üzerinden Hicaz'a gitmeleri ve dönüşlerinde de aynı güzergâhı takip etmeleri, Osmanlı Devleti'nin bu hacıların İstanbul'daki konaklama ve hac yolculuğu sırasındaki masraflarının bir kısmını karşılaması belgelerle ortaya konmaktadır.

Aksu ve Çolak'ın hazırladığı "Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri" başlıklı çalışma ise Türk Silahlı Kuvvetlerinin sınır güvenliği, terörle mücadele ve Suriye'nin toprak bütünlüğü çerçevesinde yürüttüğü Fırat Kalkanı Harekatı göz önünde bulundurularak okunduğunda daha da farklı boyutlar kazanmaktadır. Yine günümüzle ilişkilendirilerek ilgiyle okuyacağınız bir başka makalede Cengiz Mutlu'ya ait "Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi'nde Şeyh Senusi" çalışmasıdır. Mutlu, Şeyh Senusi'yi derinlemesine araştırarak bizlere hem ulusal kurtuluş savaşı hem de Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya ilişkin son derece ilginç bilgiler vermektedir.

Kırım ve Kırım üzerinde tarih boyunca devam eden hâkimiyet mücadelesi Türk ve Rus tarihi içerisinde özel bir yer tutar. Her dönemde güncelliğini koruyarak günümüze kadar devam eden Kırım sorununu tarihi süreci iyi bir şekilde analiz etmeden anlamak mümkün değildir. Kezban Acar'ın kaleme aldığı "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgisi", Alter Kahraman'ın yazdığı "Lenin Bayrağı: between two fires" başlıklı makaleler Kırım sorunu ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili konuları ele almaktadır.

Rusya, çok sayıda farklı milletin yaşadığı bir ülke olması özelliğiyle "etnografya müzesi"ne benzetilen bir devlettir. Rusya'da çok sayıda Türk dilli ve Müslüman halk da yaşamaktadır. Bunlar arasında Başkurtlar İdil Ural bölgesinde, Sahalar ise Kuzey Doğu Sibiryada bulunurlar. "Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması" ve "Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar" başlıklı makaleler Rusya'da yaşayan Türk dilli halkların somut olmayan kültürel mirasına ilişkin ilgi çekici bilgiler içermektedir. "Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri" başlıklı makale de aynı şekilde eski Türk tarihine ilişkin arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler sunmaktadır.

Tanzimat aydınlarından Ahmet Mithat Efendi'nin "Ahmet Metin ve Şirzad" romanını tahlil eden Funda Çapan Özdemir'in makalesi iki asrı aşan Türk modernleşmesi ve Batılılaşma girişimlerinin ilk dönemlerine ilişkin öncü bir aydın bakışını ortaya koymaktadır.

Yayın Değerlendirme bölümünde ise Türk edebiyatı ve Türkoloji alanında Türkiye'nin tanınmış akademisyenleri olan Osman Horata, Fatih Köksal, Mustafa Tatcı'ya ait üç yeni eserin tanıtım yazıları yer almaktadır.

Türk dünyasının genişliği, Türk tarihinin ve kültürünün zenginliği ve çeşitliliği o kadar büyüktür ki, *bilig* sizlere bu ummandan adeta bir katre sunmaktadır. Derya içinde yüzüp suyun farkında olmayan mâhilerden olmamak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ
Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We wish you a healthy, peaceful and successful year by celebrating your new year with the joy of making available the new issue of *bilig*. 2018 was a considerably productive year regarding the period of the integration of the Turkic World. Important decisions were taken on behalf of the common future of the Turkic world in the 6th Turkic Council Summit held in Cholpon-Ata, Kyrgyzstan on September 3, 2018. One of these decisions is related to the work of the Turkic Universities Union. Akhmet Yassawi University carries out the chairmanship-in-office of the Turkic Council Turkic Universities Union. In this regard, as *bilig*, we will endeavor to increase cooperation about the matter of international refereed scientific periodicals in the Turkic world. In this issue, there are 9 distinguished articles from different fields of social sciences. "Istanbul as a Center of visit for Turkestan Pilgrims" penned by Yusuf Sarıay, based on archival documentation is also a very inspiring work for our day. In the article, pilgrims coming from Turkestan region to Hijaz via Istanbul and following the same route in their return and the Ottoman Empire's covering some of the costs of pilgrims during their accommodation in Istanbul and pilgrimage are revealed through documents.

Prepared by Aksu and Çolak, the article titled "Contractual Obligations in Turkey's Foreign Policy Crises: The Cyprus and Nakhchivan Crises" is gaining even more dimensions when it is read in the light of the border security of the Turkish Armed Forces, the fight against terrorism and the operation of the Euphrates Shield carried out within the framework of the territorial integrity of Syria. Another article you will read with interest by associating to present day is Cengiz Mutlu's "In the Light of New Documents Sheikh Sunusi in Turkish National Struggle". Mutlu gives us very interesting information regarding both the national liberation war and the Middle East and North Africa by exploring Sheikh Senusi deeply.

Crimea and the struggle for dominance over Crimea throughout history has a special place in Turkish and Russian history. It is not possible to understand the Crimean problem, which continues until today by concerning every period, without analyzing the historical process well. Kezban Acar's "Propaganda during the Crimean War (1853-1856): Images of the War and the Enemies in Russian Popular Culture" and Alter Kahraman's "*Lenin Bayrağı*: between two fires" address the issues that are directly and indirectly related to the Crimean problem.

Russia is a state similar to the "ethnography museum" due to a large number of different nationalities living there. A large number of Turkish and Muslim people live in Russia. Among these, Bashkirs are located in the Ural region of Idil, while the Sakhas are located in North Eastern Siberia. The articles titled "Ancient Turkic Calendar and Celebration of Navruz by the Bashkirs" and "Bear Festival In Yakut Turks, Khanty-Mansiysk And Nenets And Musical Instruments Used in The Festival" contains interesting information about the intangible cultural heritage of Turkish-language peoples living in Russia. The article titled "The Types of Sarmat Tombs in Western Kazakhstan" also provides information from archaeological excavations related to ancient Turkish history.

Funda Çapan Özdemir, who analyzed the novel of *Ahmet Metin and Sirzad* by Ahmet Mithat Efendi, one of the Tanzimat intellectuals, reveals a pioneering intellectual view of Turkish modernization and the early periods of Westernization initiatives over two centuries.

In the book review section, the blurbs of three new works by Osman Horata, Fatih Köksal, Mustafa Tatcı, who are among the well-known academicians in the fields of Turkish Literature and Turkology in Turkey, are stated.

The vastness of the Turkish world, the richness and diversity of Turkish history and culture are so great that *bilig* only offers you a drop from this large body of water. We wish you an enjoyable reading with the hope that we will not be the ones who are in the sea without being aware of the water.

Prof. Dr. Firat PURTAŞ
Editor in Chief

Дорогие читатели,

Примите наши поздравления с новым годом и пожелания счастья, здоровья и успехов, и позвольте представить вашему вниманию очередной выпуск журнала «Билиг». 2018 год был очень плодотворным с точки зрения процессов интеграции тюркского мира. 3 сентября 2018 года в городе Чолпон-Ата в Кыргызстане состоялся Шестой саммит глав тюркских государств, на котором были приняты важные для будущего тюркского мира решения. Одно из этих решений связано с деятельностью Союза Тюркских университетов, председателем которого является в данный период Университет имени Ахмеда Ясави. В этой связи мы приложим все усилия к расширению в тюркском мире сотрудничества в сфере международных рецензируемых научных изданий.

В настоящем выпуске журнала опубликовано девять статей по разным сферам общественных наук. Основанное на архивных документах исследование Юсуфа Сарына «Стамбул как центр посещения паломниками из Туркестана» показывает, что путь паломников, направляющихся в Хиджаз из Туркестана и возвращающихся из хаджа на родину, проходил через Стамбул, и Османское государство брало на себя часть расходов паломников на их пребывание в Стамбуле и путь к священным местам.

Статья Ф.Аксу и Ю.Чолака «Законы о соглашениях во времена кризисов во внешней политике: кризис на Кипре и Нахичевани» приобретает особый смысл в контексте операции «Щит Евфрата», проводимой Турецкими Вооруженными Силами в целях обеспечения безопасности границ, борьбы с терроризмом и сохранения единой территории Сирии. В свете событий наших дней новые акценты приобретает материал Д. Мутлу «Роль шейха Сенуси в национальной борьбе Турции в свете новых документов». Глубокие исследования деятельности Шейха Сенуси позволили автору дать нам интереснейшие сведения, связанные как с национально-освободительной войной, так и с историей Ближнего Востока и Северной Африки.

Крым и борьба за обладание полуостровом были особой темой в отношениях между Россией и Турцией. Невозможно понять крымскую проблему, которая сохраняла свою актуальность в каждом историческом периоде, не анализируя исторический процесс. Некоторые темы, связанные с крымской проблемой, раскрыты в статьях Кезбан Аджар «Пропаганда во времена Крымской войны (1853-1856): образы войны и врагов в российской популярной культуре» и Альтера Кахрамана «Ленин Байрагы»: «Между двух огней».

Россия – страна многих национальностей, для которой в некоторой степени справедливо сравнение с «этнографическим музеем». В России проживают многие тюркоязычные народы и народа, исповедующие ислам. Среди тюркоязычных народов России – башкиры, живущие в Волго-Уральском регионе, и саха, населяющие северо-восток Сибири. Интересные сведения о нематериальном культурном наследии тюркоязычных народов России содержатся в статьях «Тюркский календарь и празднование Навруза у башкир» и «Медвежий праздник у народа саха (якутов), хантов и манси, ненцев, и используемые музыкальные инструменты». Данные по истории древних тюрков, полученные в результате археологических изысканий, представлены в материале «Типы сарматских захоронений в Западном Казахстане».

Фунда Чапан Оздемир, исследовавшая роман писателя периода Танзимата Ахмеда Мидхата Эфенди «Ахмет Метин и Ширзад», знакомит с взглядами интеллектуала на ранний период более чем двухвекового опыта вестернизации и турецкой модернизации.

Среди рецензий вы найдете обзоры трех новых исследований в области турецкой литературы и тюркологии, принадлежащих известным турецким ученым Осману Хората, Фатиху Кёксалу и Мустафе Татжи.

Тюркский мир безбрежен, а богатство и разнообразие тюркской истории и культуры настолько велики, что «Билиг» может предложить лишь каплю из этого океана. Желаем познания глубин сокровенных знаний, и приятного чтения!

**Профессор Фырат Пурташ,
Главный редактор**

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yusuf Sarınoy

Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul / 1-18
Istanbul as a Center of Visit for Turkestani Pilgrims

Fuat Aksu, Yunus Çolak

Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri / 19-54
Contractual Obligations in Turkey's Foreign Policy Crises: The Cyprus and Nakhchivan Crises

Cengiz Mutlu

Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi'nde Şeyh Senusi / 55-82
In the Light of New Documents Sheikh Sunusi in Turkish National Struggle

Feyzan Göher Vural

Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar / 83-112
Bear Festival in Yakut Turks, Khanty-Mansiysk and Nenets and Musical Instruments Used in the Festival

Kezban Acar

Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi / 113-136
Propaganda during the Crimean War (1853-1856): Images of the War and the Enemies in Russian Popular Culture

Muzaffer Gursoy

Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri / 137-167
The Types of Sarmat Tombs in Western Kazakhstan

Alter Kahraman

Lenin Bayrağı: 'between two fires' / 169-188
Lenin Bayrağı: 'İki Ateş Arasında'

Ahat Salihov

Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması / 189-203
Ancient Turkic Calendar and the Celebration of Navruz by the Bashkirs

Funda Çapan Özdemir

Ahmed Midhat Efendi'nin *Ahmet Metin ve Şirzad* Romanında İstitrâd Değerlendirmesi / 205-226
The İstitrâd Evaluation in The Novel of Ahmet Metin and Şirzad of Ahmet Midhat Efendi

Tuba Işınsoy Durmuş

Horata, Osman (2018). *Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları. / 227-229

Emine Sıdıka Toptaş

Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi *Türkçe Yazmalar Kataloğu* (2018). Haz. M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan. İstanbul: Kesit Yay. / 231-234

Yasin Şen, Harun Sarıgül

Tatçı, Mustafa (Haz.) (2018). *Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı*. İstanbul: H Yayınları. / 235-238

2018 Makale Adı Dizini / 2018 Index of Articles / 239-246

2018 Yazar Adı Dizini / 2018 Index of Authors / 247-254

Yayın İlkeleri / Editorial Principles / 255-260

Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul*

Yusuf Sarıay**

Öz

Osmanlı Devleti ile Türkistan bölgesi arasındaki ilişkiler siyasi alandaki kopukluklara rağmen, kültürel ve dini bağlar ile tarihi arka plandan dolayı devam etmiştir. Bu ilişkilerin önemli bir göstergesini de Türkistan bölgesinden hac yolculuğuna çıkan Türklerin Hilafet merkezi olan İstanbul’u ziyaret etmeleri ve dönüşlerinde de aynı güzergahı takip etmeleri oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti de Türkistan bölgesinden gelen hacıların İran ve Rusya faktörü sebebiyle yol güvenliklerinin sağlanması ile İstanbul’daki konaklama ve hac yolculuğu sırasındaki masrafların karşılanmasını bir devlet politikası haline getirmiştir.

Makalede Türkistan bölgesinden gelen hacıların İstanbul üzerinden Hicaz’a gitmeleri ve bu konuda Osmanlı Devleti’nin politikası arşiv belgelerine dayanılarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, İstanbul, Türkistan, Türkistanlı hacılar, Türkistan elçileri, Buhara, Kaşgar.

* Geliş Tarihi: 23 Kasım 2016 – Kabul Tarihi: 11 Haziran 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Sarıay, Yusuf (2019). “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”.

bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 88: 1-18.

** Prof. Dr., TOBB Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Ankara/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6486-3417>

ysarinay@etu.edu.tr

Hicaz'da Osmanlı Egemenliği, Hilafet ve Osmanlı Devleti'nde Hac Organizasyonu

Fatih döneminde batıya doğru ilerleyişini büyük ölçüde tamamlayan Osmanlı Devleti I. Selim döneminde güneye doğru yönelmiş, burada önemli bir güç olan Memlukları 1517 tarihinde ortadan kaldırmıştır. Memlukluların ortadan kaldırılması ile Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır (Uzunçarşılı 1972: 292). Bu sefer sonunda I. Selim Abbasi halifesi III. Mütevekkil Alellah'ı İstanbul'a getirerek hilafeti devr almıştır (Uzunçarşılı 1972: 294).¹ Yavuz Kahire'de iken Mekke emiri Şerif Berekat, oğlu ve bir elçiyi göndermiştir. Elçilik heyeti Osmanlı otoritesini benimsemesinin ifadesi olarak Mekke'nin anahtarları ve bazı kutsal emanetleri Osmanlı padişahına vermiştir. Faroqhi, Kutbeddin'e atıfla Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine geçiş sürecinde, bu bölgenin işe kaynağı olan Mısır ile bağlantısının Portekizliler tarafından kesildiğinde yaşanan sıkıntının ciddi boyutlarda olduğunu ifade eder. Kutbeddin'deki kayda göre "bu dönemde Haremeyn-i Şerifeyn, neredeyse tümüyle Mısır'dan gelecek gıda maddelerine bağımlıydı. Bunun bir sonucu olarak, 16. yüzyılın başında Portekizlilerin Kızıldeniz'e sık sık yaptıkları saldırılar yüzünden iki bölge arası ilişkilerin kısa dönemli kopması bile, paniğe ve denetlenemeyen fiyat artışlarına yol açıyordu." (Faroqhi 2008: 35). Yine aynı kaynağa göre, Mekke emirinin Osmanlı sultanına oğlunu göndermesinin böyle bir ekonomik-politik arkaplanı vardır. Yavuz da Berekat'a verilmek üzere heyete Mekke Emirliği fermanını teslim etmiştir. Bu tarihten itibaren Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde hutbe Osmanlı padişahlarının adlarına okunmaya başlanmış; böylece Osmanlı sultanları Haremeyn'in hâdimi ve Hicaz bölgesinin hâkimi olmuşlardır (Kurşun 1999: 316). I. Selim'den itibaren Hâdimü'l-Haremeyn tanımı elkab olarak kullanılmıştır.

Böylece Osmanlı padişahları siyasi otoritelerinin yanında dini otoritenin de birleşmesi ile İslam dünyasının en büyük gücü haline gelmişlerdir. Bu ortamın oluşmasından itibaren de Osmanlı padişahları hac yolculuğuna çıkanların güvenliklerinin sağlanmasını kendilerinin en önemli görevleri arasında addetmişlerdir. Hac güvenliği kapsamındaki önlemler, Hicaz bölgesindeki Osmanlı varlığının devamı için de önemli görülmüştür. Esas olarak bakıldığında, hac organizasyonu ve güvenliği ile ilgili yapılan harcamalar, geri dönüşü olan harcamalar olmadığından hâdim unvanı, esasen söylemden ibaret değildi. Aksine

Osmanlı egemenliğinin toplumsal meşruiyeti noktasında önemli bir yer işgal ediyordu (Faroqhi 2008: 9).²

Bu noktada, Osmanlı döneminde hac organizasyonunun nasıl gerçekleştiği ve güvenliğinin nasıl sağlandığına dair bilgiler (Özcan 1996: 400-408) bu sürecin işleyişini anlamak açısından önem taşımaktadır. Abbasi döneminde hacıların toplanma merkezi Bağdat idi. Tüm uzak yerlerden gelen hacılar Bağdat'ta toplanarak güvenli bir şekilde kutsal topraklara ulaşırlardı. Osmanlı Devleti Hicaz'ı kendi topraklarına dâhil etmesini müteakiben İslam dünyasında hacca ilişkin tüm sorumlulukları da üstlenmiş oldu. Artık İstanbul'un hacıların toplanma merkezi olduğu bu dönemde hacılar Şam ve Kahire yolu ile bir de Yemen, Bağdat-Basra yollarını kullanarak üç ana güzergah üzerinden Hicaz'a ulaşmaktaydılar. Anadolu, Rumeli, Türkistan ve Kafkasya'dan İstanbul'da toplanan hacılar Üsküdar, Gebze, Eskişehir, Konya ve Torosları geçerek Halep'e uzanır oradan Şam, Maan hattından Medine'ye ulaşırlar müteakiben Mekke'ye vararak bu seyahati tamamlamış olurlardı. Diğer yol ise deniz yolu ile Mısır üzerinden sağlanmakta idi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile karadan yapılan seyahatler büyük ölçüde yerini deniz yoluna bırakmıştır.

Organizasyon açısından, Osmanlılar'ın ana hatlarıyla Memluk Devleti'nin uyguladığı hac organizasyonunu tatbik ettikleri bilinmektedir (Özcan 1996: 401). Memlukler'de XV. yy'ın başından itibaren düzenli bir yolculuk haline getirilen hac seyahatinde en yetkili devlet görevlisi olarak *Emîr-i Hac* bulunmaktaydı.³ Bir kethüda ve bir kâtibin yardımcılığını yaptığı emîr-i hac ile birlikte hac kervanının güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmiş bir askerî birlik eşlik etmekteydi. Osmanlı dönemi hac organizasyonunda genellikle bir yeniçeri bölüğü veya tımarlı sipahi birliğiyle birlikte birkaç top arabası da hacı adaylarına eşlik ederdi. Kanuni dönemindeki hac kervanlarında 150 yeniçeri ve 100 sipahinin yerlerini aldıkları bilinmektedir (Özcan 1996: 403). Bu sayı, güzergahtaki tehlikelerin arttığı dönemlerde duruma göre artış gösterebilmekteydi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hac kabilelerinin güvenliğini hafif süvari birlikleri olan *cerde* birlikleri sağlamış, XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren de düzenli ordu mensubu askerler bu görevi devralmıştır. Padişahın hediyelerini iletme üzere görevli olan bir emin ile subaşının yanısıra, bir kadı da hac kafilesinde görevliydi. Devletin bu görevlilerine, işlerinde yardımcı olacak çeşitli alt kademe görevliler de vardı. Haccın gerçekleşebilmesi için söz konusu devlet görevlileri nezaretinde yapılan yolculuk sürecinde de gerek

güvenlik gerekse temel ihtiyaçların sağlanması noktasında Osmanlı devletinin desteği devam etmekteydi.

Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Hicaz'a, - haliyle - başka devletlerin tebaasından da Müslüman hacı adayları gelmekteydi. Ağırlıklı olarak İran, Hindistan ve Türkistan coğrafyalarından gelen bu hacıların güvenliği ve hac organizasyonu yine Osmanlılar'ın sorumluluğundaydı. Osmanlı Devleti bu hususta yaptığı askeri ve siyasi girişimleri gerekli durumlarda ilgili devletlere mektuplar yazarak bildirmiştir. Sultan II. Selim 1573 yılında Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderdiği mektubunda hac yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştığını, Akdeniz'de hacılar ve tüccarlara karşı korsanlık yapan Venedikliler'e karşı Kıbrıs'ın fethedildiğini bildiren bir mektup göndermiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/465). Söz konusu bölgelerden gelen hacıların durumları, mevcut siyasal gelişmelerden de önemli ölçüde etkilenmekteydi. İran'la olan siyasi ve askeri mücadele, döneme göre farklı bir tavır almayı gerektiriyordu. Buna açık bir örnek olarak Osmanlı-İran savaşları dönemlerinde İran'dan hacı adaylarının Osmanlı topraklarına girişlerine müsaade edilmemesi verilebilir (Özcan 1996: 404, Faroqi 2008: 153). Sonraki dönemler de İranlı hacıların ciddi bir kontrole tabi tutuldukları bilinmektedir. Türkistan bölgesinden gelen hacıların durumu ise hac için izledikleri güzergâhla ilgiliydi. Hicaz'a ulaşmaları ise esas olarak Rusya ve İran coğrafyası üzerinden gerçekleştiğinden, Türkistan hacıların durumu Osmanlı ile bu devletler arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlar veya savaş hallerine göre şekilleniyordu. Buhara ve Semerkant'ta toplanarak Hazar kıyısından önce Astrahan'a varan Türkistanlı hacı adayları, buradan Osmanlı topraklarına Kefe ve Özi'den girer, deniz yoluyla da İstanbul'a geçerek hac kervanına katılırlardı (Özcan 1996: 405, McChesney 2003: 132).⁴ Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askeri mücadelelerinden etkilenmelerine en dikkat çekici örnek olarak Astrahan'ın Ruslar'ın eline geçmesi gösterilebilir.⁵ II. Selim Rus işgaline giren Astrahan'a bir sefer düzenleyerek burayı ele geçirmek istemiş fakat başarılı olamamıştı (Özcan 1996: 382). Türkistanlı hacıların güzergâhlarındaki önemli bir durak olan Astrahan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla kuzey yolunu kullanmak durumunda kalmışlar, bu durum hem yollarını uzatmış, hem de daha tehlikeli bir yol izlemelerine neden olmuştur. Rus toprakları dışında bir başka dönüş güzergâhı da İran toprakları idi. Ancak bu yolda çok güvenli değildi. İran 1568 yılında Harezmlî hacıları hapsedmiş, Osmanlı Devleti de hapse atılan hacıların kurtarmak için diplomatik girişimlerde bulunmuştu (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/2723). Gerek Astrahan'la

bağlantılı olarak gerekse Safevi tehlikesi neticesinde Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacıların güvenliğine dönük tedbirleri ve Türkistan hanlıkları ile bu bağlamdaki ilişkilerinin temelinde söz konusu güzergâhta yaşanan sorunlar olduğu arşiv kayıtlarında sıkça dile getirilen bir husustur.

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin başlangıcına bakıldığında ise elimizdeki en erken tarihli belge 1568 tarihlidir. Ancak sadece bu belgeye bakarak daha önceki tarihlerde ilişkilerin olmadığı söylenemez (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/667). Büyük Selçuklular döneminde Türkistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar devam eden Müslüman Türk hâkimiyeti İran'da XVI. asırda Şiiğin güçlenmesi ile coğrafi olarak bölünmeye uğramıştır. İran'ın Şii bir güç olarak ortaya çıkışı ile her ikisi de Sünni olan Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki işbirliği kanalları açılmıştır. Bu işbirliğinin en güçlü örneği 1578 yılında Osmanlı-İran savaşında İran'a karşı yapılan Osmanlı-Özbek ittifakıdır. Bu ittifak çerçevesinde Buhara Hanı Abdullah, Meşhed ve Nişabur'a askeri harekât düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmuştur (Saray 1984: 3). Bu ittifak dışında ciddi bir askeri ve siyasal işbirliği olmamış, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki münasebetlerde İran ve Rusya'nın baskın etkisi daima kendisini hissettirmiştir. XVI. yüzyılda Safeviler, XVII. yüzyılda ise Rusya daha ağırlıklı olmak üzere Türkistan'ın Osmanlı ile bağlantısını engelleyen ana aktörlerdir (Andican 2009: 199-200). Osmanlı Devleti'nin bu iki önemli gücü daima dikkate almak zorunda kalması sebebiyle Türkistan'la ilişkiler sosyal ve kültürel düzeyden siyasal ve ekonomik seviyeye geçememiştir. Bir başka deyişle, Osmanlılar'ın bölge ile ilişkisini aralarında yer alan coğrafi bölgelerin egemen güçleri ile arasındaki gergin ilişkiler belirlemiştir.

Hac Yolunun Bir Parçası Olarak İstanbul

Türkistan'dan Hicaz'a hac yolculuğunda, bahsi geçen siyasal etkenlerin belirleyiciliği ve etkisinin yanısıra, dikkati geçen ve altının çizilmesi gereken en önemli noktalardan biri, İstanbul'un Türkistanlı hacıların yolculuklarının temel bir parçası olmasıdır. Türkistanlı hacıların İstanbul'a hac yolunda uğramalarına ilişkin ilk kayıtlar ise XVI. yüzyıldandır (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/671). Bu tarihte hacılar Buhara ve Semerkant'tan ayrılmalarını müteakib Hazar Denizine ulaşmakta Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Yollarını bu denli uzatmak istemeyen bir kısım

hacı adayları ise Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ederlerdi.⁶ Kazandıracağı zamanın çok olmaması ve izlenilen kara yolunun zorluğu göz önüne alındığında çok bir avantaj oluşturmayan bu istikametin Türkistanlı hacı adaylarının pek de tercih etmediği bir yol olduğu düşünülmektedir (Faroqhi 2008: 168-169, Kütükçü 2011: 186).⁷ Doğu Türkistan'ın bir şehri olan Kumul'dan bu seyahat XIX. yy'da 100 günde tamamlanmakta idi (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).⁸

En kestirme yollardan gidildiği zaman dahi her bakımdan günümüz şartları ile mukayese edilemeyecek derecede zorluklarla dolu böyle bir yolculuğa bir de ilave olarak İstanbul niçin eklenmekte idi? Kumul Kadısı, Kumul Müftüsü ve Turfan Kadısının Sultan II. Abdülhamid'e müştereken sundukları raporda bu sorunun cevabı olabilecek bir bölüm bulunmaktadır. 1906 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz rapor iki sayfadır. Raporun ilk iki sayfası Kaşgar'ın beşeri, sosyal, iktisadi ve siyasi özelliklerine ilişkindir. Rapor'un hissiyat bölümünde halkın kuvvetli bir inançla hilafet makamına dini ve manevi bakımdan bağlı oldukları belirtilmektedir. Bu inançla hac görevinden önce halifenin ziyaret edilmesinin dini vecibe olarak bilindiği ve halifeyi ziyaretin hac ibadetinin mütemmim cüzü olduğu ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).⁹ Yine İstanbul'da bulunan camileri ve kutsal makamları ziyaret etmek de sebepler arasında yer alsada (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71), temel neden İstanbul'un hilafet merkezi olmasıdır denilebilir. XX. yüzyıl başlarında Kaşgar ileri gelenlerinin Sultan II. Abdülhamid'e sundukları bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla halifeye bu derece bağlılık Rusya'nın hoşuna gitmemekte¹⁰ hatta hacıların İstanbul'a uğramadan Hicaz'a gitmelerinin yolları aranmakta, Odesa, Sivastopol gibi Rus limanlarından İstanbul'a gitmeye çalışan hacılar doğrudan vapurlar ile Hicaz'a gönderilmekte idi. Rusya Hicaz'a gidişte İstanbul'a uğratmadığı hacıları dönüşte de uğramalarını engellemek için aynı vapurlarla Rus iskelelerine zorla taşımakta idi. Rusya yaşattığı bu zorluklara ilave olarak Kaşgar'da yaşayan Türklere hiçbir siyasi bağı olmamasına rağmen vize işlemlerini de üzerine almıştı. Vize işlemleri için Rus Hükümeti tarafından alınan pasaportlar gecikmeli olarak verilmekte, hatta bu gecikme haftalarla ifade edilmektedir. Rusların bu muamelesi Kaşgarlı Türklere kendilerinin esir oldukları zannını bile vermektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71). 1906 yılında yaşanan bu sıkıntılar Kaşgarlı hacıları kendi sorunlarını kendilerinin çözmesi yoluna itmiştir.

Kaşgarlı hacıların sıkıntılarının esas sebebi Çin hükümetine ait İstanbul'da bir elçilik olmamasıdır. Bu sıkıntıyı gören Kaşgarlı Hacı Musa Efendi etrafının destek ve isteği ile kendisini Şeyhülhac ilan etmiştir. Bu gayri resmi görevlendirme ile Kaşgarlı hacılar sıkıntularından kurtulmuştur. Osmanlı Hükümeti ise şüphe ile karşıladığı şeyhülhacılık kurumunu Kaşgarlı Hacıların zor durumda kalmasını istememesi sebebiyle kabul etmiştir (BOA, ZB, 318/10).

XIX. yüzyıldaki kayıtlarda açık bir şekilde ifade edilen hilafet merkezi ziyaretinin hac sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmesi durumu, önceki yüzyıllarda nasıldı sorusunun yanıtını ise net bir şekilde vermek güçtür. Fakat, XVI. yüzyılda Astrahan'ın Rus egemenliğine girmesiyle birlikte, şartlar itibarıyla bir nevi zorunluluk halinde başlamış olan bu uygulamanın, zaman içinde bir gelenek haline gelmiş olması muhtemeldir. Bir kısım Orta Asyalı şeyh ve dervişlerin hac yolculuklarına dair kayıtların İstanbul'u da içermesi, Osmanlı hilafetiyle birlikte İstanbul'un da Türkistanlı hacılar için haccın bir parçası gibi görüldüğü fikri oluşturmaktadır.¹¹ Böylelikle, bir taraftan dini bir nitelik taşıyan hac yolculuğu, İstanbul'un da ziyaretiyle hilafete dönük teveccühü de somut bir hale getirmiş, bunun yanı sıra Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasal ve kültürel bağların devamında da merkezi bir rol almıştır denilebilir.

Hicaz Yolunda İstanbul ve Türkistanlı Hacıların İstanbul Tecrübeleri

Türkistanlı hacı adaylarının hac yolculuklarında böyle bir konuma sahip olan İstanbul, hem hac öncesinde hem de hac sonrasında söz konusu hacı adaylarını ağırlamaktaydı. Yukarıda bahsi geçen güzergâhları izleyerek İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar bir müddet burada kalırlardı. Bu uzun, yorucu ve aynı zamanda tehlikeli yolculuğa Türkistan'ın her kesiminden insanlar çıkmakta idi. Bunların arasında halktan kişiler, âlimler ve dervişler olduğu gibi tüccarlar ve üst düzey yöneticiler de bulunmakta idi (Alpargu, Yazıcı ve Yavuz 2014: 410).¹² Gelen ziyaretçilerin çeşitliliği hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. Üst düzey devlet görevlileri ve elçilik heyetleri genellikle bir Osmanlı bürokratinin evinde misafir edilirdi (BOA, A.MKT, 4/2). Misafirlikleri esnasında gerekli nakit ve gıda ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmakta idi (BOA, C.HR, 8927). Bu ihtiyaçlarının dışında elçilik heyetlerinin gönlünü almak kabilinden hac dönüşünde İstanbul'da elçi ve maiyetine kürkler hediye edildiği görülmektedir (BOA, C.HR, 6840). 1826 yılında esas gayesi hacca gitmek olan Buhara elçisi Mehmed Fazıl'a,

İstanbul'a geldiğinde kısa bir program yapılarak bir miktar nakit yardım yapılması, Türkistan'dan hacla bağlantılı olarak gelen elçi ve devlet görevlilerine dönük iyi niyet ve misafirperverliğin bir başka örneği olarak gösterilebilir (BOA, HAT, 1418/57993).

Üst düzey devlet görevlilerinin yanısıra, Osmanlı Devleti bölgenin dini ve siyasi bakımdan itibarlı kişilerine de yardımlarda bulunurdu. Bu yardımlar genellikle söz konusu kişilerin istekleri üzerine belli miktarda nakdî ödeme şeklinde gerçekleşirdi (BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098). Örneğin Buhara'nın önemli âlimlerinden ve Nakşibendî Şeyhi Süleyman Efendi bunlardan birisidir. Süleyman Efendi hac niyetiyle 1855 yılında Urfâ'ya ailesi ve 60 kadar müridi ile birlikte gelmiş fakat buradan ileriye gidecek imkânı kalmamıştır. Kendisinin talebi üzerine Şam'a seyahatlerine yetecek kadar nakit para verilmiştir (BOA, İ.MVL, 347/15045). Nakdî yardım, bir kısım itibarlı din adamlarına ise günlük ihtiyaçları kadar yapılıyordu (BOA, A.MKT.NZD, 353/7).

Bazı Türkistanlı hacı adayları da Hicaz'a gitmek için İstanbul'a geldiklerinde maddi bir talepte bulunmamakla birlikte birtakım iş ve işlemlerinde yaşadıkları sıkıntılarının giderilmesi isteğinde bulunuyorlardı. Bürokratik işlemlerde kolaylık sağlanması şeklinde gerçekleşen bu desteğin başında gümrükte usulsüz vergi alınmasının engellenmesi ile beraberlerinde getirdikleri eşyalarının incelemeyen muaf tutulması sayılabilir (BOA.DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12). Ayrıca, maddi yardım talebinde bulunmadıkları halde Osmanlı merkezî yönetimi tarafından itibarlı konumları sebebiyle bazı Türkistanlı hacılara gerekli kolaylığın gösterilmesi hakkında Mekke Şerifi'ne, Şeyhülharem'e, valilere emirler de gönderilmiştir (BOA, A.MKT, 21/82, HR.MKT, 367/99). Buhara hâkiminin yeğeni gibi bazı kişilere de talepleri olmadığı halde gönülleri alınmak düşüncesiyle adamları ile birlikte binebilmeleri için vapurdan yer ayırılmıştır (BOA, HR.MKT, 46/78). 1781 yılında İstanbul'a gelmesini müteakip hacca gitmek üzere yola çıkan Buhara elçisine ücreti devlet tarafından karşılanmak üzere üst düzey bir saray görevlisi mihmandar tayin olunmuştur. Elçinin 14 adamının da binek hayvanı, çadır ve tahtırevan ihtiyaçları karşılanmıştır (BOA, C.HR, 8283, C.HR, 8500).

Resmi devlet görevlisi veya özel bir statüsü olmayan bazı hacı adayları hanlarda kalır, bazıları da cami ve tekkelerde barınırlardı (BOA, DH.MKT, 1299/26, DH.MUİ, 53/34). Hatta bu konaklama süresi savaş gibi sebeplerle yıllarca

sürebilirdi. Örneğin Seyyid Celâl Efendi I. Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle Hicaz'a gitmek niyeti ile geldiği İstanbul'da dört sene boyunca Üsküdar Özbekler tekkesinde ikamet etmiştir. Bu süre zarfında geçimini seyyar tespih satıcılığı yaparak sağlamıştır. Tesbih ticaretini oldukça ilerleten Celal Efendi'nin Konya'da ticari faaliyet izni için yaptığı talep, onun bu faaliyetinin boyutunu göstermesi açısından dikkate değerdir (BOA, DH. EUM. 5.Şb, 70/17).

Aciz kategorisinde değerlendirilen Türkistanlı hacı adaylarının ise ücretsiz olarak kutsal topraklara gönderildiği anlaşılmaktadır (BOA, Y.MTV, 225/36). İstanbul'a gelmeyi başarmış fakat daha ileri gitmeye imkânı kalmayan hacı adayları başvuruları halinde bedel ödmeden devletin sağladığı imkânlar ile kutsal topraklara gönderilmekte idiler (A.DVN, 83/3, A.MKT, 7/47, MV, 180/8). Örneğin 1909 yılında Kaşgar'dan yola çıkıp Bakü'de paraları gasp edildikten sonra İstanbul'a yürüyerek gelmek zorunda kalan Hacı Mansur oğlu Abdülfettah, Hızır ve Hacı Mehmed Cidde'ye kadar ücretsiz olarak gönderilmişlerdir (DH.MUI, 43-1/44). Bununla birlikte, nadirattan da olsa İstanbul'a kadar gelmiş bazı hacı adaylarının maddi imkânsızlıklar sebebiyle Hicaz'a gitmekten vazgeçip memleketlerine dönmek istedikleri de görülmektedir (BOA, DH.MB.HPS. M, 10/50).

Hac için İstanbul'a gelmiş Türkistanlı hacı adaylarına bu tür yardımlar söz konusuysen, zaman zaman da Osmanlı Devleti'nin onların katkı ve desteklerini aldığı durumlar da söz konusudur. Kayıtlarda karşılaşılan bu türden bir örnek, istihbarat bakımından istifade edildiğini göstermesi açısından kıymetlidir. 1790 yılında İstanbul'a gelen iki Özbek'ten Rusya'nın durumu hakkında alınan bilgi padişaha sunulmuştur (BOA, HAT, 193/9542).

Türkistanlı hacıların önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi yardımları ile Hicaz'a gitmekte idiler. Ancak bir kısmı da maddi yardım almadığı gibi kutsal mekânlara seyahatlerinde yanlarında kıymetli hediyeler de götürmüşlerdir. 1784 yılında Buhara'dan İstanbul'a gelen Muhammed Zakir yanında getirdiği hediyeleri Padişah'a takdim etmiş, Padişah da ona çeşitli hediyeler vermiştir. Muhammed Zakir'in elmas, yakut ve zümrütlerle hazırlanmış bir avizeyi Ravza-i Mutahhara'ya hediye etmek üzere hazırlattığı anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 16/723-B). Mekke'nin kapısı mesabesinde olan Cidde şehrinde Türkistan'dan gelen hacıların konaklaması için Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1877 yılında 600 altın harcanarak inşa edilen 19

hücreli zaviye, Türkistanlı ileri gelenlerin hac yolculuğu için yaptıkları harcamalara örnek olarak gösterilebilir (BOA, Y.PRK.AZJ, 1/72, ŞD, 2417/32).

Hicaz'dan Dönüş Yolunda İstanbul

Türkistanlı hacı adaylarının İstanbul ziyaretlerinin ardından gerçekleştirdikleri hac ibadetlerinin tamamlanmasının ardından istikametleri yine İstanbul'dur (BOA, A.DVNS.MHM.d, 82/96).¹³ Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olan XVI. yüzyılda Türkistanlı hacılara dönüş yolunda vatanlarına kolaylıkla ulaşabilmeleri için Divan-ı Hümayun'dan yol emri verilmekte idi. Bu emirde Türkistanlı hacıların yol üzerinde bulunan tüm idareciler tarafından korunması talimatı yazılı idi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/598). Bu usulün XIX. yüzyıl başlarında da devam ettiği görülmektedir. Hac dönüşünde yaşanan olumsuzluklara çözüm olması için verilen belgenin yolculuk esnasında önemli kolaylıklar sağlayacağı aşikârdır (BOA. C.HR, 277).

Bununla birlikte XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Türkistanlı hacıların dönüş yolunda önemli bir sorun olarak vize mevzusu çıkmaktadır. Vize işlemlerinin hangi ülke tarafından yapılacağı belirsizliği, Osmanlı kurumları arasında da kendisini göstermiştir. Yukarıda, Osmanlı-Rusya ilişkileri bağlamında bahsi geçen Kaşgarlı hacıların vizelerine ilişkin durumu hakkında detaylı bilgiye sahibiz. Dâhiliye Nezareti, Kaşgarlı hacıların vize işlemlerinin Rus konsolosluğu tarafından yapılması için Hariciye Nezareti'nin aracılık yapmasını istemiştir. Bu istek üzerine Hariciye Nezareti konuyu İstişare Odası'na havale ederek bir değerlendirme istemiştir. İstişare Odası yaptığı değerlendirmede, Osmanlı topraklarında seyahat veya ikamet eden Çin tebeasının işlemlerinin Rusya Konsolosluğu tarafından yapılması hakkında bir anlaşma ya da karar olmadığını belirtmiştir. Böyle bir karar olmamasına istinaden Çin tebaası olan Kaşgarlılar'ın istekleri halinde memleketlerine Rusya yolu ile dönüşlerinde, Rus konsolosların pasaportları ücretsiz olarak vize etmekten başka çaresinin olmadığı ifade edilmiştir. Hatta Rusya Konsolosluğunun Çin tebeasına pasaport da veremeyeceğinin altı çizilerek pasaport verilmesi gerekirse istekliye tebaası olduğu devletin isminin yazılması şartı ile Osmanlı Hükümeti tarafından verilebileceği görüşü zikredilmektedir (BOA, DH.SN.THR, 33/66). Osmanlı Hükümeti pasaportunu kaybeden Türkistanlı hacıların yeni pasaport edinmelerinde karşılaştıkları masraflar için karşılıksız para da vermekte idi (BOA, BEO, 1207/90505).

Türkistan'dan Hicaz'a yapılan seyahatin uzunluğu sebebiyle bazen idarecilerin ölümleri sebebiyle yaşanan protokol karmaşası, hac dönüşü bir başka bürokratik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1819 yılında hac görevini tamamlayarak İstanbul'a uğrayan Buhara elçisi Mirza Fazıl ülkesine döndüğünde götürmek için padişah'tan bir mektup istemiştir. Halife tarafından gönderilecek mektup pek tabii olarak gönderilen kişinin saygınlığına önemli katkılar sağlayacaktır. Buhara elçisi Mirza Fazıl yola çıktığında Buhara Hâkimi Haydar Şah vefat etmiş, yerine oğlu geçmiştir. Bir müddet sonra oğlu da vefat etmiş onun yerine diğer oğlu Nasrullah hâkim olmuştur. Ancak yeni hâkim Osmanlı padişahına bağlılık ve dostluğunu içeren ilk mektubu göndermediği için padişahın elçi ile bir mektup göndermesi teamüller açısından uygun değildi. Padişah teamüle rağmen elçinin boş gitmemesi için istenen mektubun hazırlanmasını ve bir de elçilere verilmesi adet olan yol harçlığının ödenmesi hakkında karar vermiştir (BOA, HAT, 782/36608).

Bu tür bürokratik sorunlarla birlikte, Türkistanlı hacıların Hicaz'dan dönüşleri sonrasında yaşadıkları ve oluşturdukları küçük çaplı ekonomik ve toplumsal sorunlar da vardır. Hac öncesi İstanbul'a gelişlerinde yaşananların bir benzeri hac sonrasında da yaşanmaktaydı denilebilir. Buharalı Kargı'nın durumu, hacca gitmek niyetiyle İstanbul'a gelip I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla orada dört yıl kalmak zorunda kalan Seyyid Celâl Efendi'nin durumuyla paralellikler taşır. Seyyid Celâl'in aksine hac dönüşü I. Dünya Savaşı'na yakalanan Buharalı Kargı, bu nedenle memleketine dönememiştir. Hacı Kargı geçimini sağlamak için Şam, Halep ve Eskişehir'de bekçilik gibi işlerde çalışarak hayatını idame ettirmiştir. Nihayet Balıkesir'de zanlı olarak yakalanmış, bir belgeye sahip olmadan Osmanlı topraklarında yaşaması mahzurlu görüldüğünden kendisine ikamet tezkiresi verilmiştir (BOA, DH.EUM.5. Şb, 43/30).

Yine hac öncesi olduğu gibi dönüş yolunda İstanbul'a ulaşan hacılardan imkânları yetersiz olanları barınma ve beslenme gibi sorunlar beklemekte idi. Konaklama imkânı olmayan hacılar Sultanahmet, Ayasofya ve Eyüp camilerinin avlularında taşlar üzerinde kalmakta idiler. Türkistanlı hacılar olumsuz hava şartlarına karşı korunaklı olmayan cami avlularında yağmur altında ve çamur içinde yaşamakta kendilerine uzanacak yardım elini beklemekte idiler. Bu durum camileri ziyarete gelen turistlerde Osmanlı Devleti hakkında olumsuz kanaat oluşmasına sebep olmakta idi. 1910 yılı Mayıs ayında 87 hacı yukarıda saydığımız zor şartlar altında mücadele ederlerken durum Os-

manlı bürokrasisi tarafından fark edilmiş, hacıların Şangay'a giden bir gemi ile gönderilmeleri için gereken maliyet devlet tarafından karşılanmıştır (BOA, DH.MUİ, 93/43). Yine İstanbul'a gelip maddi imkânı olmayan hacıların çeşitli Karadeniz limanlarına ücretsiz gönderildiklerine dair kayıtlar mevcuttur (BOA, A.DVN, 17/48, A.MKT, 7/62).

Sonuç

XVI. yüzyılda Hicaz bölgesinin Osmanlı Devleti kontrolüne geçmesiyle birlikte, hac ibadetinin organizasyonu ve güvenliği Osmanlı padişahlarının sorumluluğu haline gelmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Mekke ve Medine'nin "hâdim"i sıfatını taşıyan Osmanlı sultanları, hac ibadetinin kolaylıkla yapılabilmesi için tüm kaynaklarını harekete geçirmiştir.

İmkânların kullanımı konusunda da adalet prensibi ile hareket etmiş, ekonomik ve siyasi olarak ciddi bir beklentisi olmamasına rağmen kilometrelerce uzaklardan İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılara, hem Osmanlı tebaası hem de başka devletlerin tebaası olan hacı adaylarına yaptığı gibi devletin tüm idari ve maddi imkânlarını seferber etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan dışındaki topluluklar için hac ibadetinin kolaylaştırılmasına yönelik kolaylaştırıcı ve yardımsever tutumunda siyasi beklentilerin etkisi olduğu söylenebilir. Ancak Türkistan'la ilişkilerinin başladığı XVI. yüzyılın ortalarından yıkılışına kadar geçen süre zarfında ciddi bir siyasal birliktelik olmamıştır. Bu sebeple Hicaz'a gidiş ve dönüşte Türkistanlı hacılara sağlanan imkânların sebebi olarak devletin ahlaki ve idari anlamda ulaştığı anlayış gösterilebilir. Bununla birlikte, Türkistanlı hacıların İstanbul'da bulunan halife ve kutsal mekânları ziyaret isteği Osmanlı Devleti'nin hazırladığı ortam sayesinde bu şehri Hicaz yolculuğunda vazgeçilmez durak haline getirmiş, "ziyâret-i makâm-ı Halîfeyi" bir nevi "tetimme-i Hacdan" addetmeleri sonucunu doğurmuştur.

Açıklamalar

- 1 Hilâfetin Osmanlı Devleti'ne geçişiyle ilgili literatürde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu çerçevede, Osmanlı sultanının tüm İslam dünyasının halifesi olduğu iddiasının Kanunî döneminde esas olarak ifade edilmeye başlandığı, Yavuz döneminde hilafetin Osmanlılar'a geçişi konusunun ise 18. yüzyılda ortaya çıkan bir durum olduğu ve 19. yüzyıl ile birlikte siyasal olarak daha aktif biçimde kullanılan bir araç olduğu gibi yaklaşımlar, tarih yazımında öne çıkan görüşlerdendir. Bu konudaki literatür değerlendirmesi için bk. Ş. Tufan Buzpınar (2004). "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (1): 113-131. Bu konu hakkında gerek Türkçe gerekse yabancı literatürü kapsayan ve yakın zamanda çıkmış revizyonist bir yaklaşım için bk. Giancarlo Casale (2015). "Tordesillas and the Ottoman Caliphate: Early Modern Frontiers and the Renaissance of an Ancient Islamic Institution". *Journal of Early Modern History* 19 (6): 485-511.
- 2 Faroqhi, hac güvenliği kapsamındaki önlemlerin, Hicaz bölgesindeki Osmanlı varlığının devamında temel bir rol oynadığını ifade eder.
- 3 Bu kavram hakkında daha detaylı bilgi için bk. Münir Atalar (1995). "Emir-i Hac". *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. 131-133.
- 4 McChesney, Türkistanlı haclıların kuzey güzergâhını tercihlerinin temel sebebi olarak Safevi Devleti'ni gösterir.
- 5 Konunun Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında detaylı bir değerlendirmesi için bk. Halil İnalçık (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Bellekten* 46 (12): 349-407.
- 6 XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar çeşitli çağdaş kaynaklardan Osmanlı'da hac yolculuğunun günlük detaylı tasviri için bk. Menderes Coşkun (1999). "Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu". *Osmanlılar*. C. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yay. Kaynaklarından anlaşılacağı üzere, Coşkun'un makalesi, esas olarak Osmanlı tebasının hac serüvenine odaklanır.
- 7 Kütükçü de Karadeniz yolunun tehlikesinin az olmasından dolayı daha çok tercih edildiğini ifade eder.
- 8 Çarlık Rusya'sının Ciddé'deki konsolosunun 1893 tarihli raporuna göre, Orta Asya'dan gelen haclıların sayısı 4000 ilâ 7000 arası olarak tahmin edilmekteydi: Daniel Brower (1996). "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire". *Slavic Review* 55 (3): 571.
- 9 Belgedeki ifade şu şekildedir: "Ahâlî-i mezkûre, cihet-i câmi'a-i İslâmiyye olan makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhiye merbûtiyyet-i dîniyye ve ma'nevîyeleri

olduğu i'tikâd-ı kavisindedirler. Buna binâ'en, îfâ-yı farîza-i Hacdan mukad-dem, makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhîyi ziyâret ile cânib-i Hicâz'a gitmeyi vecâ'ib-i diniyyeden bilürler ve ziyâret-i makâm-ı Halifeyi tetimme-i Hacdan add iderler.”

- 10 1870'lerin ortalarında Rus elçilik raporlarında, Rus topraklarından gelen “Çar'ın Müslüman tebeasının giderek artan sayılarda, Arabistan'a gidiş veya dönüş yolunda Osmanlı başkentinde görünmelerinin” beklendiği ifade edilmektedir; Daniel Brower (1996): 571.
- 11 XVI. yüzyıldan bir örnek olarak Şeyh Hüseyin Harezmî'nin İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğuna dair bk. Nurten Kılıç-Schubel (2006). “Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire: Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th Century”. *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272, XIX. ve XX. yüzyıl örnekleri için ise bk. Şarifa Taşeva (2012). “Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul”. *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. Konya. 1037-1050.
- 12 Alpargu, Yazıcı ve Yavuz Türkistanlı hacıların İstanbul'a uğramasına değinmelerine karşın İstanbul'un Türkistanlı hacıların yolculuklarındaki yerinin altını çizmezler. Bunu genel olarak Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki tarihsel bağlar ve hac organizasyonunun Osmanlı kontrolünde olmasına bağlarlar.
- 13 1617 yılında elçi olarak İstanbul'a gelen ve Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra Yemen ve Hindistan yolu ile memleketlerine dönen Buhara Hanı İmamkulu Han'ın elçisi Hacı Abdülbaki ve Belh hâkiminin adamlarından Hacı Ömer'in seyahatleri istisna görünmektedir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

A.AMD, 4/11	DH.MB.HPS. M, 10/50
A.DVN, 17/48	DH.MUİ, 43-1/44
A.DVN, 83/3	DH.MUİ, 53/34
A.DVNS.MHM.d, 21/465	DH.MUİ, 93/43
A.DVNS.MHM.d, 21/598	DH.MKT, 677/1
A.DVNS.MHM.d, 7/667	DH.MKT, 1320/12
A.DVNS.MHM.d, 7/671	DH.MKT, 1299/26
A.DVNS.MHM.d, 7/2723	DH.SN.THR, 33/66
A.DVNS.MHM.d, 82/96	HAT, 16/723-B
A.MKT, 4/2	HAT, 1418/57993
A.MKT, 7/47	HAT, 193/9542
A.MKT, 7/62	HAT, 782/36608
A.MKT, 21/82	HR.MKT, 46/78
A.MKT.NZD, 30/75	HR.MKT, 367/99
A.MKT.NZD, 353/7	İ.HR, 2098
BEO, 1207/90505	İ.MVL, 347/15045
C.HR, 277	MV, 180/8
C.HR, 6840	ŞD, 2417/32
C.HR, 8283	Y.PRK.AZJ, 1/72
C.HR, 8927	Y.PRK.AZJ, 51/70
C.HR, 8500	Y.PRK.AZJ, 51/71
DH.EUM.5. Şb, 43/30	Y.MTV, 225/36
DH. EUM. 5.Şb, 70/17	ZB, 318/10

Kitap ve Makaleler

- Andican, A. Ahat (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Alparğu, Mehmet, Serkan Yazıcı ve Fikrettin Yavuz (2014). "Arduous Journey to Hedjaz: Turkestan Pilgrims, the Caliph and Istanbul (16th-20th centuries)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54 (1): 401-416.
- Atalar, Münir (1995). "Emir-i Hac". *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yay. 131-133.
- Brower, Daniel (1996). "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire". *Slavic Review* 55 (3): 567-584.
- Buzpınar, Ş. Tufan (2004). "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (1): 113-131.
- Casale, Giancarlo (2015). "Tordesillas and the Ottoman Caliphate: Early Modern Frontiers and the Renaissance of an Ancient Islamic Institution". *Journal of Early Modern History* 19 (6): 485-511.
- Coşkun, Menderes (1999). "Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu". *Osmanlı*. C. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Faroqhi, Suraiya (2008). *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- İnalçık, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Belleten* 46 (12): 349-407.
- Kılıç-Schubel, Nurten (2006). "Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire: Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th Century". *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272.
- Kurşun, Zekeriya (1999). "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1519)". *Osmanlı*. C.1. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Kütükçü, Mustafa (2011). "Rusyada Haccın Tarihi Serüveni". *Karadeniz – Black Sea* 3 (12): 178-190.
- Özcan, Abdülkadir (1996). "Hac". *İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. 400-408.
- Saray, Mehmet (1984). *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*. İstanbul.
- Taşeva, Şarifa (2012). "Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul". *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. Konya. 1037-1050.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972). *Osmanlı Tarihi*. C. 2. Ankara: TTK Yay.

Istanbul as a Center of Visit for Turkestani Pilgrims*

Yusuf Sarıınay**

Abstract

Despite the political gaps in time, relations between the Ottoman Empire and Turkestan region endured due to the cultural and religious ties and common historical background. One of the important indicators of these relations is the visit of Istanbul by the Turks from Turkestan region as the center of the Caliphate on their pilgrimage route. Ottoman Empire, as a state policy, ensured the safety and security of the pilgrims from Turkestan region against threatening factors of Iran and Russia and covered pilgrims' accommodation expenses in İstanbul and other expenses during their travels.

Based upon archival documents, this article deals with the pilgrims' route to Hedjaz through İstanbul and the policy of the Ottoman Empire on this issue.

Key words

Ottoman Empire, İstanbul, Turkestan, Turkestani pilgrims, Turkestani envoys, Bukhara, Kashgar.

* Date of Arrival: 23 November 2016 – Date of Acceptance: 11 June 2017

You can refer to this article as follows:

Sarıınay, Yusuf (2019). "Türkistanlı Hacılarn Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 1-18.

** Prof. Dr., TOBB University, Faculty of Science and Letters, Department of History – Ankara/Turkey
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6486-3417>
ysarinay@etu.edu.tr

Стамбул как центр посещения паломниками из Туркестана*

Юсуф Сарынай**

Аннотация

Несмотря на то, что политические отношения между Османской империей и Туркестаном не были постоянными, культурные и религиозные связи не прекращались. Важную часть этих отношений составлял маршрут хаджа туркестанских паломников, который пролегал через центр Халифата – Стамбул – в обоих направлениях. Османская империя, в свою очередь, предоставляла паломникам безопасный путь (ввиду российского и иранского факторов), а также оплачивала издержки на дорогу и проживание. Статья, основываясь на архивных документах, анализирует путь туркестанских паломников через Стамбул в Хиджаз и политику Османской империи в их отношении.

Ключевые слова

Османская империя, Стамбул, Туркестан, туркестанские паломники, туркестанские представители, Бухара, Кашгар

* Поступило в редакцию: 23 ноябрь 2016 г. – Принято в номер: 11 июнь 2017 г.

Ссылка на статью:

Sarıнай, Yusuf (2019). “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 1-18.

** Проф., д-р, Университет ТООБ, отделение истории факультета науки и литературы – Анкара/Турция

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6486-3417>

ysarinay@etu.edu.tr

Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri*

Fuat Aksu**

Yunus Çolak***

Öz

Makalede Türkiye'nin doğrudan tarafı olduğu dış politika krizlerinde ahdi hukuk vurgusu Kıbrıs ve Nahçıvan krizleri özelinde incelenmektedir. Türkiye'nin dış politikasında *ahde vefa*, *statüko* ve *barış* vurgusu büyük ölçüde korunmuş ilkelere dir. Bu ilkelerin ve statükonun *oldu-bittilerle* ihlal edildiği krizlerde Türkiye uluslararası hukuk açısından meşruiyetini korumaya özen göstermiştir. Kararlaştırılmış bir ahdin oluşturduğu statü ancak imzacı taraflar arasında bir müzakere ile sonlandırılabilir. Hatta bu müzakereler ile yeni/güncel bir ahdi statü de oluşturulabilir. Ahdi statünün geçersiz kabul edilmesi veya fiili eylemlerle ihlal edilmesi, imzacı devletler arasında bir müzakere sürecini ortadan kaldırır. Bu durumda, Kıbrıs ve Nahçıvan krizlerinde görüldüğü gibi taraflar arasında askeri çatışma olasılığında da bir artış gözlemlenmektedir. Türkiye'nin kendi sınır güvenliği, toprak bütünlüğü ve ahdi hukuku açısından göstermiş olduğu duyarlılık, ülkesel sınırları dışındaki ahdi hukuku yükümlülükleri ihlal edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda Türkiye zorlayıcı diplomasi stratejilerine ve güç kullanımına başvurmadan kaçınmamaktadır. Bu da Türkiye'ye bu tür krizleri topyekün bir savaşa varmadan sonlandırabilme şansı vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Kıbrıs, Nahçıvan, dış politika krizi, zorlayıcı diplomasi, ahdi hukuk.

* Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2017 – Kabul Tarihi: 12 Ekim 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Aksu, Fuat ve Yunus Çolak (2019). "Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 19-54.

Bu makale TÜBİTAK 1001 Projesi (Proje No: 112K172) desteğiyle üretilmiştir.

** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü – İstanbul/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3693-6666>
fuataksu@tfpcrises.org

*** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü – İstanbul/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1935-1965>
yunuscolak92@hotmail.com

Giriş

Cumhuriyet dönemi Türkiye'nin dış politikası incelendiğinde, tüm ülkelerde olduğu gibi, dış politikaya dönük kararların alınması birçok farklı değişkenin hesaba katılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Fakat en nihayetinde Mustafa Aydın'ın da belirttiği gibi Türkiye dış politikası bir “transatlantik geminin yolculuğu gibidir”; dalga veya rüzgâr gemiyi rotasından saptırmaz (Özdal 2010: 10). Bu çerçevede ülkenin belirlenmiş dış politika rotasının mikro ölçekte sınındığı bazı olaylar vardır ki, bir bütün olarak dış politikayı anlamlı bir çerçeveye oturtabilmek için bu olayların analiz edilmesi gerekmektedir. Dış politika krizleri, karar biriminin kısıtlı bir zaman içerisinde politika üretmesi gereken ve çoğunlukla hayati konuları kapsayan durumlardır (bk. Hermann 1969: 21-36, Brecher 1993: 2-52).

Bu çalışmada Türkiye'nin taraf olduğu Kıbrıs ve Nahçıvan krizlerindeki kriz yönetimi ahdi hukuk'a yapılan vurgu özelinde analiz edilecektir. Türkiye'nin kendi toprakları dışında olmasına rağmen Kıbrıs Adası ve Nahçıvan Özerk Bölgesi'nin hukukî statüsünün korunmasına ilişkin yükümlülüğü, ya da en azından bu statüleri oluşturan antlaşmalarda imzasının bulunuyor olması, zaman zaman bu statülerin değiştirilmesine yönelik çabaların Türkiye'deki karar birimi tarafından bir dış politika krizi olarak algılanmasına sebep olmuştur (bk. Aksu vd. 2017). Peki, bu krizler Türkiye'deki karar birimi için ne anlama gelmiştir ve kriz yönetimi evresinde ne sıklıkla ve hangi semboller kullanılarak ahdi hukuka vurgu yapılmıştır? Türkiye, statüsü ahdi hukukunun bir parçası olan egemenliği dışındaki topraklar üzerinde bu statünün ihlal edilmesi neticesinde ortaya çıkan dış politika krizlerinde nasıl bir kriz yönetimi stratejisi benimsemiştir? Bu krizlere ilişkin kriz yönetimi sürecinde Türkiye, şiddet unsurunu ne seviyede benimsemiştir? Bu sorular çerçevesinde çalışmada ilk olarak ahdi hukuk ve kriz kavramlarından ne anlaşılması gerektiği ortaya konulacaktır. Devamında ise Kıbrıs'a ilişkin krizler (1964, 1967 ve 1974) ve Nahçıvan Krizi ahdi hukuk çerçevesinde irdelenecek ve ahdi hukukun kriz yönetim sürecinde siyasal karar biriminin söylem-siyasasına nasıl yansıdığı ortaya konulacaktır.

Dış Politika Krizleri ve Ahdî Hukuk

En genel niteliği ile ahdî hukuk (contractual obligation) iki veya daha fazla otonom aktörün müzakere ederek karara bağladıkları ve çoğu kez bir yazılı metne konu ettikleri siyasî, hukukî düzenlemeyi tanımlamak için kullanılır. MGK sitesindeyse ahdî hukuk, “Devletler Genel Hukuku’na göre; bir devletin var olması, bağımsızlığı, egemenlik hakkı, sınırları hakkında bir veya birden fazla devletle birlikte yaptığı ve karşılıklı beyan ve kabulleri ihtiva eden anlaşma veya anlaşmalarla gerçekleşen hukuktur” şeklinde tanımlanmıştır. (http://www.mgk.gov.tr/Turkce/sss.html#soru_6 aktaran ve ayrıntılar için Aksu, 2010.) Dolayısıyla taraflar imzalamış oldukları metinde yer alan düzenlemeler doğrultusunda ilişkilerinin seyrini etkileyecek/sınırlandıracak bir statü, rejim kurmuş olmaktadır. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş bir antlaşmanın yaratmış olduğu statüye sadakatle uymak ve bu statüyü ihlal etmemek davranışı ise uluslararası ilişkilerde düzenin barış, uzlaş ve iş birliği içerisinde işleyebilmesi için temel koşul olarak görülmektedir. Bununla birlikte otonom aktörlerin her zaman yaratılan ahdî hukuku koruyabilmeleri de mümkün değildir. Bunun çeşitli gerekçeleri ileri sürülebilmektedir. Ancak önemli olan nokta devletler arasındaki ilişkilerde ahdî hukuk kaynaklı krizlerin nasıl yönetildiğidir.

Bu bağlamda devletler arasındaki krizlerde ahdî hukuku doğrudan ve/ya dolaylı olarak ilgilendiren üç ayırmadan söz edebiliriz (bk. Aksu 2017a):

1. Taraflar arasında daha önceden kabul edilen bir siyasî-hukukî antlaşmanın ihlali durumu,
2. Krizi tetikleyen durumsal değişiklikle ilgili olarak bir ahdî hukukun varlığına rağmen taraflardan en az birinin bu statüyü farklı yorumlaması ve/ya mevcut uyumsuzluğa uygulanacak bir açık hükmün olmaması durumu,
3. Taraflar arasında önceden kabul edilmiş bir ahdî hukukun olmaması ve taraflardan birinin mevcut durumu fiilî durum ve oldu-bitti yaratarak lehine değiştirmek istemesi durumudur.

Devletler arası ilişkilerde ahdî bir statünün varlığının taraflar arasında bir uyumsuzluğun ortaya çıkmasını engellemeye yetmediği açıktır. Dolayısıyla ister daha önce bir ahdî hukuk yaratılmış olsun isterse de henüz hukukî bir

denge yaratılamamış olsun her şekilde taraflar arasında bir krizin tetiklenme olasılığı bulunmaktadır. Diğer yandan taraflar arasında ahdi hukukun ihlalini oluşturacak tek yanlı bir fiilî durum yaratma gerçekleştiğinde bu durumdan hoşnut olmayan taraf durumu saldırgan bir eylem olarak görebilecektir. Eğer taraflar arasındaki statü bir müzakere sonucunda karşılıklı rıza ile değiştirilmişse doğaldır ki taraflar arasında krizin ortaya çıkması beklenmemektedir. Diğer bir deyişle müzakere edilen bir konuda tarafların anlaşabilmeleri en ideal durum olarak gözüktüğü de taraflardan en az birinin durumu kendi lehine değiştirmeye çalışarak hasmane bir tutum sergilemesi çoğu kez tetikleyici bir etki yaratarak tarafları önce çatışma (conflict), sonra da krize sürükleyebilmektedir.

Herhangi bir konuda yürütülen diplomatik-siyasi müzakerelerde, bir uzlaşma yaratılarak buna ahid (antlaşma) niteliği kazandırılması tarafların rutin dostane ilişkiler sürdürmesini kolaylaştıracak bir iş birliği ve istikrar süreci doğurmaktadır. Diğer yandan devletler arasındaki ilişkilerde muhatap aktörlerin her zaman her konuda tam bir uzlaşma içerisinde olması da beklenmemektedir. Bununla birlikte muhataplar arasında kabul edilebilir bir denge bulunması durumunda kimi uzlaşmazlık konularına rağmen yine de istikrarlı bir ilişki geliştirmek mümkündür. Bu niteliğiyle ahid yapmak bir konuda tarafların olası sınırlarını, haklarını ve yükümlülüklerini karara bağlamış olduğu için mutabakatla yaratılmış bir karşılıklı güven oluşturabilecektir.

Uzun soluklu bir çatışmanın, hatta savaşların sonunda imzalanan ahidler (antlaşmalar) taraflar arasında bir statü kurabilmektedir. Ancak tarafların her türden riske karşı önlem içerecek hükümleri metnin içerisine yerleştirilerek hükme bağlamaları mümkün olmadığından ahidler kırılabilir ve yoruma açıktır. Genellikle çok taraflı ve uzun müzakereler sonucunda oluşturulan barış antlaşmaları veya konvansiyonlar, imzalandıkları sürecin koşullarını dikkate alarak taraflar arasında hassas bir denge ve uzlaşma sağlamaktadırlar. Dolayısıyla zaman içerisinde uluslararası sistem değişikliklerinin yanı sıra devletlerin kendi ulusal/iç sistemlerindeki değişikliklerin sonucunda var olan statüyü yeniden gözden geçirme istekleri ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda ilgili taraflar arasında günün koşullarına ve tarafların ihtiyacına uygun bir yeni

statü kuran antlaşmanın yapılması gerekir. Yeni bir statü oluşturulmadığı takdirdeyse tarafların çatışan uygulamaları yeniden krizler doğurabilmektedir.

Devletler, var oluşlarını, sınırlarını, egemenlik hak ve çıkarlarını, güvenliklerini düzenleyen ahdi hukukta müzakere etmedikleri bir durumsal değişikliği kabule zorladıklarında sert tepki göstermektedirler. Dolayısıyla ahdi hukukun oldubitti ve fiili durumlar yaratılarak ihlal edilmesi taraflar arasında kriz yaratabilir. Çoğu kez devletler bu tür durumları *saldırı* tanımı içerisinde kabul ederek *meşru müdafaa* hakkının geniş bir yorumu çerçevesinde ele alma eğilimindedirler.

Diğer yandan devletlerin egemen hak ve yetkilerinin müzakere edilmesini gerektiren durumlar doğası gereği müzakereye açık olmak zorundadır. Örneğin deniz yetki alanları konusundaki düzenlemeler bunlardan biridir; devletlerin egemen yetkileri içerisinde kabul edilen kıta sahanlığı, münhasır ekonomik bölge, bitişik bölge gibi deniz yetki alanlarında sahip oldukları hakların sınırları bu konuda uluslararası hukuk kuralları görece yeni oluşturulduğu için devletler bu hakları kendi özgün sınırlarında uygularken ilgili taraflarla statü kurucu bir müzakere veya diğer barışçıl çözüm yöntemlerini gerçekleştirmek zorundadır.

Dış politika krizi otonom aktörün karar alma sürecine odaklanan kriz analiz düzeyi olarak da tanımlanabilir (Ayrıntılar için bk. Brecher vd. 1997). Karar birimi, dış politika krizine ilişkin bir karar vermeden önce; kamuoyu, medya, ülke bürokrasisi ve uluslararası sistemin yapısı gibi dış politikayı şekillendiren tüm iç ve dış parametreleri hesaplayarak karar vermektedir. Bu da haliyle, bir ülkenin dış politika krizleri incelenirken krizin gerçekleştiği döneme ilişkin olarak dış politika prensiplerinin ve daha da önemlisi bu prensiplerin uygulamadaki yerinin saptanmasına büyük katkı sağlamaktadır.

Bu noktada bir olayın *kriz* olarak tanımlanabilmesi için öncelikle karar biriminin önemsedığı bir konu ile ilintili olmasının yanı sıra temel değer ve önceliklerine yönelik bir tehdit algısı yaratmış olması gerekmektedir. Bu tehdit algısı karar birimini mevcut duruma ilişkin bir eylem/politika geliştirmeye itmelidir. Sonuçta ilk iki durumun ortaya çıkışıyla birlikte krize taraf otonom aktörler arasında askerî gerilim ve çatışma olasılığında bir artış gözlenebilir

(Brecher vd. 1997: 3-10, bk. Aksu 2017, www.tdpkrizleri.org). Krizlerin ortaya çıkış süreci analiz edildiğinde tetikleyici eylemin niteliği ve amacı tarafların krizdeki rolünü anlamayı kolaylaştırır. En genel niteliği ile mevcut durum ve dengeyi korumak isteyen taraf statükoyu savunan, *savunmacı*, bu durumu tek yanlı eylemleri ile kendi yararına değiştirmeye çalışan taraf ise *saldırgan* aktör olarak tanımlanır (George 1991: 379-392). Bu yargı genel olarak geçerli olmakla birlikte savunmacı bir aktörün de kimi özgün krizlerde hasmını müzakere masasına oturtmak ve kendisinin de bir taraf olduğunu kabul ettirebilmek için fiilî durumlar yaratması mümkündür. Dolayısıyla aktörlerin izleyecekleri siyasalar da tarafların durumsal değişikliğe savunmacı veya saldırgan kriz yönetim stratejileri ile müdahil olduklarını gösterir.

Diğer yandan her bir kriz içerik bağımlı ve özgün olması dolayısıyla krizin tetiklendiği ortamın uluslararası ve ulusal koşulları ile analiz edilebilmektedir. Herhangi bir durumsal değişikliğin *kriz* olarak tanımlanması bir yandan bu durumsal değişikliği *kriz* olarak tanımlayan aktörün kim olduğuna ve hangi iç/ulusal yapının sınırlılıkları ile çevrili olduğuna bağlı iken diğer yandan uluslararası /bölgesel alt sistemin mevcut kısıtlarına da bağlıdır. Dolayısıyla, krize ilişkin nihai kararı veren siyasal karar birimini, otonom davranabilme yeteneğine sahip aktörün materyal güç kapasitesini ve ulusal yapının özelliklerini, uluslararası sistemin krizin aktörlerine dayatmış olduğu sistemsel koşulları bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir (Bk., Devlen vd. 2009: 136-163, Gürses 2017: 38-57, Üçbaş 2014).

Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri Grubu'na (ayrıntılar için bk., www.tdpkrizleri.org) göre Cumhuriyet tarihi (1923-2017) boyunca Türkiye 36 dış politika krizi yaşamıştır. (Aksu 2017, Şihmantepe 2017) Türkiye'nin tarafı olduğu bu 36 dış politika krizinden 19'u doğrudan ve/ya dolaylı olarak ahdi hukuk ile ilgilidir. Başlangıçta yapmış olduğumuz ahdi hukuk tanımı ve ayrımlara göre bu krizlerden 13'ü (bk. Tablo 1), uyuşmazlığa ilişkin *ahdi hukukun ihlalinden doğan* kriz niteliğindedir.

Tablo 1. *Türkiye'nin Dış Politikasında Ahdi Hukukun İhlalinden Doğan Krizler (1923-2017)*

TARAF ÜLKE	KRİZ ADI	Hangi Ahdi Statü-Yükümlülük İhlal Ediliyor?
Bulgaristan	1989 Bulgaristan Göçü	Bulgaristan ile yapılan azınlıkların statüsüne ilişkin anlaşmalar; 1925 Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması...
Ermenistan	1991 Nahçıvan Krizi	1920 Gümrü Antlaşması, 1921 Kars Antlaşması, 1921 Moskova Antlaşması
Fransa	1936 Sancak Krizi	1921 Ankara Antlaşması
Kıbrıs (KRY-Yunanistan)	1964 Kıbrıs I	1960 Kurucu Anlaşmalar
Kıbrıs (KRY-Yunanistan)	1967 Kıbrıs II	1960 Kurucu Anlaşmalar
Kıbrıs (KRY-Yunanistan)	1997 S300 Füze Krizi	1974 Ateşkes Antlaşması
SSCB	1945 Sovyet Talepleri	1921 Kars, Moskova Anlaşmaları, 1936 Montrö Sözleşmesi
Suriye	2015 Süleyman Şah Türbesi Krizi	Türkiye-Suriye Sınır Anlaşmaları
Yunanistan	1955 6-7 Eylül Olayları	1923 Lozan Barış Antlaşması
Yunanistan	1974 Kıbrıs III	1960 Kurucu Anlaşmalar
Yunanistan	1981 Limni Krizi	1923 Lozan Barış Antlaşması
Yunanistan	1987 Kıta Sah. Krizi	1976 Bern Deklarasyonu
Yunanistan	1989-1990 Batı Trakya Krizi	1923 Lozan Barış Antlaşması

Kaynak: <http://tfpcrises.org/tdp-krizleri/tdp-krizleri-analiz-tablolari/item/273-ahdi-hukuku-ilgilendiren-dis-politika-krizleri>

Proje sonuçlarına göre 5 kriz de (bk. Tablo 2) taraflar arasında uyuşmazlığa ilişkin bir *ahdi hukuk olmasına rağmen ahdin krizin ortaya çıkmasına engel olacak hükümler içermemesinden* kaynaklanmaktadır. Ayrıca 3 kriz de (bk. Tablo3) (1973-1976 Kıta Sahanlığı Krizi, 1974-1980 NOTAM-FIR Krizi ve 1996 Kardak Krizi hem ikinci hem de üçüncü ayırım içerisinde değerlendirilmektedir) uyuşmazlık veya krize ilişkin *bir ahdi hukukun olmamasından kaynaklanan* krizlerdir (bk. Aksu 2017a).

Türkiye'nin dış politikasındaki temel karakteristik özelliğın ahde vefa ve statüko yanlılığı olduğu dikkate alınırsa Cumhuriyet döneminde yaşanan dış politika krizlerinde ahdi hukukun yeri incelemeye değerdir. Her şeyden önce *ahdi hukuk* kavramının özünde uluslararası antlaşmalar bulunmaktadır. Bu noktada uluslararası bir antlaşmanın devletlerin ahdi hukuku olarak ileri sürülebilmesindeki temel unsur ise, bu antlaşmanın taraflara hak ve yükümlülükler yükleyen, kuralına uygun bir biçimde yürürlüğe girmiş olan bağlayıcı ve

hukukî rejim/statü kuran bir antlaşma olmasıdır. Bu bakımdan esasen geniş anlamda ekonomik, kültürel, siyasal ve askerî tüm antlaşmalar bağlayıcı olsun ya da olmasın, bir bakıma taraflarının ahdi hukukunu ilgilendiren antlaşmalardır.

Tablo 2. *Türkiye'nin Dış Politikasında Ahdi Hukukun Hüküm İçermemesinden Doğan Krizler (1923-2017)*

TARAF ÜLKE	KRİZ ADI	Ahdi Hukuk Var Ancak Mevcut Duruma İlişkin Hüküm İçermiyor	Ahdi Hukuk Yok ve Taraflardan Biri Fiili Durum/ Öldü-Bitti Yaratmak İstiyor	Hangi Ahdi Yükümlülük İhlal Ediliyor mu?	Durumsal Değişiklik Doğrudan Ahdi Hukuka Yönelik İhlal Niteliğinde mi?
Fransa	1926 Bozkurt Lotus	Ahdi Statü/ Yükümlülük Var Fakat Hükümleri Farklı Yorumlanıyor	-	24 Temmuz 1923 Lozan İkamet ve Adli Salahiyet Sözleşmesi	Fransa'nın iddiasının kabulü Türkiye'nin yargı yetkisinin olmadığı anlamını taşıyacağından yeni bir ahdi hukuk oluşacaktır.
Irak (İngiltere)	1924 Musul Krizi	Genel Bir Ahdi Hukuk Var Ancak Özel Hüküm İçermiyor	-	-	-
Yunanistan	1973 -1976 Kıta Sahaneliği	Genel Bir Ahdi Hukuk Var Ancak Özel Hüküm İçermiyor	Ahdi Statü/ Yükümlülük Yok Fakat Hukuki Statü Oluşturma Arayışı Var	1923 Lozan Barış Antlaşması kriz konusu hakkında hüküm içermiyor.	-
Yunanistan	1974-1980 NOTAM-FIR	Ahdi Statü/ Yükümlülük Var Fakat Hükümleri Farklı Yorumlanıyor	Ahdi Statü/ Yükümlülük Yok Fakat Hukuki Statü Oluşturma Arayışı Var	1944 Şikago Sözleşmesi, Avrupa Bölgesel Seyrüsefer Antlaşmaları	-
Yunanistan	1996 Kardak Krizi	Genel Bir Ahdi Hukuk Var Ancak Özel Hüküm İçermiyor	Ahdi Statü/ Yükümlülük Yok Fakat Hukuki Statü Oluşturma Arayışı Var	1923 Lozan Barış Antlaşması kriz konusu hakkında hüküm içermiyor.	-

Kaynak: <http://tfperises.org/tdp-krizleri/tdp-krizleri-analiz-tabloları/item/273-ahdi-hukuku-ilgilendiren-dis-politika-krizleri>

Tablo 3. *Türkiye'nin Dış Politikasında Ahdî Hukukun Olmadığı ve Oldu-Bitti Girişimlerinden Doğan Krizler (1923-2017)*

TARAF ÜLKE	KRİZ ADI	Ahdî Hukuk Var Ancak Mevcut Duruma İlişkin Hüküm İçermiyor	Ahdî Hukuk Yok ve Taraflardan Biri Fiilî Durum/Oldu-Bitti Yaratmak İstiyor	Hangi Ahdî Yükümlülük İhlal Ediliyor?
Kıbrıs (KRY-Yunanistan)	2003 Doğu Akdeniz MEB	-	Ahdî Statü/Yükümlülük Yok Fakat Hukukî Statü Oluşturma Arayışı Var	-
Yunanistan	1973 -1976 Kıta Sahahlığı	Genel Bir Ahdî Hukuk Var Ancak Özel Hüküm İçermiyor	Ahdî Statü/Yükümlülük Yok Fakat Hukukî Statü Oluşturma Arayışı Var	1923 Lozan Barış Antlaşması kriz konusu hakkında hüküm içermiyor.
Yunanistan	1996 Kardak Krizi	Genel Bir Ahdî Hukuk Var Ancak Özel Hüküm İçermiyor	Ahdî Statü/Yükümlülük Yok Fakat Hukukî Statü Oluşturma Arayışı Var	1923 Lozan Barış Antlaşması kriz konusu hakkında hüküm içermiyor.

Kaynak: <http://tfpcrises.org/tdp-krizleri/tdp-krizleri-analiz-tablolari/item/273-ahdi-hukuku-igilendiren-dis-politika-krizleri>

Bunun yanında dar anlamda bir devletin ahdî hukuku, hukuksal rejim/statü kuran ya da ilgili taraflara hak veya yükümlülükler yükleyen antlaşmalardan meydana gelmektedir. Örnek vermek gerekirse hukukî bir rejim kuran Lozan Barış Antlaşması, antlaşmaya taraf olan devletlerin ahdî hukukunun bir parçasıdır. Ayrıca objektif statü yaratmak suretiyle hak veya yükümlülükler yükleyen antlaşmalar da -1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi gibi- ahdî hukuk bakımından ileri sürülebilmektedir. Diğer yandan ahdî hukuku ilgilendiren tüm krizleri bir makalenin sınırları içerisinde analiz etmek mümkün değildir, dolayısıyla bu makalede Türkiye'nin dış politika tarihi açısından özgün Kıbrıs ve Nahçıvan krizleri analiz edilecektir.

Türkiye'nin Ahdî Hukuku Bakımından Kıbrıs Krizleri

Kıbrıs Adası'nın statüsü, Türkiye'nin dış politikasını çok uzun yıllar meşgul etmiş ve hâlâ meşgul eden uzun soluklu bir problemdir. Nitekim 1950'li yılların başından itibaren gerek bölgesel gerekse uluslararası gündemin önemli bir parçası haline gelmiştir. Esasen sorunun başlangıcı ya da daha doğru bir ifadeyle milletlerarası nitelik kazanması konunun 1954 yılında Yunanistan tarafından BM Genel Kurulu'na taşınması ile mümkün olmuştur. Nitekim Yunanistan, Kıbrıs sorununa self-determinasyon ilkesi çerçevesinde yaklaşmış ve Ada'ya bu hakkın verilmesini savunmuştur. Ayrıca Lozan Antlaşması'nın 16. maddesi gereği Türkiye'nin Adadaki soruna taraf olamayacağını öne sürerek, sorunun çözümüne ilişkin müzakerelerde Türkiye'nin yer almaması gerektiğini

vurgulamıştır. Bunun karşılığında İngiltere ise, Yunan iddialarını reddederek, Türkiye'nin de sorunun tarafı olduğunu resmen açıklamıştır. Nitekim, 1954 yılındaki BM 9. Genel Kurul toplantısında Ada'nın iki toplumlu yapısına vurgu yaparak Türkiye'nin Ada Türkleriyle kültürel ve hukukî bağlarını ortaya koymuştur. Böylece Türkiye sorunun hukuksal anlamda meşru tarafı haline gelmiştir (Toluner 1977: 26). Bu şekilde Kıbrıs sorunu 1954 yılı itibariyle sömürge sorunu ve Adada yaşayan halkların self determinasyon talepleri özetinde bir konu olmaktan çıkararak; Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında bir uyumsuzluk halini almıştır. 1954 sonrasında ilgili taraflar arasındaki müzakereler sonucunda Adadaki iki toplum Kıbrıs Cumhuriyeti çatısı altında bağımsız bir devlet oluşturmuşlardır. Bu statü 1959-1960 yılları arasında taraf devletlerce belirlenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Ancak bu statüden Ada'nın her iki kurucu topluluğu ama bilhassa Rum toplumu memnun olmamış ve böylece antlaşmalarla oluşturulan bu statü sürdürülebilirlikten uzak kalmıştır (Ayrıntılar için bk. Aksu 2001, Aksu 2008).

Kıbrıs Adası'na bağımsızlığını veren statüye giden süreç, 1959 yılında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında imzalanan Zürih ve Londra Antlaşmaları'dır. Nihayetinde Adada kalıcı barışı hedefleyen bu iki antlaşma, sorunun tüm tarafları tarafından o günün şartlarında benimsenmiştir. Öyle ki Kıbrıs Türk ve Rum toplulukları, üzerinde uzlaşmış bu antlaşmayı *Kıbrıs sorununun anlaşmaya varılmış nihai çözümü olarak* kabul etmişlerdir. Nitekim Londra Antlaşması'nın öngördüğü süreç 16 Ağustos 1960 tarihinde tamamlanmış ve aynı gün Kıbrıs Cumhuriyeti, bağımsız bir devlet olarak Londra Antlaşması çerçevesinde kabul edilen *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulmasına Dair Antlaşma, Garanti Antlaşması ve İttifak Antlaşması* başta olmak üzere toplamda 17 antlaşmayı Lefkoşa'da imzalayarak adaya ilişkin yeni bir süreci başlatmıştır (Toluner 1977: 71-73, sürece ilişkin olarak ayrıca bk. Sarıca vd. 1975, Keser 2013). Böylece, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin işleyişinin belirlendiği Anayasası da Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin garantisi altında ahdi hukuklarının bir parçası olarak yürürlüğe girmiştir.

Garanti Antlaşması çerçevesinde “Kıbrıs Cumhuriyeti, kendi bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve güvenliğini devam ettirmeyi ve anayasaya saygıyı güvence altına almayı...” üstlenirken; Türkiye, Yunanistan ve İngiltere de “Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını, ülke bütünlüğünü, güvenliğini ve

anayasanın temel maddeleri ile oluşan durumu (state of affairs) tanılar ve garanti ederler” şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca;

Yunanistan, İngiltere ve Türkiye, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin diğer herhangi bir devlet ile gerek birleşmesini gerekse Ada'nın taksimini doğrudan doğruya veya dolaylı olarak gerçekleştirmeye yardım ve teşvik edici bir amacı olan tüm hareketleri kendi yetki ve ilgileri oranında önlemeyi... üstlenmişlerdir. (Bk. Garanti Antlaşması; Kıbrıs Cumhuriyetinin Temel Yapısı)

Kıbrıs uyuşmazlığının uluslararası bir boyut kazanmasından 1974 harekâtının sonuna kadar geçen süreç içerisinde 1964, 1967 ve 1974 olmak üzere Türkiye açısından üç tane kriz vardır. (Bu konuda bk. Aksu 2008, güvenlik eksenli bir kriz yönetimi analizi için ayrıca bk. Tamçelik 2009) Çalışmada bu üç kriz, Türkiye'deki karar biriminin ahdî hukuka yapmış olduğu vurgular etrafında incelenecektir.

1964 Kıbrıs Krizi

Kıbrıs Adası'nın 1959-60 yıllarında oluşturulan statüsü esas itibarıyla Rum tarafını tam anlamıyla memnun etmekten uzak kalmıştır. Nitekim Kıbrıs Rum tarafı, 1960 statüsünü *enosis* (buradaki anlamı ile Yunanistan'la birleşme) yolunda atılması zorunlu ve aynı zamanda geçici bir adım olarak görmüştür. Bu çerçevede özellikle Rum tarafının *enosis* amacı ve bu amaç doğrultusunda izlediği politikalar, 1963 yılı itibarıyla Ada'nın statüsünü sarsmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios tarafından 30 Kasım 1963 tarihinde ortaya atılan anayasa değişikliği teklifi, Adanın statüsüne vurulan en önemli darbelerden birisi olmuştur. Bu değişiklik önerisinde Makarios, kabaca, Ada halkları arasında bir denge gözetilerek oluşturulan statünün, Rum toplumu lehine değiştirilmesini amaçlamıştır. 1960 Lefkoşa statüsüne aykırı olan bu hamle gerek Adadaki Türk toplumu gerekse Türkiye tarafından reddedilmiştir. Bu değişiklik talebini takiben Ada'da Türklere yönelik şiddet eylemleri başlamış ve bu eylemler, Türkiye açısından 1964 Kıbrıs Krizi'ni tetiklemiştir (Aksu 2008: 83-84). Böylelikle, Kıbrıs Cumhuriyeti *toprak bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamayı ve anayasaya saygı göstermeyi* taahhüt ettiği Garanti Antlaşması'nın ilk maddesini doğrudan doğruya ihlâl etmiştir. Bu husus yani ahdî hukukun ihlâli, Türkiye tarafından BM Genel Sekreteri'ne hitaben yazılan 13 Mart 1964 tarihli bir mektup ile şöyle vurgulanmıştır:

...16 Ağustos 1960 tarihinde mezkûr tarafların temsilcileri arasında serbestçe ve arzularıyla kabul ve imza edilen Kıbrıs Andlaşmalarını Makarios hiçe sayarak ihlâl etmiş ve bölgenin sulh ve emniyetinin korunması yolunda B.M. yasası hükümlerinin ve Garanti Andlaşmasının verdiği salâhiyete dayanarak tarafımızdan yapıldığı ...izah olunan bütün sulhçu teşebbüsleri de reddetmiş bulunmaktadır... (Dışişleri Belleteni 1964:101).

Ayrıca şu da belirtilmelidir ki Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Ada Türklerinin yaşama ve diğer temel özgürlüklerine ilişkin kısıtlayıcı tavrı, aynı zamanda, çeşitli sözleşmeler yolu ile *objektif statü* haline gelen temel insan haklarının hiçbir ayırım gözetmeksizin korunması sorumluluğunun da açıkça ihlâli anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, Kıbrıs'a ilişkin olayların başladığı sırada Yunanistan'da karar mekanizması içerisinde bulunan Andreas Papandreou'nun belirttiği üzere Yunanistan, Ada'nın statüsüne ve dolayısıyla ahdî hukuka aykırı olarak, Kıbrıs Adası'na 20 bin civarında er ve subayı gizlice yerleştirmek suretiyle Türkiye'ye karşı bir savunma stratejisi geliştirmiştir (Papandreou 1988: 164). Son olarak Kıbrıs Cumhuriyeti, 4 Nisan 1964 tarihli bir nota ile yukarıda verilen İttifak Antlaşmasını tek taraflı feshettiğini bildirerek Türkiye'nin Kıbrıs politikasının ahdî hukuk dayanaklarından bir tanesini daha ihlâl etmiştir (*Milliyet* 1964a). Dolayısıyla 1959-60 statüsünün imzacı taraflarından ikisi, Kıbrıs Cumhuriyeti ve Yunanistan, Türkiye'nin taraf olduğu ahdî hukuku çeşitli gerekçeler ile ihlâl ederek Türkiye açısından bir dış politika krizini başlatmıştır (Toluner 1977: 127-206).

Peki, Türkiye'nin karar birimleri 1964 Kıbrıs Krizi'ni nasıl algılamış ve yönetmişlerdir? Hangi parametreler Türkiye'nin bu krize ilişkin algı ve kararlarını biçimlendirmiştir? Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Türkiye'nin krize ilişkin bakış açısı doğrudan ahdî hukuk çerçevesinde olmuş ve alınan kararların ahdî hukuk çerçevesinde meşruluğuna dikkat edilmiştir. Nitekim bu husus sık sık karar birimleri tarafından da vurgulanmıştır. Örneğin artan Rum saldırıları karşısında caydırıcılığın arttırılabilmesi açısından Ada üzerinde uçurulan Türk uçakları, dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin tarafından şu şekilde kamuoyuna açıklanmıştır:

...[H]ükümetimizin yaptığı çeşitli uzlaştırıcı teşebbüslerin müspet bir netice vermemesi üzerine Garanti Antlaşmasının münferiden harekete geçmek hususunda bize verdiği hakka dayanarak, Türk Hava

Kuvvetlerine mensup jet uçaklarına dün (25 Aralık 1963) saat on dörtten itibaren Lefkoşa üzerinde çarpışmaların durdurulması amacını güden ihtar uçuşları yapmaları emri verilmiştir. (Bektaş 2013: 52).

Aynı şekilde Başbakan İsmet İnönü de 25 Aralık tarihinde Millet Meclisi'nde yaptığı konuşma ile Türkiye'nin ahdî hukukuna vurgu yaparak şöyle demiştir:

Kıbrıs Devleti'ni meydana getiren anlaşmalar ve muahedeler gereğince Kıbrıs'taki nizamı değiştirme teşebbüsü halinde garanti vermiş olan üç Devlet Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında bir müşterek müdahale müzakeresi yapılmaktadır... Müzakereler neticesinde muadelenin verdiği münferiden müdahale hakkını kullanmaya başladık... Vatandaşlarımıza karşı, Kıbrıs'ta yaşayan ırkdaşlarımıza karşı mükellef olduğumuz vecibeleri yerine getireceğiz... Biz devlet olarak her meselede, iç hayatımızda olduğu gibi, dış münasebetlerde de kanun nizamına bağlı olan bir devlet ve milletiz... (*TBMM Tutanak Dergisi* 1963: 27-28).

Bu krizde Türkiye'nin izlemiş olduğu kriz yönetimi stratejisi Ada'nın statüsünün korunmasına yöneliktir. Bu statünün korunması amacıyla *zorlayıcı diplomasinin (coercive diplomacy)* tercih edildiği görülmektedir (Aksu 2008: 82-122). Türkiye'nin ilk etapta diplomatik girişimleri ön planda tuttuğu görülmektedir. Bu girişimler Kıbrıs Cumhuriyeti'nin statüsünün korunmasına yöneliktir. Fakat Rum tarafının ahdî hukuku ihlâl etme noktasındaki ısrarı, Türkiye'yi kriz yönetim tekniği bakımından şiddet içermeyen askerî tedbirleri uygulamaya itmiştir. Bu nedenle Ada üzerinde Türk savaş uçakları ihtar amaçlı uçurulmuştur. Şiddet içermeyen askerî tedbirlerin krizi çözmekte yetersiz kalmasıyla Türkiye, Ada'daki bazı Rum mevzilerini bombalamak suretiyle kararlılığını göstererek krizin sonlandırılması noktasında önemli bir adım atmıştır. Bu bakımdan Türkiye zorlayıcı diplomasinin gereği olarak uyguladığı sınırlı askerî gücün meşruiyetini de yine ahdî hukukuna dayandırmıştır. Öyle ki dönemin hükümeti 16 Mart 1964 tarihinde Kıbrıs'a asker gönderebilmeye ilişkin TBMM'den izin isterken bunun gerekçesini yine *milletlerarası anlaşmalardan doğan yetkilere*, bir başka ifadeyle, ahdî hukuka dayandırmıştır (*Milliyet* 1964b). Ayrıca Türkiye 9 Ağustos 1964 tarihli bombardımanı,

... Erenköy ve Mansura bölgesinde kıt'al devam etmekte olduğundan ve Birleşmiş Milletler Kuvvetleri de bu saldırıları durdurmak için müessir bir harekette bulunamayacaklarını bildirdiklerinden, durum

karşısında Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti bu bölgeye Rumların takviye kuvvetleri getirmek maksadı ile kullandıkları yolun Türk Hava Kuvvetleri tarafından bombalanma ve bu suretle tecavüzleri durdurma hareketine geçmek zaruretinde kalmıştır. Türk uçakları tarafından yapılacak bu hareket, mezkûr bölgede sırf askerî hedefleri istihdaf eden sınırlı bir zabıta ve meşru bir savunma hareketidir. Türkiye Cumhuriyetinin Garanti Andlaşması ile yüklenmiş olduğu vecibelere uygun olarak girişmiş bulunduğu bu hareket ...derhal Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasının Konsey'den âcilen tezekkürü talep edilmiştir.

şeklinde açıklamış (Dışişleri Belleteni 1964a: 26) ve böylece şiddet kullanımını gerek meşru müdafaa gerekse de garantörlük statüsü temelinde meşru bir zemine oturtmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye, 1964 Kıbrıs Krizi'nin yönetilmesi çerçevesinde insan haklarının korunması gibi objektif hukukî statü kazanarak geniş anlamda devletlerin ahdî hukukunun bir parçası haline gelen ilkeleri de sıklıkla dile getirmek suretiyle kriz yönetimi sürecinde benimsediği politikaların meşruiyet zeminini güçlendirmiştir. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, 25 Aralık 1963 tarihli İngiltere, Yunanistan, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne konuya ilişkin gönderdiği mektubunu

insan hak ve hürriyetlerinin evrensel resmi belgelerde teminatını bulduğu şu 20. asırda Kıbrıs Türklerine karşı girişilmiş bulunan bu alçakça katliam hareketlerini yüksek bilginize sunar ve... son verilmesi için... her imkânın kullanılmasının temin buyurulmasını... rica ederim.

şeklinde sonlandırarak (Bk. *Milliyet* 1963), insan haklarının korunması hususundaki objektif hukuka vurgu yapmıştır.

Türkiye ahdî hukukunun bir ihlâli olarak gördüğü 1964 Kıbrıs Krizi'ni yönetirken, ahdî hukukundan doğan hak ve yükümlülükleri uluslararası iş birliği yolu ile tek tarafı ve meşru olmayan bir biçimde kullanmaktan kaçınmıştır. Başbakan İsmet İnönü TBMM Genel Kurulu'nda

...2-3 günden beri Kıbrıs Devleti'ni meydana getiren anlaşmalar ve muahedeler gereğince Kıbrıs'taki nizamı değiştirme teşebbüsü halinde garanti vermiş olan üç Devlet Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında bir müşterek müdahale müzakeresi yapılmaktadır. Dün akşam böyle bir müşterek müzakere ve müdahaleyi biz teklif ettik ve muhabere ile

cerayan eden müzakereler neticesinde muahedenin verdiği münferiden müdahale hakkını kullanmaya başladık...

(Neziroğlu vd. 2014: 385) ifadeleri ile bu durumu net bir biçimde ortaya koymuştur.

Ayrıca Türkiye'nin karar birimleri Kıbrıs sorununu bir milli dava olarak görmüş ve sık sık bölgede yaşayan *soydaş*ların Türkiye'nin garantisi altında olduğunu vurgulamıştır. Nitekim tercih edilen bu dile ilişkin İnönü'nün 1964 yılının şubat ayında yaptığı şu konuşma örnek verilebilir:

...Kıbrıs Anayasasının dışında bir politika takip ederek muahedelerin hükümlerini gayrimevcut imiş gibi yürütmek isteyen Arşovek Makarios'un politikası hukuk manzarasında bir iddiaya dayanmaktadır. Birleşmiş Milletler Anayasası, Zürih ve Londra andlaşmaları ile teessüs eden nizam buna müsaade etmez. Yani, teminatçı devletler vardır... Kıbrıs'ta bulunan iki cemaate dayanan cumhuriyetin hayatı, birtakım komşu devletlerin hayati emniyetleri mülahazasıyla, müşterek hükümlere bağlanmıştır...

Ayrıca İnönü bu konuşmasına “ne şekilde bir mutabakat hâsil olursa olsun, Türk Cemaatinin ve Kıbrıs'taki nizamın tesisi güvenliğin sağlam bir surette tesisi, ‘büyük kuvvetlere ihtiyaç vardır...’ hakikatini meydana çıkaracaktır. Ve bu kuvvet bulunacaktır...” (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi* 18.02.1964: 11-12) şeklinde devam ederek askerî yöntemlere de işaret etmiştir.

Sonuç itibarıyla Türkiye'nin 8-9 Ağustos 1964 tarihlerinde Rum mevzilerini bombalamasıyla sınırlı bir şiddetin yaşandığı 1964 Kıbrıs Krizi, 9 Ağustos 1964 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'nin 193 sayılı kararı uyarınca tarafların ateşkesi kabul etmeleri ile sonlanmıştır (Bk. Security Council Resolutions, No: 193). Krizin ateşkes ile sonlanmasıyla birlikte oluşan *zımni yeni statü*, Kıbrıs Adası'nın bundan sonraki süreçte de krizler üretmesini engelleyememiştir. Kaldı ki ateşkes ile birlikte her ne kadar kriz sonlanmış olsa da taraflar arasındaki uyuşmazlık sona ermemiştir. Bu çerçevede Türkiye, garantörlük yükümlülüğü çerçevesinde ahdî hukukunun bir ihlali olarak gördüğü 1964 Kıbrıs Krizi'ni yönetme noktasında daha çok askerî güç kapasitesini ön planda tutarak siyasi bir çözüm arayışında olmuştur. Ahdî hukukun ihlalden doğan 1964 Kıbrıs Krizi içerisinde, bu ihlale tepki doğrudan devletin en üst makamlarından gelmiş ve söylem-eylem tutarlılığı sağlanmıştır. Türkiye her ne

kadar sınırlı askerî güç kullanmak suretiyle Kıbrıs Türklerine yönelik saldırıları büyük ölçüde engelleyerek 1964 Kıbrıs Krizi'ni sonlandırmış olsa da ilerleyen süreçte Kıbrıs sorunu, taraflar arasında bir uyuşmazlık konusu olarak var olmaya devam etmiştir.

1967 Kıbrıs Krizi

Türkiye'nin en uzun soluklu sorunlarından bir tanesi olan Kıbrıs sorunu, 1967 yılının Nisan ayı içerisinde Yunanistan'da yapılan bir askerî darbe ile birlikte yeniden gündeme oturmuştur. Bu askerî darbe ile birlikte Yunanistan, Ada üzerindeki iddialarını yeniden yüksek sesle dillendirmeye başlamıştır. Bu çerçevede 9-10 Eylül 1967 tarihinde, Türkiye ve Yunanistan arasında Keşan ve Dedeoğaç'ta Başbakanlar düzeyinde bir zirve düzenlenerek, konuya ilişkin tarafların görüşleri tartışılmıştır. Bu çerçevede Türkiye, Yunanistan'ın Ada'nın kendilerine ilhakı durumunda Türkiye'ye Ada'da bir askerî üs verebileceğine ilişkin teklifini reddetmiştir (Sönmezoglu 2015: 301). Bunun devamında 15 Kasım 1967 tarihinde Türk nüfusun yoğun olduğu Boğaziçi ve Geçitkale köylerine gerçekleştirilen Rum saldırıları, Türkiye açısından Kıbrıs'a ilişkin yeni bir krizi tetiklemiştir (*Milliyet* 1967a). Ayrıca bu çatışmalar neticesinde 24 Kıbrıs Türkü hayatını kaybetmiştir ki dönemin BM Genel Sekreteri de olaya ilişkin raporunda, olayların planlı bir şekilde meydana geldiğini açıkça ortaya koymuştur (*Dışişleri Belleteni* 1967: 83-84). Böylece çalışmanın bir önceki başlığı altında verilen Kıbrıs Cumhuriyeti'ne ilişkin statü ve dolayısıyla taraf devletlerin ahdî hukukları bir kez daha ihlâl edilmiştir. Nitekim Ada'da Türklere karşı girişilen saldırılar, tıpkı 1964 krizinde olduğu gibi gerek Kıbrıs Cumhuriyeti'nin doğrudan tarafı olduğu ahdî hukukun, gerekse insan haklarına ilişkin oluşmuş hâlihazırdaki objektif statünün ihlâli anlamına gelmektedir. Bu ihlâl karşısında Türkiye, 17 Kasım 1967 tarihinde Yunanistan'a ve Kıbrıs Cumhuriyeti'ne verdiği nota ile her iki devletten bağlı buldukları ahde uygun hareket etmelerini istemiştir. Bu istemler arasında antlaşmalara aykırı olarak Ada'ya sokulan Yunan askerlerinin çekilmesi, saldırıya uğrayan Boğaziçi ve Geçitkale köylülerine ilişkin tazminat ve yine Kıbrıs Cumhuriyeti statüsüne aykırı olarak oluşturulan Rum Milli Muhafız Ordusu'nun dağıtılması gibi Ada'daki statükonun eski haline getirilmesini amaçlayan maddeler bulunmaktadır. Nitekim bu istekler ilk etapta kabul edilmese de gerek ABD'nin arabuluculuk girişimleri gerekse de Türkiye'nin askerî güç kullanma tehdidi, Yunanistan'ın 30 Kasım 1967 tarihinde bu istekleri büyük ölçüde kabul et-

mesine yol açmıştır. Bununla birlikte her ne kadar Kıbrıs Cumhuriyeti bu istekleri kabul etmese de adadaki Türk varlığına olan saldırıların büyük ölçüde durdurulması, krizin Türkiye açısından ortadan kalkmasına sebep olmuştur (Aksu 2008: 127-128).

Toplamda 17 gün süren 1967 Kıbrıs krizi çerçevesinde Türkiye, kriz yönetimi stratejisi olarak tıpkı 1964 Kıbrıs krizinde olduğu gibi *zorlayıcı diplomasiyi* tercih etmiştir. Ayrıca kriz yönetimi tekniği bakımından da şiddet içermeyen *askerî tehdidin* önemli ölçüde Türkiye tarafından tercih edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye gerek kriz yönetimi stratejisini gerekse de kriz yönetimi tekniğini ahdî hukukun getirdiği hak ve yükümlülükler çerçevesinde meşrulaştırmıştır. Öyle ki dönemin Başbakanı Süleyman Demirel olayların patlak verdiği sırada Kıbrıs'a TSK unsurlarının gönderilebilmesi için Meclis'ten hükümet adına yetki talep ederken, bu yetki talebinin meşruiyetini tıpkı 1964 yılında olduğu gibi "mer'i [yürürlükte olan] milletlerarası andlaşmaların verdiği hakka" dayandırmıştır (*Milliyet* 1967b, Bu konuda ayrıca bakınız: *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Toplantı 3, Birleşim 6, c.22, 20.11.1967: 126-127). Öte yandan dönemin Türkiye'nin karar birimleri, Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeleri insani boyutuyla da ele almıştır. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 20 Temmuz 1967 tarihli açıklamasında adadaki durumu özetledikten sonra, Ada Türklerinin güvenliklerinin Türkiye için öncelikli olduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin kararlılığını "her alanda icap eden tüm tedbirler alınmıştır" şeklinde ifade etmiştir (*Milliyet* 1967c). Ayrıca 22 Temmuz 1967 tarihinde Türkiye, müttefik ülkelere verdiği açıklama metninde adadaki tecavüzlerin kabul edilemez olduğunu ve bunun sorumlusunun Yunanistan ve Kıbrıs Cumhuriyeti olduğunu belirterek, Kıbrıs'taki olaylar karşındaki tutumunu şu şekilde ortaya koymuştur:

Türkiye, Kıbrıs devletine vücut veren andlaşmalarla imzalanmış ve andlaşmalarla Kıbrıs anayasasının tamamının yürürlükte bulunmasını garanti etmiş üç devletten birisidir. Binaenaleyh, Devletler Umumî hukukuna göre bu vecibelerini yerine getirmek için andlaşmalarda kendisine sağlanmış olan bütün hakları kullanacak, bunda hiçbir gayrı meşruluğa düşmeyecektir... (*Milliyet* 1967d).

Türkiye'nin karar biriminin yukarıda verilen tutumu, özellikle askerî müdahale hususunda, ABD'nin konuya müdahil olması ile birlikte kısmen bir değişikliğe uğradığı görülmektedir. ABD'nin arabuluculuğu ile birlikte hükümet

kanadında, Başbakan Demirel başta olmak üzere, sorunun barışçıl yollarla çözülmesi fikrinin daha ağır bastığı anlaşılmaktadır. Örneğin Demirel'in 24 Temmuz 1967 tarihindeki konuşmasında “Türkiye medeni bir devlettir. Herkes konuşur, milli menfaatlerimiz neyi icap ettiriyorsa o yapılır. Akılselime yerine, hiddeti ikame etmek milli menfaatlerimize aykırıdır” diyerek bu duruma işaret etmiştir. Ayrıca dönemin Genelkurmay Başkanı da gazetecilere hitaben “çocuklar sizden bir ricam var. Vurup kırmaya iltifat etmeyin. Böyle zamanlarda bütün dünyanın sempatisini üzerimize çekmemiz lazım” (*Milliyet* 1967e) şeklindeki açıklaması, Türkiye'nin askerî müdahaleden ziyade diplomatik bir çaba ile sorunu çözme düşüncesine doğru yöneldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Buradan da anlaşılıyor ki Türkiye, kriz yönetimi evresinde NATO ve BM gibi uluslararası örgütler ile ABD gibi küresel güçler ile diyalog kanallarını olabildiğince açık tutmaya özen göstermiştir. Nitekim ABD'nin Kıbrıs özel temsilcisi Cyrus Vance'ın arabuluculuk rolünü üstlenerek Yunanistan'ı Türkiye'nin istemlerine büyük ölçüde ikna etmiş olması, Türkiye'nin kriz yönetimi tekniği bakımında arabuluculuk faaliyetlerini 1967 krizinde etkin bir biçimde kullandığını göstermektedir. Öte yandan Türkiye, krizin Ada'da Yunanistan'ın da dâhil olduğu geniş çaplı bir savaşa dönüşmesi olasılığını da dikkate almıştır (Bk. Aksu 2008: 142). Kasım ayında Yunanistan'a verilen notada, Ada'ya antlaşmalara aykırı olarak yerleştirilmiş Yunan askerlerinin bölgeyi terk etmesi istenerek, “bu yapılmadığı takdirde Türkiye'nin de... Gerekli dengeyi sağlamak amacıyla aynı oranda kuvveti Ada'ya sevk etme kararı aldığı” bildirmiştir (*Milliyet* 1967f). Böylece Türkiye, ahdî hukukunun ihlâl edildiği 1967 Kıbrıs Krizi'ne ilişkin kriz yönetimi süreci çerçevesinde Ada statüsündeki dengenin korunmasından yana tavır takınarak, krizi önemli ölçüde büyütecek tek taraflı girişimlerden uzak durmuştur.

Öte yandan Türkiye açısından 1964 ve 1967 Kıbrıs krizleri arasındaki temel fark, şiddet seviyesindeki farklılıktır. Nitekim 1964 Krizi'nde zorlayıcı diplomasi çerçevesinde yukarıda da değinildiği gibi sınırlı şiddet içeren bir kriz yönetimi tekniği kullanılmasına karşın, 1967 Krizi'nde doğrudan şiddet kullanımına yer verilmemiştir. Hiç şüphesiz bunun en temel sebebi, 1967 Krizi'nin çok daha kısa süreli olmasıdır. Bir başka ifadeyle hasım devletlerin Türkiye'nin istemlerini çok daha kısa sürede kabul etmesi, Türkiye'nin kriz yönetiminde şiddetin seviyesini arttırmamasının en temel sebeplerinden bir tanesidir. Fakat en nihayetinde zorlayıcı diplomasinin de gereği olarak Türkiye, kendisine hak ve yükümlülükler yükleyen ahdî hukuku temel meş-

rulaştırıcı unsur olarak kabul edip, şiddet kullanma ihtimalini hiçbir zaman sıfıra indirmemiştir. Nitekim Cyrus Vance'nin girişimleri sürerken Türkiye, gerek donanmasını Akdeniz'deki uluslararası sularda gezdirmek ve gerekse de savaş uçaklarını Ada üzerinde uçurmak suretiyle askerî seçeneklerin her zaman gündeminde olduğunu ortaya koymuştur.

1974 Kıbrıs Krizi

1963 yılından itibaren birçok kez ihlâl edilen, esasen kâğıt üzerinde var olan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin statüsü 1974 yılına gelindiğinde yeniden gündeme gelmiştir. Fakat 1974 Kıbrıs Krizi'nin diğer iki krizden temel farkı, ada Rumları arasında *enosis* çerçevesinde bir görüş ayrılığının ortaya çıkması ve krize giden süreçte bu görüş ayrılığının etkili olmuş olmasıdır. Öyle ki 1967 ateşkesine aykırı olarak Ada'ya yeniden gelen Yorgo Grivas, bir an önce Yunanistan ile birleşmenin gerekliliğini vurgularken, Makarios ise, diğer yandan, *enosis* düşüncesinin zamanla gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylece Makarios'a karşı artan tepki, Yunanistan'daki askerî yönetimin de Grivas'ı desteklemesiyle birleştiğinde Kıbrıs, önemli bir kargaşa ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kargaşanın bir sonucu olarak 15 Temmuz 1974 tarihinde Makarios'a karşı bir darbe sonucu Ada'nın yönetiminin Nikos Sampson'ın eline geçmesi, Türkiye açısından 1974 Kıbrıs Krizi'nin tetikleyicisi olmuştur.

Türkiye 1974 Kıbrıs Krizi'ni, temel olarak Kıbrıs'a ilişkin tüm krizlerde olduğu gibi ahdî hukukun bir ihlâli olarak görmüş ve politikalarını bu çerçevede belirlemiştir. Nitekim dönemin Milli Savunma Bakanı Hasan Esat Işık, 16 Temmuz 1974 tarihinde konuya ilişkin değerlendirmenin yapıldığı bir toplantı sonrası şöyle demiştir:

... [B]ilindiği gibi, Kıbrıs sorunu milletlerarası bir sorundur ve Türkiye, Yunanistan, İngiltere ve Kıbrıs'ta iki cemaatin andlaşmalara dayanan akdî yükümlülükleri bulunan bir meseledir. Türkiye'nin bu teşebbüsün herhangi bir şekilde bu ahdî statüyü ihlâl etmesine müsaade edemeyeceği tabiidir.... (*Milliyet* 1974a)

Hasan Esat Işık tarafından da açık bir biçimde ahdî hukuka yapılan vurgu, esas olarak Türkiye'nin krize ilişkin politikalarının da temel meşrulaştırıcı unsuru olmuştur. Bununla birlikte Türkiye bu darbenin bir Yunan darbesi olduğunu öne sürerek ahdin yalnızca Kıbrıs Cumhuriyeti'nce değil Yunanistan tarafından da ihlâl edildiğini ortaya koymuştur (Bk. *Milliyet* 1974a). Öte

yandan kriz yönetimi açısından bakıldığında ise Türkiye, genel olarak Kıbrıs'a ilişkin kriz yönetimi stratejilerinden farklı bir yol izleyerek *zorlayıcı diplomasi* stratejisi yerine *karşı tarafın yanlış hesap yapmasını önlemek için kararlılık ve azim gösterme stratejisi* (*conveying commitment and resolve*) çerçevesinde hareket etmiştir (Aksu 2017: 107). Bu çerçevede Türkiye Ada'da değişen duruma yönelik olarak statükonun eski haline getirilmesi ve istikrarın yeniden sağlanması için 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtı'nı icra etmiştir. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in harekâtın gerekçesini belirten açıklaması ise şöyledir:

Kıbrıs'taki son Yunan hareketi, yalnız bir hükümet darbesi değildi. Onun ötesinde, bağımsız Kıbrıs [D]evleti'ni temelinden yıkmayı amaçlayan ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yasa niteliğindeki anlaşmaları çığneyen bir hareketti. Türkiye'nin davranışı ise, bir garantör devlet olarak, uluslararası anlaşmalara göre, Kıbrıs'ın bağımsızlığından, top- rak bütünlüğünden, anayasal düzeninden sorumlu bir devlet olarak, Türkiye'ye düşen bir yetkinin ve görevin yerine getirilmesidir... (Bektaş 2013: 129).

Ecevit'in bu açıklamasından da anlaşılmaktadır ki Türkiye, Kıbrıs'taki bu statü değişimini doğrudan ahdî hukuk çerçevesinde yorumlamaktadır. Fakat burada bir başka önemli husus da Türkiye'nin tek taraflı bir *oldubittiden* ziyade, Ada'da bir denge oluşturduktan sonra müzakere yolu ile krizi çözmek istemesidir. Nitekim bu noktada Türkiye, tıpkı Kıbrıs'a ilişkin diğer krizlerde de olduğu gibi uluslararası hukukun dışına çıkmamaya özen göstermektedir. Bu sebeptendir ki Türkiye 22 Temmuz 1974 tarihinde, Ada'nın küçük bir kısmında kontrolü sağladıktan sonra, BM'nin 353 sayılı ateşkes çağrısına riayet ettiğini açıklamıştır (*Cumhuriyet* 1974, ayrıca bk. Toluner 1977: 283). Ayrıca bu *sınırlı bir amaca sahip müdahaleyi uluslararası hukuktan ve garantör devlet* statüsüne sahip olduğu antlaşmalardan doğan hak ve yükümlülüklerine dayandığı meşru müdafaa hakkı çerçevesinde gerekçelendirmiştir. Nitekim Ecevit 23 Temmuz 1974 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Değerli arkadaşlarım, takdir buyurursunuz ki, Kıbrıs'ta garantör bir devlet olmanın bize tanıdığı görev ve yetkiye dayanarak barış sağlamak üzere ve yıkılmak istenen bağımsız Kıbrıs Devleti'nin yeniden kurulabilmesi olancağını, işlemez hale getirilen anayasal düzenin yeniden işler

duruma getirilebilmesi olanağını sağlamak üzere girişmiş olduğumuz bu harekâtın amaçları da bu şekilde kendiliğinden sınırlanmış olmaktadır. (Neziroğlu vd. 2014: 488)

Fakat buradaki ayırıcı husus, Türkiye'nin 1974 harekâtı ile Ada'daki statünün 15 Temmuz 1974 öncesine döndürülmesini amaçlamamış olmasıdır. Çünkü her şeyden önce bu statü, Yunanistan ve Kıbrıs Rumları'nın lehine olup, esasen sorunun da başlangıcını oluşturmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin asıl amacı, Ada'da askerî müdahale sonucu oluşturduğu fiili durumdan da yararlanarak, çıkarlarına uygun kalıcı ve yeni bir çözüm için müzakere masasına oturmaktadır (Toluner 1977: 272). Bunun devamında Türkiye'nin benimsemiş olduğu *şiddet içeren çoklu çözüm* tekniğinin ikinci ayağı sayılabilecek müzakere aşaması, 25 Temmuz 1974 tarihinde Cenevre'de garantör devletlerin bir araya geldikleri konferans ile başlamıştır. Bu konferans sonucunda Türkiye, adadaki fiilî ve askerî üstünlüğünün yanı sıra müdahalenin uluslararası hukuk bakımından haklılığından da yararlanmıştı. Böylece 30 Temmuz 1974 tarihinde imzalanan Cenevre Anlaşması'nda hemen hemen bütün isteklerini taraflara kabul ettirebilmiştir (Bk. Toluner 1977: 292).

Birinci Cenevre Konferansı'nın ardından 8 Ağustos 1974 tarihli ikinci Cenevre Konferansı ile devam eden müzakerelerin bir daha toplanma kararı almaksızın dağılmasıyla birlikte Türkiye, Kıbrıs Adası'ndaki harekâtına ahdî hukuku temel alarak fakat bu sefer daha çok insan hakları ihlallerine ilişkin bir gerekçelendirme ile devam etmiştir (Toluner 1977: 329-332). Başbakan Ecevit, 15 Ağustos 1974 tarihinde harekâtın gerekçelerini şöyle açıklamıştır:

...30 Temmuzda imzalanıp yayınlanan Cenevre deklarasyonunun kendilerine [Yunan ve Rum tarafı] yüklediği görevlerden hiçbirini yerine getirmemişlerdir. Deklarasyonun açık hükümlerini, devletlerarası hukuk kurallarını ve insanlık haklarını göz göre göre çiğneyerek, güçlerinin yettiği her yerde, silahsız ve savunmasız Türk topluluklarına esir ve rehin muamelesi yapmayı sürdürmüşlerdir... (*Milliyet* 1974b).

Bu açıklamadan da anlaşılmalıdır ki, Yunanistan ve Kıbrıs Rum toplumunun Cenevre Anlaşması'nda kabul edilen hükümlere aykırı olarak Ada'daki Türk toplumuna karşı şiddet eylemlerini sürdürmesi, Türkiye'yi harekâta kaldığı yerden devam etmeye zorlamıştır. Gerçekten de ateşkesine rağmen Ada'nın güneyindeki bazı bölgelerde Türklerin zor koşullarda yaşamak zorunda bira-

kıldıkları anklav bölgeler oluşmuştur. Bu gerekçeyle 20 Temmuz harekâtına kaldığı yerden devam Türkiye, 16 Ağustos 1974 tarihinde BMGK'nın 360 sayılı kararına uyarak ateşkes ilân etmiştir (Security Council Resolutions, No: 360). Böylece harekât sonunda Kıbrıs'ta BMGK kararlarına uygun bir biçimde fiilî bir iki kesimlilik yaratılmıştır.

Yukarıda da görüldüğü şekilde Türkiye'nin karar birimleri 1974 Kıbrıs Krizi'ni ahdî hukukun bir ihlâli olarak görmüş ve kriz yönetimi strateji ve tekniğini ona göre belirlemiştir. Bu çerçevede *karşı tarafın yanlış hesap yapmasını önlemek için kararlılık ve azim gösterme stratejisi (conveying commitment and resolve)* gereğince ilk etapta Ada'ya ahdî hukuktan doğan hak ve yükümlülükleri temelinde askerî bir müdahalede bulunmuş ve ardından krizin çözümünü müzakereler yolu ile sağlamaya çalışmıştır. Müzakerelerin çıkmaza girmesiyle birlikte, bu kez, daha çok Ada'daki insan hakları ihlallerini ileri sürerek harekâta kaldığı yerden devam etmiş ve en nihayetinde Kıbrıs Adası'nda fiilî iki kesimliği gerçekleştirmiştir. Nitekim Türkiye'nin bu noktadaki haklılığı, harekâtın devamında ele geçirilen Türk köylerindeki toplu mezarlar ile ortaya çıkmıştır. (Bu konuda ayrıca bk. Toluner 2004: 229-238.) Öte yandan Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Krizi'ne ilişkin tutumu, devletin karar alma mekanizmasının en üst düzeyindeki isimler tarafından kamuoyuna açıklanmıştır. Buradaki en önemli husus, konunun bir *milli dava* olarak Türkiye'nin temel çıkarlarını ilgilendirdiğine ilişkin sürekli yapılan vurgudur (Bu konuda bk. Erhan vd. 2015: 145-170). Bu noktada, Türkiye'nin karar birimlerinin söylemlerinde askerî şiddet unsurunun sıklıkla dile getirilmesi ve bu şiddetin meşruiyetinin ahdî hukuka dayandırılması da bir başka dikkate değer husustur.

Genel bir bakış açısıyla değerlendirilirse Türkiye, uluslararası hukuk ve toplumsal bağlar ile bağlı olduğu Kıbrıs Cumhuriyeti'nin statüsünün tek taraflı değiştirilmesini ahdî hukukunun bir ihlâli olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede kriz yönetimi sürecinde ahdî hukuka sıkça vurgu yaparak, politikalarını bu zeminde şekillendirmiştir. Bunun devamında Türkiye'nin askerî kapasitesi de Kıbrıs'a ilişkin krizleri yönetmesinde belirleyici bir unsur olmuştur. Nitekim askerî kapasitesinin görece yetersiz olduğu 1964 ve 1967 krizlerinde şiddet kullanma tehdidi ile krizi yönetirken, zamanla artan askerî kapasitesinin de etkisiyle 1974 Kıbrıs Krizi'nde şiddet unsurunu doğrudan kullanarak müzakerelerde avantaj elde etmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki Türkiye Kıbrıs'a ilişkin krizlerde kararlılığını yüksek tutarak gerekirse şiddet kullanımını

nı da meşru görmüştür. Öyle ki bu şiddet kullanımını da ahdî hukuk ve insan hakları temelinde meşrulaştırarak, kriz yönetiminde gerek askerî şiddet gerekse müzakereler ve arabuluculuk tekniklerini tercih etmiştir. Sonuç itibarıyla 1974 Kıbrıs Krizi Türkiye açısından doğrudan askerî bir çözüme başvurulmuş, fakat bu askerî müdahale taraflar arasındaki uyuşmazlığın çözülmesini sağlayamamıştır. Peki, Kıbrıs dışında Türkiye'nin garantörlük yükümlülüğü bulunan topraklarda ortaya çıkan krizlerde Türkiye'nin karar birimleri nasıl bir politika izlemiştir? Çalışmanın bir sonraki başlığında 1991 Nahçıvan Krizi özelinde işte bu sorunun cevabı aranacaktır.

Türkiye'nin Ahdî Hukuku Bakımından 1991 Nahçıvan Krizi

Nahçıvan özerk bölgesinin Türkiye ile tarihi olduğu kadar hukukî anlamda da temel bir bağı bulunmaktadır. 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü, 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, Nahçıvan'ın hukukî statüsünü belirleyen ve Türkiye'nin de taraf olduğu antlaşmalardır. Gümrü Antlaşması'nın 2. maddesi ile Türkiye, Nahçıvan'ın doğrudan koruyuculuğunu üstlenmiştir. Ayrıca 3. madde içerisinde bu bölge "Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkâr edilemez topraklar..." olarak betimlenmiştir. Her ne kadar Gümrü Antlaşması onaylanmamış ve dolayısıyla yürürlüğe girmemişse de o dönem ve daha sonrası için Türkiye'nin Nahçıvan'a bakışı açısından önemli bir göstergedir. Gümrü Antlaşması'nın yürürlüğe girmemesinin ardından Türkiye gerek doğu sınırını gerekse de Nahçıvan'ın statüsünü belirleyen 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmanın 3. maddesi "...koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır..." şeklinde bir ifadeyle Nahçıvan'ı, Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir statüye kavuşturmuştur. Öte yandan Moskova Antlaşması'na ilave olarak 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile dönemin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Nahçıvan'ın Moskova Antlaşması çerçevesindeki statüsünü teyit eden Kars Antlaşması imzalanarak, Nahçıvan'ın statüsüne son şekli verilmiştir. Nitekim taraflar arasında Moskova Antlaşması dışında imzalanan önceki antlaşmaların geçersiz kılındığı Kars Antlaşması'nın 5. maddesinde Nahçıvan'ın statüsü, "... Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir bölge..." olarak teyit edilmiştir. (Soysal 2000: 19-20, 32-38, 41-47, Olgun vd. 2014). Nahçıvan'ın bu özerk statüsü, Ermenistan ve Azerbaycan'ın 1991 yılında ba-

ğımsızlıklarını ilân etmelerini takiben Dağlık-Karabağ bölgesinin kontrolüne ilişkin uzun soluklu bir çatışmaya girişmeleriyle tehdit altına girmiştir (Cornell 1998: 51-72). Bu çerçevede Türkiye'nin karar birimi bakımından Nahçıvan Krizi'nin tetiklenmesi 18 Mayıs 1992 yılında Ermeni kuvvetlerinin Türkiye ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki bağlantının da sağlandığı Sederek kasabasına yönelik saldırısıyla başlamıştır (Batur 1992a). Her ne kadar daha önceden Ermenistan'ın Nahçıvan'a saldırıları olmuşsa da Sederek bölgesine yapılan bu saldırının Nahçıvan ile Türkiye'nin arasındaki bağlantıyı koparabilme ihtimali nedeniyle Türkiye tarafından kriz olarak algılanmıştır. Ayrıca Ermenistan'ın ahdî hukuka aykırı olarak Türkiye'nin doğu sınırlarını da kesinleştiren Kars Antlaşması'nı tanımadığını açıklayarak bölgeden toprak taleplerinde bulunması Türkiye açısından Ermenistan saldırılarının bir kriz olarak algılanmasını kolaylaştırmıştır (Sönmezoğlu 2016: 350-351, Kaya 2009: 224-233). Türkiye'nin, son olarak, ahdî hukukunun ihlâl edildiği bir başka husus ise Ermenistan'a ait top ve roketlerin zaman zaman Türkiye sınırının içlerine düşmesidir. Nitekim bu durum doğrudan Türkiye'nin kendi sınır ve halkının güvenliği bakımında uluslararası toplum tarafından tanınmış olan egemenlik hakkının doğrudan ihlâl edilmesi anlamına gelmektedir (*TBMM Tutanak Dergisi*, 1992: 204). Yukarıda da verildiği üzere Nahçıvan'ın statüsü “koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile” Azerbaycan'ın koruyuculuğu altındadır. Türkiye de bu statünün oluşmasında imzacı ülkelerden birisi olarak Nahçıvan'ın statüsünün korunması noktasında söz sahibi bir ülke konumundadır (Aydın 2002: 403). Bu çerçevede Ermenistan'ın uluslararası hukuk bakımından hâlâ yürürlükte olan Kars Antlaşması'nı tanımayıp Nahçıvan'ı işgal etme girişimi Türkiye'nin tarafı olduğu ahdî hukukun ihlâli anlamına gelmektedir. Kaldı ki BM Güvenlik Konseyi tarafından benimsenen 30 Nisan 1993 tarihli ve 822 sayılı kararla Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını boşatmaya çağırarak uluslararası hukuk ihlâlini de açık bir biçimde ortaya koymuştur. (Security Council Resolutions, No: 822). Bu noktada Türkiye de konuya bu şekilde yaklaşmıştır. Öyle ki Ermenistan'ın Sederek bölgesine saldırıları başladığında dönemin Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü “[b]izim Nahçıvan'ın varlığında imzası bulunan bir ülke olarak toprak bütünlüğünün korunması ve orada yaşayan insanların kazaya uğramaması için büyük dikkatimiz var” (*Milliyet* 1992a) diyerek Türkiye'nin konuya ahdî hukuk çerçevesindeki ilgisini ortaya koymuştur. Öte yandan dönemin Dışişleri Bakan Vekili Onur Kumbarcıbaşı “Nahçıvan Ka-

rabağ'a benzemez, imza koyduğumuz andlaşmalar var" (Sazak 1992) şeklinde bir açıklama yaparak, Türkiye'nin Nahçıvan'ın statüsüne yönelik bir saldırıya kayıtsız kalamayacağını ilk sinyallerini vermiştir. Nahçıvan'daki Ermeni saldırılarını kendisi açısından bir kriz olarak gören Türkiye, bu doğrultuda kriz yönetimi stratejisi olarak *zorlayıcı diplomasi (coercive diplomacy)* stratejisini ve buna uygun kriz yönetimi tekniği olarak da şiddet içermeyen *askerî* tedbirleri benimsemiştir. Bu çerçevede güç kullanma tehdidinin ilk adımı olarak 19 Mayıs 1992 tarihinde Nahçıvan sınırına bir mekanize tugay ve bir tümen konuşlandırılmıştır (Batur 1992b). Bunun devamında, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, 28 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye ile Nahçıvan arasındaki ulaşımı sağlayan Hasret Köprüsü'nün açılışında "kim kuvvet kullanarak toprak kazanma yoluna giderse, bilmelidir ki, kendisinden daha kuvvetlisi de vardır ve pişman olacaktır" (*Milliyet* 1992b) diyerek Türkiye'nin askerî kararlılığını bir kez de söylem düzeyinde ortaya kaymak suretiyle *zorlayıcı diplomasi* stratejisinin devamlılığını sağlamıştır. Türkiye her ne kadar Nahçıvan'daki olaylara kayıtsız kalmasa da ülkenin olaylara hangi ölçüde müdahil olacağı hususu, devletin zirvesinde görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Türkiye'nin ahdî hukukuna da vurgu yaparak, Nahçıvan'a askerî bir müdahalede bulunulması gerektiğini savunmuştur. Öte yandan dönemin hükümeti, özellikle Başbakan Süleyman Demirel, doğrudan bir askerî müdahalenin taraftarı olmamıştır (Bila 1992a). Örneğin 23 Mayıs 1992 tarihli bir konuşmasında Demirel şöyle demiştir: "... savaştık tek devlet biz miyiz? Askerî olan tek devlet biz miyiz? Bu duruma rağmen hâlâ niye harp etmiyorsunuz derlerse ben de o zaman kim harp etmek istiyorsa buyursun gitsin derim" (Bila 1992b). Esas olarak krizin hemen başında yukarıda da verildiği üzere hükümet ve Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin ahdî hukukuna vurgu yaparak müdahale olasılığına işaret etmiş, fakat çok geçmeden bu söylem, sorunun diplomatik yollarla çözülmesi gerektiği gibi ihtiyatlı bir yaklaşım halini almıştır.

Nahçıvan'a ilişkin olayların Türkiye gündemine yeniden oturması 1993 yılının Nisan ayında Ermenistan'ın bölgeye olan saldırılarının artmasıyla gerçekleşmiştir. Bu olaylar karşısında ilk ciddi tepki Cumhurbaşkanı Özal'dan gelmiştir. Nitekim Özal "ben daha önce de söyledim dışimizi göstermezsek bu iş halledilmez" demiş ve ayrıca Türkiye'nin askerî bir müdahalede bulunup bulunamayacağı sorulduğunda ise "Kıbrıs'a nasıl çıktık? Bu harekate karşı çıkıldı mı...?" (Kohen 1993a) şeklinde cevap vererek, Nahçıvan ile Kıbrıs'ı aynı

çerçevede değerlendirilmiştir. Nitekim benzer bir açıklama dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'den gelmiş ve o da yaptığı açıklamada “Güvenlik Konseyi üyelerine mesaj verdik, ‘bizi yeni bir Kıbrıs’a zorlamayın’ diye uyardık...” (Kohen 1993b) diyerek Nahçıvan’ın durumunu Kıbrıs’a benzetmiştir. Ayrıca Turgut Özal, 8 Nisan 1993 tarihli konuşmasında; “...Ahdî bağlantınız var. Nahçıvan için. Size kim ne yapabilir? ... Ermeni sınırında siz ciddi bir manevra yaparsanız, ciddi bir şey yaparsanız üç tane merminiz de o tarafa düşse... Ne olur? ...” (Kohen 1993c) diyerek ahdî hukuk çerçevesinde krizin askerî önlemler ile yönetilmesini yeniden vurgulamıştır. Bunun devamında Turgut Özal’ın Nahçıvan’a ahdî hukuk çerçevesinde askerî müdahalede bulunulmasına ilişkin sıkça yaptığı vurgunun yerini 14-15 Nisan 1993 tarihlerinde Azerbaycan ziyaretiyle birlikte Süleyman Demirel’in görüşlerine daha yakın bir biçimde diplomatik önlemleri vurgulayan bir dile bıraktığı görülmektedir. Ayrıca bu gezi sırasında daha önce sıkça yaptığı Türkiye’nin Nahçıvan üzerindeki ahdî bağına hiç vurgu yapmamış ve Ermeni saldırılarını sınırların değişmezliği ve insan hakları üzerinden yorumlayarak uluslararası iş birliği çağrısı ile yetinmiştir. Nitekim Azerbaycan gezisinin sonunda;

Bir memleket, savunmasını kendisi yapar. Taşıma suyla değirmen döner mi? Bu meseleyi de onların halletmesi gerekir. Azerbaycan, hakikaten büyük bir ülke olmak istiyorsa bu işi kendisinin becermesi lazım. Bizim maddi manevi desteğimiz olur, o ayrı konu. Ama onlar namına harp edemeyiz.

şeklinde konuşarak esasen Türkiye’nin karar birimi nezdinde ahdî hukuka dayanan müdahale fikrinin de ortadan kalktığını göstermiştir (Şimşir 2011: 527). Kaldı ki 17 Nisan 1993 tarihinde Özal’ın vefatı ve sonrasında Demirel’in Cumhurbaşkanı olması ile birlikte, Türkiye Nahçıvan krizine ilişkin sınırda çeşitli askerî önlemler almışsa da söylem düzeyinde ahdî hukuk ya da *garantörlük* statüsü çerçevesinde askerî müdahale hususunu dile getirmekten kaçınmıştır. Böylece konuya ilişkin Türkiye’nin yaklaşımı esasen Demirel’in en başından beri sürdürdüğü şekilde olmuş ki Türkiye çoğunlukla sınırların değişmezliği ve uluslararası iş birliği ve insani yardım noktaları üzerinde durmuştur.

1993 yılının Eylül ayına gelindiğinde ise İran’ın Azerbaycan topraklarına girmiş olabileceğine ilişkin haberler, bölgedeki savaş yeniden ülke gündemine oturtmuştur. Bu gelişme sonrası Cumhurbaşkanı Demirel’in başkanlığını yap-

tığı Çankaya Köşkü'ndeki zirve ile sınırdaki askerî varlık arttırılarak, savaş uçakları bir kez daha bölgede keşif uçuşları yapmıştır. Ayrıca yine bu toplantıda Başbakan Tansu Çiller tarafından Ermeni saldırılarını durdurmak üzere bölgeye asker gönderilebilmesi için meclisten yetki istenmesi önerilmişse de bu öneri kâğıt üzerinde kalmıştır (Balcı 2011: 318). Kaldı ki Azerbaycan'daki Türkiye yanlısı Cumhurbaşkanı Elçibey'in yerine ilk başlarda Rusya yanlısı politikalar izleyen Haydar Aliyev'in gelmiş olması, Türkiye'nin ahdî hukuk çerçevesinde askerî müdahaleyi iyiden iyide rafa kaldırmasına neden olmuştur (Çelikpala 2015: 117-144, Brenda 2010: 51-65). Öyle ki Başbakan Çiller 9 Eylül 1993 tarihinde Aliyev'le görüşmesinden sonra yaptığı açıklamasında, iki ülke arasında kardeşlik ilişkisi olduğunu vurgulayarak Türkiye'nin tek taraflı bir askerî müdahalesinden ziyade Rusya'yla birlikte bir barış gücü gönderme taraftarı olduğunu dile getirmiştir (Batur 1993a). Böylece bu görüşmeden sonra Nahçıvan konusu Türkiye gündeminde iç tartışmaların da etkisiyle giderek alt sıralara inmiş ve ilerleyen süreçte Nahçıvan'a zaman zaman Ermeni saldırıları yaşansa da bu saldırılar, Türkiye (karar birimi) tarafından bir kriz olarak değerlendirilmemiştir.

Özetle Türkiye açısından Nahçıvan Krizi, ahdî hukukunun ihlâl edildiği bir dış politika olarak görülmüş ve buna uygun bir biçimde *zorlayıcı diplomasi* temelinde askerî güç kullanma tehdidi ile kriz yönetilmiştir. Nahçıvan Krizi'ne ilişkin süreçte, Türkiye'nin karar birimlerinin krizi algılayış biçiminde de belirgin bir farklılık göze çarpmaktadır. Bir taraftan Turgut Özal konuyu Kıbrıs ile kıyaslayarak müdahale yanlısı bir tavır alırken, öte yandan Süleyman Demirel çok daha ihtiyatlı bir tutum sergilemiştir. İlerleyen süreçte Turgut Özal'ın da konuyu algılayış biçimi değişmiş ve en nihayetinde Türkiye'nin ahdî hukuka ve tek taraflı askerî müdahaleye olan vurgusu ortadan kalkmıştır. Böylece tercih edilen bu dilin de bir sonucu olarak, Kıbrıs krizlerindeki askerî kararlılığın Nahçıvan Krizi'nde düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca Nahçıvan'daki Aliyev yönetimi Rusya ve İran'a yakınlaşma politikası izlemiş, bu da Türkiye'nin Nahçıvan için bir askerî müdahalede bulunma isteğini törpülemiştir. Son olarak, Nahçıvan krizinin uluslararası bir kriz halini alması riskinin Kıbrıs kriz[er]ine oranla çok daha yüksek olması, Türkiye'nin karar birimlerini böylesine farklı bir tutum sergilemeye itmiştir.

Sonuç

Ahdî hukuk, Türkiye'nin dış politika krizleri içerisinde çok önemli bir yer edinmektedir. Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri Grubu'nun incelediği 36 dış politika krizi içerisinde 19'u doğrudan ahdî hukuk ile ilişkilendirilmektedir. Bu çalışmada bu 19 kriz içerisinde ahdî hukukun ihlâlinden doğan Kıbrıs ve Nahçıvan krizleri incelenmiştir. Bu doğrultuda her şeyden önce Türkiye'deki siyasi karar birimleri gerek Kıbrıs'a ilişkin krizlerde gerekse de Nahçıvan Krizi'nde, ahdî hukuku ön planda tutan vurgular yapmışlardır. Karar birimlerinin bu krizlerde ahdî hukuka vurgu yapmaları oluşturulan statüleri aşılmaması gereken bir tür *kırmızı çizgi* olarak görmüş olduklarını göstermektedir. Bu durum aslında geleneksel Türk Dış Politikası özellikleri açısından da beklenen bir tepkidir. Ahde vefa ve statükonun korunması konusunda sergilemiş olduğu duyarlılıklar açısından özellikle hasım ülkelerin yaratmak istedikleri oldu-bittiler Türkiye'nin hızlı tepki göstermesine neden olmuştur.

Eğer bir düzey farklılığı olarak görülecek ise incelenen iki kriz arasındaki belirgin farklılıklardan birisi Kıbrıs'ın doğrudan Türkiye'nin kendi haklarını ilgilendirmesine karşın Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın haklarını ilgilendirmekte oluşudur. Dolayısıyla Kıbrıs'taki krizleri tetikleyen gelişmeler Türkiye açısından kendi hak ve yetkilerine yönelik birer *oldubitti* çabası, saldırı olarak kabul edilirken Nahçıvan Krizi'nde Ermenistan'ın fiilî ihlalleri Azerbaycan'ın hak ve yetkilerinin ihlali olarak görülmüştür. Bunun devamında, çalışmada ele alınan tüm krizlerde Türkiye'nin karar birimleri, 1921 Kars veya 1959 Zürih ve Londra Antlaşmaları gibi kurucu metinlere sıklıkla vurgu yapmışlardır. Bu vurgular en nihayetinde Türkiye'nin benimsemiş olduğu kriz yönetimi strateji ve tekniklerinin meşrulaştırılması için de kullanılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Kıbrıs krizlerinde açık bir askerî müdahale yetkisine sahip olmasına karşın Nahçıvan özelinde bu ölçüde açık bir askerî garanti -en azından antlaşmalar özelinde- dillendirilmemiştir. Ancak Türkiye Nahçıvan'ın statüsünü belirleyen imzacılardan biridir; dolayısıyla ahdî statünün doğrudan tarafıdır. Öte yandan, Kıbrıs krizleri ve Nahçıvan Krizi karşılaştırıldığında karar biriminin ifadelerinde görülen temel farklılık, süreç içerisinde kararlılık seviyesindeki değişimdir. Kıbrıs özelinde dönemin karar birimlerinde karşı tarafın Türkiye'nin istemlerini kabul edene kadar kararlı bir biçimde ahdî hukuka ve askerî tedbirlere vurgu gözenirken, Nahçıvan Krizi'nde süreç içerisinde Türkiye'nin

ahdî hukuktan doğan haklarına ve askerî şiddete ilişkin vurgunun azaldığı hatta ortadan kalktığı görülmektedir. Ayrıca Nahçıvan Krizi'nde diğer krizlerin aksine, kullanılan dil ve askerî güç kullanımındaki kararlılık seviyesi de Kıbrıs krizlerinden farklılık göstermektedir. Kıbrıs krizlerinin hepsinde *milli dava*, *soydaşlarımız* gibi söylemler ile bir sorumluluk ve hatta görev vurgusu hâkimken, Nahçıvan krizi özelinde böyle bir vurgunun olmadığını görülmektedir. Kıbrıs ve Nahçıvan krizleri arasındaki bu farklılığın en temeldeki sebebi, hiç kuşkusuz, Nahçıvan'ın statüsüne ilişkin antlaşmalarda Türkiye'nin koruyuculuğuna ya da garantörlüğüne ilişkin net bir ifadenin (Kıbrıs'a kıyasla) olmamasıdır. Bununla birlikte Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın egemenliğinde bir özerk bölge oluşunun kararlaştırıldığı uluslararası antlaşmalardaki statüyü ortadan kaldıracabilecek *oldubittilere* izin vermeyeceğini de somut olarak göstermek gerekmiştir. Ancak zaman zaman Türkiye'nin karar birimleri Nahçıvan'ın durumunu Kıbrıs'a benzetse de, bunun altını doldurabilecek ahdî hukuk vurgusuna ya da askerî eylemlere başvurulmamıştır. Deyim yerindeyse Nahçıvan krizinde Türkiye zorlayıcı diplomasiyi düşük düzeyde (*baskıyı aşamalı arttırma* ve *dene-gör* stratejileri) uygulamış ve Nahçıvan'ın özerk statüsünün ihlalinin engelleyebilmiştir. Türkiye hem Kıbrıs'a ilişkin krizlerde hem de Nahçıvan Krizi'nde gerek söylem gerekse eylem düzeyinde kuvvet kullanma olasılığını krize ilişkin çözüm yöntemlerinden biri olarak görmüştür. Fakat Kıbrıs'a ilişkin olarak *milli dava* söylemine ve askerî kapasiteye uygun olarak askerî kuvvet kullanma kararlılığı ve şiddetin seviyesi artmıştır. Nahçıvan Krizi'nde ise düşük bir düzeyde olmak kaydıyla yalnızca kuvvet kullanma tehdidine başvurulmuştur. Zaten süreç içerisinde zamanla zorlayıcı diplomasi çerçevesinde güç kullanma tehdidi de sona ermiştir.

Diğer yandan, askerî şiddetin kullanılması noktasında Kıbrıs özelinde bu bir sorumluluk iken, Nahçıvan Krizi'nde Türkiye'nin daha dikkatli olmasını gerektiren özgün koşullar dikkate alınmıştır. Soğuk Savaş'ın sona eriş sürecinde gerek bölgesel gerek uluslararası koşullar Türkiye'nin Nahçıvan Krizi'nde başta SSCB (Rusya Federasyonu)'nin, ABD ve İran'ın doğrudan/dolaylı etkisini dikkate almasını gerektirmiştir. Türkiye, izlemiş olduğu diplomasi ile bu ülkelerin Ermenistan üzerinde baskı kurmalarını sağlamış ve Nahçıvan'ın statüsünü bozacak bir girişimin bölgeyi çok daha fazla istikrarsızlaştıracağını üçüncü aktörlere kabul ettirebilmiştir. En nihayetinde Azerbaycan yönetiminin Türkiye yanlısı Elçibey'den bölgesel denge arayışında olan Aliyev'e geçmesiyle birlikte Türkiye'nin askerî şiddete ilişkin söylemleri de ortadan kalkmıştır.

Sonuç itibarıyla, Kıbrıs ve Nahçıvan toprakları özelinde statü ihlali yaratan gelişmeler, statüsü ahdî hukukunun bir parçası olarak kabul edildiği için Türkiye karar biriminin temel değer ve öncelikleri bakımından bir kriz ortaya çıkartmıştır. Bu bakımdan Türkiye'nin statükocu dış politika anlayışı, ahdî hukukun ihlâl edilmesinden doğan krizlerde de kendisini göstermektedir. Bu krizlerde Türkiye, bölgesel ve küresel tüm aktörlerle iş birliği içinde hareket edip, uluslararası hukuk çerçevesinde kalmak kaydı ile kuvvet kullanma tehdidini kriz yönetimi sürecinde başarılı bir şekilde uygulayabilmiştir. Bu bağlamda Türkiye, kuvvet kullanma tehdidi ve askerî şiddet unsuruna ahdî hukukun korunmasında en son çare olarak başvurmuştur. 1974 Kıbrıs Krizi'ye Türkiye'nin askerî şiddete yer verdiği tek somut örnektir. Bu krizde kuvvet kullanma ve askerî şiddet olabildiğince sınırlı bir şekilde kullanılmış ve topyekûn bir savaştan özenle kaçınılmıştır. Türkiye, bu tip krizlerde şiddet kararlılığını ve seviyesini belirlerken ulusal ve uluslararası sistemik koşulları ihtiyatla dikkate almıştır. Öyle ki bu koşulları farklı yorumlayan karar birimindeki aktörler -cumhurbaşkanı ve başbakan gibi- Nahçıvan örneğinde görüldüğü üzere birbirinden çok farklı politikalarda ısrarcı olabilmıştır. Ancak ortak akıl dış politika krizlerinde diplomasiyi etkin ve başarı ile uygulamaya odaklandığında krizleri savaşa varmadan çözebilmeyi başarabilmektedir. Kıbrıs ve Nahçıvan krizleri bunun somut örnekleri olarak kabul edilebilir.

Kaynaklar

- Aksu, Fuat (2001). *Türk- Yunan İlişkileri: İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: SAEMK Yay.
- Aksu, Fuat (2008). *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*. İstanbul: Bağlam Yay.
- Aksu, Fuat (2010). "Kuvvet Kullanma Tehdidine Dayalı Dış Politika Krizlerinde Güvenlik Kavramı". *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*. Ed. Evren Balta Paker, İsmet Akça. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. 475-502.
- Aksu, Fuat (2017). *Türk Dış Politikasında Karar Alma ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi*. İstanbul: Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yay. www.tdpkrizleri.org (Erişim: 20.01.2017).
- Aksu, Fuat (2017a). "Ahdî Hukuku İlgilendiren Dış Politika Krizleri". <http://tfpcrisis.org/tdp-krizleri/tdp-krizleri-analiz-tabloları/item/273-ahdî-hukuku-ilgilendiren-dis-politika-krizleri> (Erişim Tarihi : 22.04.2017).

- Aksu, Fuat ve Helin Sarı Ertem (2017). "Introduction Assessing the Turkish Foreign Policy Crises and Crisis Management in the Republican Era". *Analyzing Foreign Policy Crises in Turkey: Conceptual, Theoretical and Practical Discussions*. Eds. Fuat Aksu and Helin Sarı Ertem. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 1-16.
- Aydın, Mustafa (2002). "Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan Kutusu". *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. C. 1. Der. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yay. 403.
- Balcı, Ali (2011). "1990'lar Basınında "Ermenistan Tehdidi'nin İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği". *Akademik İncelemeler Dergisi* 6 (2): 318.
- Batur, Nur (1992a). "Askeri Müdahale Tartışması". *Milliyet*. 19 Mayıs: 1-7.
- Batur, Nur (1992b). "Askeri Müdahaleden Önce BM". *Milliyet*. 20 Mayıs: 7.
- Batur, Nur (1993a). "Moskova'ya Çiller'den Rest". *Milliyet*. 9 Eylül: 1-19.
- Bektaş, Mücahit (2013). *Türkiye'nin Dış Politikasında "Kıbrıs Sorunu": Kriz Yönetimi Stratejisi Açısından Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Harp Akademisi.
- Bila, Fikret (1992a). "İstiyorlarsa Gidip Savaşsınlar". *Milliyet*. 20 Mayıs: 18.
- Bila, Fikret (1992b). "ABD İstedığımızı Yaptı". *Milliyet*. 23 Mayıs: 7.
- Brecher, Michael (1993). *Crises in World Politics: Theory and Reality*. Oxford: Pergamon Press.
- Brecher, Michael ve Jonathan Wilkenfeld (1997). *A Study of Crises*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Çelikpala, Mitat (2015). "Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri". *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 72: 117-144.
- Cornell, Svante E. (1998): "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance". *Middle Eastern Studies* 34 (1): 51-72.
- Cumhuriyet* (1974). "Ateşkes Kabul Edildi". 23 Temmuz: 1.
- Devlen, Balkan ve Özgür Özdamar (2009). "Neoclassical Realism and Foreign Policy Crises". *Rethinking Realism in International Relations*. Eds. Annette Freyberg-Inan, Ewan Harrison, Patrick James. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 136-163.
- Dışişleri Belleteni*, 1964. S. 1.
- Dışişleri Belleteni*, 1964a. S. 2.
- Dışişleri Belleteni*. 1967. S. 38.
- Druşotis, Makarios (2007). *Karanlık Yön EOKA*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yay.
- Erhan, Çağrı ve Ersin Embel (2015). "Türk Dış Politikasında Karar Vericileri Yönlendiren Yapısal Faktörler". *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 72: 145-170.

- “Garanti Antlaşması (Zürich, 11 Şubat 1959)”. http://www.mfa.gov.tr/garanti-ant-lasmasi-_zurich_11-subat-1959_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20.02.2017).
- George, Alexander L. (1991). “Strategies for Crisis Management”. *Avoiding War: Problems of Crisis Management*. Ed. Alexander L. George. Boulder: Westview Press. 379-392.
- Gürses, Ümrhan (2017). “Neoclassical Realism, the Limits of Analysis and International Relations Theory”. *Analysing Foreign Policy Crises in Turkey: Conceptual, Theoretical and Practical Discussions*. Eds. Fuat Aksu and Helin Sarı Ertem. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 38-57.
- Hermann, Charles (1969). *Crises in Foreign Policy: A Simulation Analysis*. Indianapolis: Bobbs Merrill.
- İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi*, http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf (Erişim Tarihi: 25.12.2017).
- Kaya, İbrahim (2009). “Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler”. *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası, Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu, 29-30 Nisan*. Kars: Kafkas Üniversitesi. 224-233.
- Keser, Ulvi (2013). *Dünden Bugüne Kıbrıs (1913-2013)*. Ankara: Berikan Yay.
- “Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Temel Yapısı” (Zurih, 11 Şubat 1959), http://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyetinin-temel-yapisi-_zurih_11-subat-1959_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20.02.2017)
- Kohen, Sami (1993a). “Dişimizi Göstermek Gerekir”. *Milliyet*. 5 Nisan: 14.
- Kohen, Sami (1993b). “Bizi Yeni Bir Kıbrıs’a Zorlamayın”. *Milliyet*. 6 Nisan: 1-14.
- Kohen, Sami (1993c). “Askerî Önlemler Şart”. *Milliyet*. 8 Nisan: 15.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 18.02.1964, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/_d01/c027/mm__01027055.pdf (Erişim Tarihi: 03.07.2017)
- Milliyet* (1963). “Gürsel’in Beş Devlet Başkanına Mesajı”. 26 Aralık: 1-7.
- Milliyet* (1964a). “Türkiye Kıbrıs’taki Haklarını Kullanmaya Devam Edecek”. 6 Nisan: 1-7.
- Milliyet* (1964b). “Meclis Kıbrıs İçin Hükümete Tam Yetki Verdi”. 17 Mart: 1-7.
- Milliyet* (1967a). “Kıbrısta Çarpışma Başladı”. 16 Kasım: 1-7.
- Milliyet* (1967b). “Hükümet Savaş Yetkisi Aldı”. 18 Kasım: 1-7.
- Milliyet* (1967c). “Atina ‘Hayır’ Diyor”. 21 Ağustos: 1-7.
- Milliyet* (1967d). “Ya Teminat, Ya Savaş”. 23 Aralık: 1-7.
- Milliyet* (1967e). “Siyasi Çabalar Sonuç Vermiyor”. 24 Kasım: 1-7.

- Milliyet* (1967f). “Türkiye Savaş Hazır” 19 Kasım: 7.
- Milliyet* (1974a). “Ecevit: Bu Bir Yunan Müdahalesidir” 16. Temmuz: 1-10.
- Milliyet* (1974b). “Çıkartma Kadar Bu Harekât da Meşrudur”. 15 Ağustos: 4.
- Milliyet* (1992a). “Sınırlar Değişmez”. 19 Mayıs: 7.
- Milliyet* (1992b). “Ermeni’ye Gözdağı”. 29 Mayıs: 1.
- Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz (Yay. Haz.) (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*. C.2. Ankara: TBMM Basım Evi.
- Olgun, Kenan ve Natalya Çerniçenkina (2014). *Moskova ve Kars Konferansları: Tutanaklar ve Belgeler*. İstanbul: Değişim Yay.
- Özdal, Habibe (2010). *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*. C. 3. Ankara: USAK Yay.
- Papandreou, Andreas G. (1988). *Namlunun Ucundaki Demokrasi*. Çev. Semih Koray ve Mehmet Emin Yıldırım. 2.bs. Ankara: Bilgi Yay.
- Pazarıcı, Hüseyin (1999). *Uluslararası Hukuk Dersleri*. I. Kitap. Ankara: Turhan Kitapevi.
- Sarıca, Murat vd (1977). *Kıbrıs Sorunu*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Sazak, Derya (1992). “Nahçıvan’a ‘Müdahale’”. *Milliyet*. 19 Mayıs: 12.
- Security Council Resolutions, No: 193 (1964), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/193\(1964\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/193(1964)) (Erişim Tarihi: 20.02.2017).
- Security Council Resolutions, No: 360 (1974), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/360\(1974\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/360(1974)) (Erişim Tarihi: 03.03.2017).
- Security Council Resolutions, No: 822 (1993), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822\(1993\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822(1993)) (Erişim Tarihi: 05.03.2017).
- Shaffer, Brenda (2010). “Foreign Policies of the States of the Caucasus: Evolution in the Post-Soviet Period”. *Uluslararası İlişkiler* 7 (26): 51-65.
- Soysal, İsmail (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. I. Cilt (1920-1945). 3. bs. Ankara: TTK Yay.
- Sönmezoğlu, Faruk (2015). *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası: 1914-1945*. İstanbul: Der Yay.
- Sönmezoğlu, Faruk (2016). *Son Onyillarda Türk Dış Politikası: 1991-2015*. İstanbul: Der Yay. 350-351.
- Şıhmantepe, Aydın (2017). “An Integrated Model Proposal for Analysing Turkish Foreign Policy Crises”. *Analyzing Foreign Policy Crises in Turkey: Conceptual, Theoretical and Practical Discussions*. Eds. Fuat Aksu and Helin Sarı Ertem. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 17-37.

- Şimşir, Bilal (2011). *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yay.
- Tamçelik, Soyalp (2009). *Kıbrıs'ta Güvenlik Stratejileri ve Kriz Yönetimi*. Ankara: ODTÜ Yay.
- TBMM Tutanak Dergisi* (25.12.1963) Dönem 1. Toplantı 3. Birleşim 19. c.24.
- TBMM Tutanak Dergisi* (20.11.1967) Dönem 2. Toplantı 3. Birleşim 6. c.22.
- TBMM Tutanak Dergisi* (20.05.1992) Dönem 19. Birleşim 78. c.22.
- Toluner, Sevin (1977). *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Toluner, Sevin (2004). "Uluslararası Kıbrıs Konferansı (1-2 Mart 2003)". *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları*. Der. Sevin Toluner. İstanbul: Beta Yay. 229-238.
- Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Verme ve Kriz Yönetimi Süreç Analizi*. TÜ-BİTAK 1001 Projesi. Proje No: 112K172. www.tdpkrizleri.org (Erişim Tarihi: 10.04.2017).
- Üçbaş, Ümran (2014). "Neoclassical Realism in Analysing Crisis Management: The Case of Turkish Foreign Policy Crises". *8th ECPR General Conference University of Glasgow, 3-6 Eylül*. Glasgow: University of Glasgow. <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/f914c830-a88f-4b77-84d0-d84ca31b0725.pdf> (Erişim Tarihi: 31.12.16).
- <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/1964.shtml> (Erişim Tarihi:20.03.2017).

Contractual Obligations in Turkey's Foreign Policy Crises: The Cyprus and Nakhchivan Crises^{*}

Fuat Aksu^{**}

Yunus Çolak^{***}

Abstract

This article aims to articulate contractual obligations in Turkish foreign policy crises with a focused of Cyprus and Nakhchivan cases. *Pacta sunt servanta*, *status quo*, *peace*, are largely and well-preserved principles in Turkish foreign policy. Turkey put a great afford and utmost care to protect the legitimacy of status quo in the event of any *fait accompli* resulted various diplomatic crises. The status [quo] which was defined in previously structured contractual obligations can only be terminated via negotiations between signed parties. Moreover, these negotiations can also structure a new status quo accordingly. In the event of termination or de facto violation of contractual obligations, the possibility of any future negotiations will collapse. As seen in the crises of Cyprus and Nakhchivan, this fact may trigger potential (military) conflicts between parties. The extreme sensitivity of Turkey to its own border security, territorial integrity and contractual obligation is also evident when it comes to the contractual obligations outside the territorial boundaries. In such cases, Turkey does not hesitate to resort coercive diplomacy strategies and use of power. Thus, this gives Turkey the opportunity to resolve those crises without evolving into a war.

Key Words

Cyprus, Nakhchivan, foreign policy crisis, coercive diplomacy, contractual obligation.

^{*} Date of Arrival: 31 May 2017 – Date of Acceptance: 12 October 2017

You can refer to this article as follows:

Aksu, Fuat – Yunus Çolak (2019). “Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 19-54.

This research was supported by The Scientific and Technological Research Council of Turkey - TÜBİTAK 1001 Project (Project No:112K172).

^{**} Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University, Department of Political Sciences and International Relations – İstanbul/Turkey

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3693-6666>

fuataksu@tfperises.org

^{***} PhD Student, İstanbul University, Department of Political Sciences and International Relations – İstanbul/Turkey

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1935-1965>

yunuscolak92@hotmail.com

Законы о соглашениях во времена кризисов во внешней политике: кризис на Кипре и Нахичевани*

Фуат Аксу**
Юнус Чолак***

Аннотация

Статья изучает законы и право о соглашениях во времена политических кризисов, в которых напрямую участвовала Турция, в частности кризисы на Кипре и Нахичевани. Такие понятия, как продолжение соглашений, статус-кво и мир, были в основном уважены Турцией. В кризисы, когда эти принципы и статус-кво были нарушены “единовременными нарушениями”, Турция старалась сохранить конституционный строй. Статус, устроенный подписанным соглашением, может быть прерван или окончен только через переговоры между подписавшимися сторонами. Через переговоры возможно также обновить или основать новое соглашение. Принятие статуса как более не имеющее силы, или фактические действия, нарушающие его, завершают период переговоров между странами. В таком случае, как наблюдалось во время кризиса на Кипре и Нахичевани, возрастает вероятность вооруженных конфликтов между сторонами. Ответственность, которую Турция проявляет в делах безопасности границ, сохранности земель и поддержании соглашений, она также проявляет, когда нарушаются соглашения за рубежом. В таких случаях Турция не боится прибегнуть к принудительной политике и использованию силы, что дает возможность справиться с подобными кризисами до того, как они перейдут в настоящий военный конфликт.

Ключевые слова

Кипр, Нахичевань, кризис во внешней политике, принудительная дипломатия, законность соглашений.

* Поступило в редакцию: 31 май 2017 г. – Принято в номер: 12 октябрь 2017 г.

Ссылка на статью:

Aksu, Fuat – Yunus Çolak (2019). “Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 19-54

Эта статья была выпущена при поддержке проекта TUBİTAK 1001 Projesi (номер проекта: 112K172)

** Доц., д-р, Технический Университет Йылдыз, факультет политических наук и международных отношений, инструктор – Стамбул/Турция
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3693-6666>
fuataksu@tfpcrises.org

*** докторант, Стамбульский Университет, факультет политических наук и международных отношений, – Стамбул/Турция
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1935-1965>
yunuscolak92@hotmail.com

Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi'nde Şeyh Senusi*

Cengiz Mutlu**

Öz

Milli mücadele yıllarında Türk vatanının işgallerden kurtarılması ve milletin bağımsızlığının sağlanması için birçok din adamı önemli hizmette bulunmuştur. Bunlardan biri de Trablusgarp Savaşı'ndan beri Osmanlı Devleti yanında mücadeleye atılan Şeyh Senusi'ydi. Mütarake yıllarında Ankara Hükümeti'nin gerek Anadolu, gerekse Ortadoğu'ya karşı yaptığı propaganda faaliyetlerinde Şeyh Senusi başat rol oynamıştır. Türkiye, Libya'yı Trablusgarp Savaşı'yla kaybetse de buraya ilgisi hiç eksilmemiştir. Nitekim, Şeyh Senusi'nin Türkiye'deki varlığı dahi İtalyanları endişeye sevk etmişti.

Anahtar Kelimeler

Milli Mücadele, Senusi, Ankara, Irak, Suriye, propaganda

* Geliş Tarihi: 08 Ağustos 2016 – Kabul Tarihi: 24 Kasım 2016

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Mutlu, Cengiz (2019). “Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi'nde Şeyh Senusi”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 55-82.

** Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Karasu Meslek Yüksek Okulu – Sakarya/ Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-8528>

cengizmutlu@sakarya.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Senusilerle işbirliği özellikle Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'ın İtalyanlarca işgaliyle artmıştır. Bilindiğı üzere İtalyan işgali üzerine M. Kemal Bey, Enver Bey gibi vatansever Türk subayları Trablusgarp'a giderek direnişini Senusilerle beraber organize etmeye başlamışlardı.

Trablusgarp Savaşı devam ederken Balkan Savaşları'nın patlak vermesi ve akabinde Osmanlı Devleti'nin bölgeyi terk etme mecburiyetinin doğması üzerine bölgedeki silah ve mühimmat mücahitlere bırakılmıştır. İtalyanlarla yapılan antlaşmaya rağmen İstanbul'daki Hükümet Enver Bey'in kardeşi Nuri Bey aracılığı ile Senusi ile haberleşmekteydi. Kendisine gönderilen hediyelerden dolayı şükran duygularını dile getiren Senusi, Trablusgarp ahalisinin silah ve cephane bakımından unutulmamasının altını çizmekteydi (BOA. A.MKT. MHM. 745/47, lef 4). I. Dünya Savaşı sırasında ise Osmanlı ve Alman ajanları, Senusileri silah ve parayla teçhiz etmek suretiyle İngiliz ve İtalyanlara karşı sevk etmişti. Senusiler ile İngiliz ve İtalyanlar arasında 1915'te başlayan savaşlar 1917 baharı Senusilerin resmi antlaşmayı kabul edişlerine kadar sürmüştür. Bu dönemde on binlerce İngiliz ve İtalyan askeri Senusilerce oyalanmıştır (Üzen 2007:124). Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa, Sultan V. Mehmet'i halife olarak muhafaza etmek istemekte, fakat ara sıra onu halifeliğı Senusi'ye devretmekle korkutuyordu. Senusi'ye henüz savaşın başında, şayet tüm Afrika Müslümanlarını ayaklandırabilirse, kendisinin halife seçilebileceğı vaadi yapılmıştı (Jaschke 1972: 116). Osmanlı Devleti Senusi'den sadece silahlı direniş hususunda değil propaganda yapmak için de faydalanmıştı. Nitekim İngilizlerin propagandasına karşı, Senusi imzalı birçok broşür İslam memleketlerinde dağıtılmıştı (BOA. HR.SFR.04, 287/85). Devlete yaptığı hizmetlerden ötürü Senusi'ye Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Nâib-i sultan –sultan olmadığına yerine vekalet eden- ünvanı ile birlikte birçok kıymetli hediyeler verildi (BOA. MV, 243/55). 1918 başında Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Hüsamettin Ertürk'e verdiği emirle, Senusi'yi bir Alman denizaltısıyla Trablusgarp'tan İstanbul'a getirmesini istemişti. Emrin ardından, Senusi İslâm dünyasındaki nüfuzundan istifade edilmek ve İngiliz propagandasını pasifize etmek için İstanbul'a getirtilmişti (Ertürk 1996: 171). Senusi, İstanbul'da bulunduğu sürede savaşın gidişatı hakkında gazetecilere beyanatta bulunmuştur. 3 Eylül 1918'deki beyanatında Senusi, sadece

İtalyanlara karşı değil, Mısır'da İngilizler, Sudan'da ve Fas'ta Fransızlarla tüm cephaneye eksikliğine rağmen çarpıştıklarını hatırlatma gereği duymuştur (*İkdam*: 4 Eylül 1334) İstanbul'dayken Senusi imzasıyla 5 Eylül 1918'de tüm İslam âlemine yönelik bir beyanname yayımlanmıştır. Tüm İslam dünyasının özellikle de mütedeyyin Müslümanların düşmanların entrika ve yalanlarından beri olmalarının vurgulandığı beyannamede, Müslümanların uyanmalarının, düşmanların zahiren Müslüman menfaati, aslında İslam ittihadını bozmak için çalıştıklarının altı çizilmiştir. Beyannamede, hürriyet ve istiklâl uğrunda mücadele edilmesi gerektiği bir zamanda düşmanın İslâm âlemini zayıf düşürmek için elinden geleni yaptığı üzerinde durulmaktaydı. Beyanname şu şekilde devam etmekteydi:

Önünüzde Harb-i Umumi gibi nadir bir fırsat var. İslâm'ın yegane istinadgâhi olan Devlet-i Osmaniye bütün kuvvetlerini toplayarak Müslümanların ve İslâm'ın şanını yükseltmek için Harb-i Umumiye iştirak etti. Binaaleyh şarkda garpta ne kadar Müslüman varsa hepsinin Devlet-i Aliyye'ye muavenet etmeleri hepsinin bu mukaddes uğurda fedakârlıkta bulunmaları iktiza eder ki, Devlet-i Aliyye bu muharebeden Mansur-ı muzaffer olarak çıksın ve râyet-i İslâm'ı ilan etsin... (Sebilürreşad: 5 Eylül 1334)

Sultan Vahdettin tarafından kabul edilen Senusi, gördüğü iltifattan ötürü padişaha teşekkür etmiş ve Topkapı Sarayı'ndaki ikametgâhına dönmüştür (*İkdam*: 13 Eylül 1334). Bu arada Halkın yoğun tezahüratı altında Senusi, Sultan Vahdettin'e Eyüp Sultan'da kılıç kuşatmıştır (*İkdam*, 31 Eylül 1334). Daha sonra Trablusgarp Nâib-i Sultanı Senusi'nin Irak ve Filistin'i ziyareti kararlaştırılmışsa da, (*İkdam*: 24 Eylül 1334) güney cephesindeki gelişmeler bunu önlemiştir. İstanbul'da bulunan Senusi'nin sulh antlaşması imzalanıncaya kadar Bursa'da ikameti uygun görülmüştür (*İkdam*: 6 Teşrin-i Sani 1334).

Ertürk'e göre, Senusi İttihatçıların tüm ısrarlarına rağmen Hicaz'a gitmek istemiş de Vahidettin buna müsaade etmemiştir. Üstelik Senusi'nin İstanbul'da ikameti Vahidettin'i vehme düşürmüştü. Çünkü Halife sıfatıyla Vahidettin elindeki manevi nüfuzu kaptırmak niyetinde değildi. Zira, Senusi'nin İslâm dünyasında önemli mevki olduğu gibi, tarikatına bağlı en az kırk milyon Müslüman vardı. Ayrıca Şeyhin önce Bursa, ardından Ankara'ya gönderilmesinin bir sebebi de Mustafa Kemal Paşa üzerinde etkili olacağına düşünülmesiydi (Ertürk 1996: 194).

Şeyh Senusi Bursa'da

Birinci Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa, İslam dünyasıyla iyi ilişkiler kurulmasına önem verdiği için Arabistan'dan, İran ve Afganistan'dan birçok şeyhleri çağırıp kullanmıştı. Bunlar İtilaf Devleti vatandaşı oldukları için ele geçirilirse haklarındaki kanuni hükümler çok sert olacaktı. Bu yüzden şeyhlere biraz para verilmek suretiyle İstanbul'dan çıkarılmıştı. Senusi ise Bursa'ya gönderilmişti (Ahmet İzzet Paşa 1993: 30).

2 Kasım 1918'de Bursa'ya gelen ve kendisine Bursa'da son derece güzel bir köşk tahsis edilen Senusi, tamamen serbest bir şekilde hayatını idame etmeye başlamıştı. İstanbul Hükümeti Bursa valisine gönderdiği emirlerle Şeyhin durumunun kontrol edilmesini istemiş, (BOA. DH.ŞFR. 104/88) Vali Hazım Bey ise Şeyhin tamamen serbest bir şekilde hayatına müreffeh devam ettiğini bildirmişti (BOA. DH.KMS. 56-2/35). Bu arada Senusi, yolların açılması sebebiyle Bingazi'deki ailesine gönderilmek üzere İstanbul'da saklanan 25.000 mecdiye ile Hırka-i Şerif'te bulunan kılıçlarla ehram ve şalın tarafına gönderilmesini talep etmiştir (BOA. DH.KMS. 56-2/35, lef 6). İstanbul'daki Hükümet ise gönderdiği cevapta zikredilen nakit paranın şeyhin dönüşü için saklandığı, bu konuda kendisiyle görüşülmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Hükümetin cevabını doğal karşılayarak paradan vazgeçen Senusi, diğer eşyaların gönderilmesi talebini yinelemiştir (BOA. BEO. 4609/345639, lef 2).

Yunan Ordusu'nun ileri harekâtı neticesinde Bursa işgal edilecekti. İşgalden evvel Senusi, İstanbul'a gönderdiği yazıyla Erenköy veya Adalar'da ikamet etmek isteğini iletmıştır. İsteğinin mümkün olmadığı Senusi'ye anlatılarak arzusundan vazgeçirilmiş, bunun yerine kendisi için bir araba ile bir çift hayvanın satın alınmasına karar verilmişti (BOA. BEO, 4542/340612). Araba bedeli olarak mesarif-i gayri melhuza tertibinden 1000 lira postayla gönderilmiştir (BOA. BEO. 4606/345255). Bursa Valisi Hacı Muhiddin Bey Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Bursa'daki durum gittikçe tehlikeli bir hale geldiğinden Şeyh Senusi'nin Bursa'dan Ankara'ya gelmek istediğini, Şeyhin bu şekilde ayrılmasının kamuoyunda kötü izlenim vereceğinden TBMM tarafından çağrıldığına dair bir yazı istemiştir (TİTE. 330/26). Yunan Ordusu'nun 10 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgali ve Kuva-yı Milliye'nin buradan çekilmesi üzerine Senusi Konya'ya nakledilmişti (BOA. DH.EUM.KLH. 4/40).

Şeyh Senusi'nin Konya'daki Faaliyetleri

Milli Mücadele yıllarının en önemli ayaklanmalarından biri Konya'daki Delibaş İsyanıydı. İsyancılara ilk olarak Müftü Ali Rıza Efendi başkanlığında bir nasihat heyeti gönderilmişse de başarısız olunmuştu. İkinci heyetin de isyancılarla müzakerede başarısız olması üzerine, verdiği vaazlarla halkın üzerinde büyük nüfuz sahibi Senusi başkanlığında aralarında Adil Çelebi'nin de bulunduğu üçüncü bir heyetin isyancılara gönderilmesine karar verildi (Avanas 1998: 136). Hatta bu konuda inisiyatif bizzat Senusi'den gelmişti. Bu konuda Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendi mecliste şunları söylemiştir:

Şeyh Senusi Hazretleri teşrif ettiler. Bizim Sertarik Dede Efendi yanlarındaydı. Şeyh Senusi, "Biz gidelim. Kuva-yı Milliye'den kuvvet gelinceye kadar biz de bulunalım. İki tarafın kanı dökülmesin, şöyle olmasın, böyle olmasın." diye Arapça söyledi. (TBMM Zabıt Ceridesi, VI, 109 İctima: 249)

Senusi'nin arabulucu olarak gönderilmesi kararının gizli bir komite tarafından alındığına, komitenin Alaaddin Tepesi ve Camii'ni ele geçirme planları yaptığına dair iddialar mevcuttur. Tenkil kuvvetinin gelmesi için zaman kazanmak isteyen Haydar ve Avni Bey'ler Senusi'ye, isyancıların ya şehri terk etmelerini veya çocukları yanlarında olduğu halde kendilerinin Afyon'a gitmelerine müsaade edilmesini istemiştir (Avanas 1998: 137). Bunun üzerine Senusi, "Siz buradan bir heyet gönderiniz onlarla görüşüp konuşsunlar ve kati cevabı versinler" şeklinde bir teklifte bulunmuştu. Senusi ve heyetin tepeden inmesinin ardından çatışma yine başlamıştı (Önder 1953: 201).

Asilerin kullandığı Kayıklı kahvehanesine gelen Senusi ve heyet onların maksatlarını sormuştu. Bir kısmı jandarmanın asker toplama bahanesiyle evlerine girip yağma yaptıklarını, diğerleri padişaha bağlı olduklarını beyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çelebi Efendi, kendilerinin padişaha bağlı olduklarını söylemiş, tahriklere kapılmamaları doğrultusunda isyancıları iknaya çalışmıştır. Senusi'de bu sözleri teyit etmişti. Konya İsyanı ancak Afyon'dan tedip kuvvetlerinin gönderilmesiyle bastırılabilmişti (Avanas 1998: 138-143). Bu arada Ankara Hükümeti tarafından Konya'da bulunan Senusi ve erkanına verilmek üzere 800.000 kuruş, tahsisat-ı mesture tertibinden mahalline gönderilmiştir (BCA. 30.18.1.1/2.22.16).

Ankara'daki Faaliyetleri

İstanbul'dan Bursa, oradan Konya'ya geçen Senusi orada bir müddet geçirmiştir. 15 Kasım 1920'de Konya'dan Ankara'ya gelen Senusi, İslâm'ın kurtuluşunu Anadolu'daki milli ordunun direnişine bağlamaktaydı (Gülmez 1999: 642). Ankara istasyonunda birçok kişi tarafından karşılanan Senusi, hükümetçe hazırlanan mahalde misafir edilmiştir (*Hakimiyet-i Milliye*: 17 Teşrin-i Sani 1336).

Şeyh Senusi, 26 Kasım 1920'de, Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı kendisi şerefine verilen Millet Meclisi'ndeki ziyafete katılmıştır. Ziyafette, Mustafa Kemal Paşa ve Senusi birer nutuk irad etmişlerdi. İtalyanların 1911'de Osmanlı vatanının en önemli parçasından birine adeta bir haydut gibi saldırdığını hatırlatan Mustafa Kemal Paşa, o sırada İstanbul'da olduğundan yaptığı araştırmayla Kuzey Afrika'yı savunan kuvvetlerin son derece kısıtlı olduğunu gördüğünü, devletin oraları kurtarmak için kuvvet sevkinin engellerle dolu olduğunu, vatanı savunmada istekli birçok arkadaşı gibi kendisinin de tebdil-i kıyafet Mısır'a gittiğini ve orada İslâm Âlemi'ni esir etmek isteyen İngiliz tahakkümünün sergilendiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu engel karşısında ümitlerinin azalmaya başladığını itiraf etse de, müşküllerle dolu bir seyahatin ardından necip insanlarca etraflarının sarılmış olduğuna şahit olduğunu belirtmiştir. Bu insanlar Türk askerini tüm samimiyetleriyle karşılayan vatanperver Senusilerden başkası değildi. 1830'da Fransızlar tarafından işgal edilen Cezayir'i hatırlatan Mustafa Kemal Paşa, işgal altındaki topraklarda yetişen bir dahi olarak Seyyid Muhammed Bin Ali Essenusi'yi göstermiş ve adı geçenin tüm İslâm dünyasını dolaşarak İslâm'ın saadeti için çalıştığına vurgu yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Senusilik sadece bir tarikat olmayıp, Müslümanları saadet yolunda aydınlatmayı kendine şiar edinen esaslı bir teşkilattı. Sözlerini,

Bilhassa Afrika'da kendi teşkilatları dairesinde bulunanlar için değil bilcümle Afrika İslamları için hakikaten taktire şayan bir Müessesesi-i İslamiye vücuda getirdiler. Kendi gözlerimizle gördüklerimiz gibi Senusiler Afrika'da insanîyet ve medeniyet hususunda pişdar olmuşlardır. Bu itibarla bütün Afrika Müslümanlarının kalplerinde kendilerinin büyük bir mevki-i ihtiramları vardır. Senusiler Afrika'nın vicdanına sahip ve hakim olan bir ailedir. Binaaleyh hazarlarıyla müşerref olduğumuz zat-ı ali hakikat-ı halde Afrika'nın en tabii reisi ve en salahiyettar hükümdarıdır. Senusiler başta Seyyid Ahmet Essenusi olduğu halde bize bir sene zarfında gösterdikleri himmetleri fevkalade âlidir. Biz ancak

bu sayede topumuz, tüfeğimiz kalil herşeyimiz sıfır denecek derecede olduğu halde dünyanın bütün vesaiti harbiyesine malik olan İtalyanları daima mağlup bir vaziyette bulundurduk.

şeklinde sürdüren Mustafa Kemal Paşa, bu vesileyle Şeyh Senusi'ye teşekkür etmeyi vazife bildiğini ifade etmişti. İslâm Âlemine Senusi'nin daha birçok katkı sağlayacağına inandığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa, sarfedilen me-sainin tüm İslâm dünyasının merkezi olan Türkiye Devleti'nin kurtuluşuna yardım edeceğine dikkatleri çekmişti. Senusi ise Arapça yaptığı nutkunun özetinde, İslâmiyet'in yok oluşunun muhakkak görüldüğü, Müslümanların ümitlerinin tükendiği bir sırada Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının cihadı başlattıklarını, bu hizmetin tüm İslâm Âleminin bekasına yarayacağını ve İslâm ülkelerince tam bir samimiyetle taktir edileceğini, bu mukaddes hizmetin hakiki saadete ulaşması için dua edeceğini, cihadı ihya edenlere yüz şehit sevabı verileceğini hatırlatmış ve Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür ederek sözlerini bitirmiştir (*Hakimiyet-i Milliye: 27 Teşrin-i Sani 1336*).

Genel vaiz olarak görevlendirilen Senusi, kalabalık maiyetiyle yerel giysiler içinde beyazlara sarılmış olarak kürsü ve minberlere çıkmakta ve heyecanlı vaazlarıyla Türk Ordusu'na gönüllüler toplamaya başlamıştı (Koloğlu 1981: 228). Vaazlarında ve gazetecilere beyanatlarında Senusi, Sultan Vahidettin'in hareket tarzının tüm İslâm âleminde nefret ve telin uyandırdığını açıkça ifade etmiştir. 6 Aralık 1921'deki beyanatında olduğu gibi, Mustafa Kemal Paşa'ya ise hürmet ve taktirlerini arz etmekten geri durmamaktaydı (*Vakit: 7 Kanun-i Evvel 1337*).

Senusi tarafından Sakarya Zaferi'nin ardından Sadrazam Tevfik Paşa ve Sultan Vahidettin'e Arapça mektuplar gönderilmiştir. Mektuplardan birinde Osmanlı Devleti'nin yaşaması ve Sultanın sağlığı için dua ederken, diğer taraftan kurtarıcı, atılgan, kahraman olarak nitelediği Mustafa Kemal Paşa'ya saygısını esirgememekteydi. Mektuplardan birinde Milli Mücadeleye neden katıldığını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Senusi, ülke işgal altında ileri gelen kişiler tutuklanıp sürülmekteyken, Bursa'da Sultanın gönderdiği emrin kendisini kuşkulandırdığını, kendisi gibi bir âcizin çok daha büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldığını vurgularken, Mustafa Kemal Paşa için şu sözleri sarf etmekteydi:

Devletin istiklalini ve eski kudretini sağlamak ve kutsal emrin sonucunu sağlayınca kadar çabasında karar ve fikir sahibi olduğuna inandığımdan kendisine uymaya ve katılmaya şer'an mecbur hissettim. Bunun kutsal cihat olduğuna inanıyorum. Konstantin habisinin melun askerleri Osmanlı milletini mahvetmek amacıyla saldırırken, onları perişan eden Mustafa Kemal'i ödüllendirmeniz gerekir (Koloğlu 1981: 135-136).

Ankara Hükümeti yeri geldiğinde Senusi'yi İstanbul Hükümetine karşı bir koz olarak kullanmaktan geri durmamıştır. 22 Kasım 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, padişahla Ankara Hükümeti arasında anlaşmazlık kötüye gitmekteydi. Ankara Hükümeti, Damat Ferit tarafından çıkarılmış ve milliyetçileri asi ilan eden fermanın kaldırılmasını istemişe de buna beklenen cevap alınamamıştı. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti'ne verilen cevapta, Ankara'nın istekleri yinelenmiş ve padişaha tutumunu değiştirmesi için kısa bir süre tanınmıştır. Padişah yine olumsuz bir tutum takınırsa Ankara, padişahın tahttan indirileceğine dair Senusi'den bir fetva alma tehdidini savurmuştur. Bu gelişme ebetteki padişahın çevresinde kaygı uyandırmıştı (Soyel 2007: 150).

Ertürk, anılarında Ankara'dayken Senusi ile görüşmesini aktarmaktaydı. Eski günler yad edildiğinde söz Enver Paşa ve onun İttihad-ı İslâm uğruna sarf ettiği muazzam çabadan açılmıştır: "Enver Paşa, cidden bir idealist idi. İttihad-ı İslâm davası uğrunda bütün mevcudiyetiyle gayeye bağlanmıştı. Fakat bunun tahakkuku çok güçtü. Mustafa Kemal Paşa'yı daha realist buldum. O kanaatkar ve daha ameli düşüncelerin sahibidir. Bu sebeple muvaffak olacağına inanıyorum..." Şeyh, Teşkilat-ı Mahsusa'nın akıbetini, İttihatçı liderlerin nerelerde olduklarını, ne yaptıklarını sormuş ve bir hayli iltifatta bulunmuştur. Ertürk, Senusi'nin hiçbir vakit Milli Mücadeleye girişenleri padişaha sadakat ve itaate davet etmek üzere gelen bir kişi değil, bilakis İstiklâl Savaşı'nda yer alan bir mücahit olarak gördüğünü ifade etmekteydi (Ertürk 1996: 434).

İzzet ve Salih Paşa'ların Anadolu'ya gelmeleri münasebetiyle Şeyh Senusi tarafından adı geçenlere 19 Aralık 1921'de bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Senusi şu cümlelerin altını çizmekteydi: "Ankara'da vüzera-yı azim ve müşiran-ı fihamdan devletlu İzzet ve Salih Paşa Hazretleriyle rüfeka-yı muhteremelerine bilmukabele eda-yı selam ve ihda-yı ihtiram eyler (Darü'lnecdetülislamiye) ye salimen muvasalatınızdan ve gayret-i vataniye ve hamiyet-i diniyeye ashabına

mecmu olan Anadolu'ya iltihakınızdan dolayı Cenab-ı Hakka hamd ederim” (*Hakimiyet-i Milliye*: 20 Kanun-i evvel 1337).

Anadolu'da geçirdiği günler zarfında Senusi, basına bazı demeçler vermiştir. 25 Aralık 1921'de bir gazeteye verdiği beyanatta Senusi; zafer için birleşilerek ısrarcı olmak gerektiğini, İslâmiyet'in yabancı tahakkümünü reddettiğini ve İslâmiyet'in galip geleceğini, Libya'da İtalyan idaresine karşı Anadolu'da olduğu gibi mücadeleyi yönetecek bir grubun bulunmadığını, İslâm düşmanlarının bozgunculuk çıkarma hususunda usta olduklarını öne sürmüştür. Ankara'yı, yalnız Anadolu'nun değil bütün dünya Müslümanlarının yararlanacağı meyve veren bir ağaca benzeten Senusi, Ankara'daki meclisin İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olacağını söylemişti. Senusi, Anadolu seyahatinin amacını ise halka durumu anlatıp onları aydınlatmak, bunun için nereye gidilmesi gerekiyorsa oraya gidilmek suretiyle üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek olarak özetlemişti (Gülmez 1999: 643).

Senusi'ye göre, İtilaf Devletleri İslâmiyet'i ortadan kaldırmak istiyorlardı. Osmanlı Devleti buna bir süre engel olmuş ise de, Büyük Savaş'tan sonra İtilaf Devletleri amaçlarına ulaşmaya yaklaşmıştı. Osmanlıya dikte ettirdikleri antlaşmayla İtilaf Devletleri, Ermeni ve Yunanlılara Osmanlı topraklarını paylaştırmışlardı. Ancak Allah “din düşmanları istemese de nurunu tamamlamayı vadetmişti”. Kurtuluşu gerçekleştirecek sebepler hazırlanmış, Anadolu saygın kişilerin meşru hareketlerini takdir ederek onların etrafında toplanmıştı. Anadolu'nun düşmanlarına karşı aldığı tavrı İslâm'ın ruhuna tamamen uygun şer'i bir hareket olarak niteleyen Senusi, Anadolu hareketine yardım ve onu kollamayı her Müslüman için farz-ı ayn olarak görmüştür. Kendisi sözlerini şöyle sürdürdü:

Temenni ederim ki bütün Müslümanlar aynı hal ve vaziyette bulunsun. İslamiyet'in kahraman evladı olan Türklerin özellikle şu son zamanda yaptığı görev, Türkiye'nin bağımsızlığından çok bütün İslam dünyasının kurtuluşuna yönelik olduğundan, peygamberimizin ruhunu şad ettiğinden eminim. Bu hareketi idare eden kişiler, yalnız Türkiye'nin değil, İslam dünyasının da kahraman çocuklarıdır (Gülmez 1999: 644).

Ankara Hükümeti'nin meşruluğu için Anadolu'da mücadeleye giren ve bunu kutsal cihat olarak kabul eden Senusi, Ankara'da elinden ne geliyorsa yapmaya gayret etmiştir.

Şeyh Senusi'nin Sivas'daki Faaliyetleri

Şeyh Senusi 5 Mart 1921'de Sivas'a gelmiştir Senusi Sivas'tayken Büyük Cami'de Arapça bir hutbe vermiştir. Daha sonra bu hutbe Sivas Sultanisi Baş Muallimi Naci Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilmek suretiyle tüm Türkiye'nin haberdar edilmesine çalışılmıştır. "Ey Müslümanlar" hitabıyla başlayan hutbede, din uğrunda yapılan cihat Allah'ın sevdiği kullarına verdiği bir hazineye benzetilmekteydi. Mücahitlerin Allah indinde hiçbir şeyle kıyaslanamayacak büyük mükâfata kavuşacağıın altının çizildiği hutbede, mücahede edenlerin nusretle, zaferle müjdelendiğini belirtilmekteydi. Hutbede, Kur'an'ın en büyük gayesinin İslâm'ın izzet ve istikbali olduğu, bunun için Allah'ın Müslümanları cihatla mükellef tuttuğu, Müslümanların mücahededen hiçbir zaman geri durmamaları ve hak yolunda her şeylerini canlarını-mallarını feda etmelerinin gerektiği hatırlatılmakta, Müslümanın her türlü meşakkate göğüs germesi gerektiği, zillete rıza göstermeyip, küfrün hâkimiyeti altına girmeyeceği vurgulanmaktaydı. Senusi, düşmanın sayısı ne kadar fazla olursa olsun Müslümanın gevşeklik göstermeyip aksine azmini artırması ve imanını kuvvetlendirmesi gerektiğini, umutsuzluğa kapılmaması, Allah'a bel bağlayıp ona dayanması gerektiğini Kur'an-ı Kerim'den bir ayetle delillendirmiştir. "Ey Müslümanlar" diye devam ettiği hutbede Senusi, düşman eline geçen yerlerde Kur'an'ın hükümünün uygulanamayacağını, İslâm mabetlerinin yıkılacağını, Müslümanların ırzlarının payimal edileceğini, cemiyetlerinin dağılacağını söylemiştir. Bu hususta ise fazla uzağa gitmeye bile gerek yoktu. Nitekim, düşmanın Türkiye'yi işgali sırasında yaptıkları ortadaydı. Senusi hile ve desise ile birçok İslâm ülkesinin işgal edildiğini, Müslümanların esaret altına alındığını, İslâm cemiyet ve medeniyetinin perişan edildiğini, nihayetinde İslâm'ın kalbinin hedef alındığını hatırlatmış, asırlardan beri İslâmiyet'in yegâne hamisi olan Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Batı'nın türlü türlü fesatla elinden gelen fenalığı yapmaktan geri durmadığını, tefrikalar soktuğunu, maalesef düşmanın "tuzaklarına düşecek ahmakların zuhur ettiğini" sözlerine eklemiştir. Senusi, dağılmak üzere olan İslâm'ın merkezinin yeniden hayat bulduğunu, mahvolduğu sanılan bu muazzam devletin yeniden canlandığını söylemiş, esaret altına girdiği sanılan Anadolu Müslümanları için ise şu benzetmeyi yapmıştı:

Arsırlar gibi kükreyerek yine şemet meydanına atıldı. Bu Cenab-ı Hakkın büyük bir fazl-u keremidir. Ey Anadolu'nun kahraman mücahitleri, siz olmasaydınız bina-yı İslâm yıkılırdı. Siz bugün Kur'anı yaşa-

tıyorsunuz. Her tarafınızı düşman sarmışken hiçbir şeyden yılmayarak gaza meydanlarında can veriyor, Allah'ın nusreti sizin üzerinizdir. Sakın düşmanların çokluğundan kalbinize fütur olmasın. Sizin dayanacak yeriniz Allah'dır. Allah ise hak yolunda mücadele edenlerle beraberdir. Hem siz yalnız değilsiniz. Yüzlerce milyon Müslüman gözlerini sizlere dikmiştir. Sizin sabrınız, düşmana karşı göğüs gererek metanet göstermeniz bütün İslâm aleminde bir intibah uyandırmıştır. Her taraftaki Müslüman milletler kıvılcıyor... Bütün İslâm aleminde bu intibahı bu hareketi uyandıran sizin şehametiniz, sizin celaletinizdir. Siz Allah'ın tevfikine mazhar bir milletsiniz. Muhakkak galebe İslâm'ındır. Fetih ve zafer yakındır. Siz hak yolunda cihadda sebat ettikçe bu dini-i mübinin ahkâmını icrada kusur etmedikçe Allah'ın gösterdiği doğru yoldan ayrılmadıkça emin olunuz ki, hiçbir kuvvet sizin cemiyetinizi dağıtamaz...

Türk Milleti'nin sabır ve sebatının devam ettirmesini, ihtilafı kapı aralamalarını isteyen Senusi, milletleri esarete düşüren yegâne amilin tefrika olduğunu bir kez daha vurgulama ihtiyacı hissetmiştir. Senusi, düşmanın vatan topraklarından atılıncaya kadar kılıçların kınına konmamasını, gaza meydanlarının bırakılmamasını ve dinin hükümlerine riayet edilmesi hususundaki sözleriyle hutbesine son vermiştir (*Sebilürreşad*: 31 Mart 1337).

Sivas'ta İslâm dünyasının genel ahvalini değerlendirmek için küçük çaplı bir kongre tertiplenmiştir. 11 Mart 1921 tarihli bir diğer İngiliz istihbarat belgesine göre, Senusi'nin başkanlığında gerçekleştirilen ve Ocak ayı boyunca devam eden Sivas kongresinden kısmen çelişkili raporlar gelmiştir. M. Kemal Paşa'nın isteği üzerine Şeyhin, Sivas Kongresi kararlarıyla bağlantılı olarak Mezopotamya ve Arabistan'da propaganda misyonuyla görevlendirileceğine dair dedikodular vardı. Ankara'dan Şeyhin 10 Mart tarihli Libya'daki Bingazi Mebusluğu yapmış olan Yusuf Şetvan'a gönderdiği mektubu, bir ajan tarafından İstanbul'da görülmüştü. Mektubunda Şeyh Ankara'da bulunduğunu, "ilahi emri beklediğini" belirtmekteydi. Hicaz'la ilgili önceki planlarında belirsizlik vardı "çünkü meclis arkadaşlarımızın isteklerine uygun olarak Irak hususunda karar verdi". Mektup, "görevimizi ve kardeşimiz İdris'ten haberler göndermeyi unutma" şeklinde dilekle neticelenmişti. Mektubun yorumunda Yusuf Şetvan, Şeyhin Mekke ve Medine arasındaki "Ben-i Harb" kabilesini ziyaret amacıyla Hicaz'a doğru yönelmeye niyetlendiğini belirtmekteydi. Fakat M. Kemal Paşa, onun yola çıkışını Irak'a göndermek için engellemiştir. İbni

Reşid'in İstanbul'daki eski resmi temsilcisi Reşid Paşa'ya göre, Şerif Hüseyin -güvenmediği kendi kardeşi Şerif Nasır dâhil- egemenliği tehlikeye girebileceği endişesiyle Senusi'yi Hicaz'a sokmayacaktı. Reşid Paşa, İdrisi'nin en az Şerif Hüseyin kadar kıskanç olmasından ötürü Senusi'nin Asir'e girmesine müsaade etmeyeceği kanaatindeydi. Senusi'nin Hicaz'a seyahatini engelleyen bir diğer engel ise, Abha'nın merkezinin Arap şeyhi İbn-i Suud tarafından işgaliydi. Böylece Senusi "Ben-i Harb" kabilesinden bir davetiye alırsa vazifesini yerine getirebilir ve bazı Avrupalı güçlerce Şerif Hüseyin'e karşı nihai operasyona hazırlık için gizli antlaşma yapılması durumunda kendisine yardım edilebilirdi (Şimşir 1979: 279). Senusi, buradaki faaliyetlerinin ardından mücadelesini sürdürmek için doğuya yönelmiştir.

Şeyh Senusi'nin Tebrik Telgrafları

Halk arasında manevi nüfuzu kuvvetli olan Senusi'nin bu nüfuzundan yararlanmak için kendisinin Türk Ordusu ve Mustafa Kemal Paşa için çektiği telgraflar dönemin basınında yer almıştır. 18 Ocak 1921'de Şeyh Senusi tarafından Türk Ordusunun zaferini tebrik, aynı zamanda Eskişehir memur ve ahalisine teşekkür için bir telgraf çekilmiştir. Senusi "Bize karşı izhar buyurulan hulûs ve muhabbete azim-i teşekkürler ederim. Bilumum memurin ve eşraf-ı memlekette teşekküratımın iblağı mercudur. Sizi ve umum Müslümanları İslamiyet'in yegane ordusunun ihraz eylediği muzafferiyetten dolayı tebrik eder, kurtuluş ve necatın devamına dualar ederim. Sizlere ve o tarafta bulunan umum Müslümanlara selamı tebliğ buyurunuz." (*Hakimiyet-i Milliye*, 19 Kanun-i Sani 1921) sözleriyle Türk Ordusu'nu İslâm'ın kalan tek ordusu olarak nitelendirmektedir.

İnönü Zaferi sebebiyle Senusi tarafından 18 Nisan 1921'de TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafı gönderilmiştir. Telgraf şu şekildeydi:

Zat-ı devletlerine karşı hususi ubudiyet ve ihtiram son derecededir. Cenab-ı Hakkın lütuf ve inayetine istinaden İslamiyet'in tealisi uğrunda ibzal buyurulan himem-i celileleriyle temin olunan muzafferiyat ve muvaffakiyat-ı azimelerinden dolayı an-ı samim'ül kalb arz-ı tebrikat eylerim. Düşmanın mağluben münhezimen perişan olduğu evvelce alem-i ruebada görmüş ve bunun mesrudesini zat-ı devletlerine arz etmiştim. Cenab-ı hakka hamd ve şükran olsun ki, bu rueba aynen tahakkuk etti... Muvaffakiyatınızı tetvic eden son muzafferiyetten

dolayı ne kadar mesrur olduğunu tarif ve izah edemem. Sevincimden secde-i şükrana kapandım... Cenab-ı hak hidemat-ı meşkurenizi karin ecir buyursun. Gece gündüz gerek zatınıza ve gerek bilumum rical-i hükümete dua ediyorum... İki gün sonra ashab-ı kiram ve ülya-yı fıham hazeratının türbelerini ziyaret ve tayyibesine dehalet etmeğe gideceğim. Cenab-ı hak kabul buyursun. Teveccühatınızın devamını hasseten rica eylerim efendim (*Hakimiyet-i Milliye*: 19 Nisan 1921).

Senusi diğer bir tebrik telgrafını TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya Kadir Gecesi münasebetiyle göndermiştir. Telgrafta şu ifadelerin altı çizilmiştir:

Hükümet ve ordunun muvaffakiyetine umumen zat-ı devletlerine hususen Ramazan-ı Şerif'in birinci gününden bed'en ile mübarek gecede hatim ettiğim buhari-i şerif dua ve tazarru ettim. Cenab-ı hak hükümet ve Ümmet-i İslamiye nusret ve zat-ı devletlerine muvaffakiyet ve mukaddes topraklarımızı edanın şerrinden halas ve edayı kahr ve tedmir buyursun amin... Şeri hareketiniz olmasaydı bugün tek mil vatan ve mukaddesatımız düşmanın istilasına maruz kaldığı gibi Hükümet-i Osmaniye'nin namı, nişanı kalmayacaktı... Saadet ve muvaffakiyetinize dua etmekte olduğumu arz ve tek mil millet meclis-i aza-yı kiramına birer birer selamımı ve gözlerinden öptüğümü lütfen tebliğ buyurmalarımı hassaten rica ederim (*Hakimiyet-i Milliye*: 7 Haziran 1921).

Senusi, Diyarbakır'dayken Türk Ordusu'nun Batı Cephesi'nde gösterdiği başarılarından ötürü Mustafa Kemal Paşa ve heyetine bir tebrik telgrafi daha çekmiştir. Telgrafta şu cümleler dikkat çekmekteydi: "Birer birer mahsus selam ve arz-ı ihtiramdan sonra meserret bediğınızı an-ı samimül kalb-i kemal-i şeref ve mübahat ile tebrik eder eğda-yı din-i devlete karşı ilan olunan kıyam ve cihad-ı mukaddesin ikinci sene-i devriyesine musarif dördüncü ayının şeref-i hululü hasebiyle mesud olmasını ve an-ı karib avn-i hakla gaye-i mukaddes zafere vusül ile kaffe-i ehl-i tevhid ve imanın nail fevz ve necat olması duasını tekrar alettekrar nusret ve muvaffakiyetlere dua ve tevcihatınızın bekasını rica ederim." Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği cevabi telgrafta ise şu ifadeler ön plana çıkmaktaydı: "İdrakiyle müşerref olduğumuz tebriginizi ve bu vesile ile saadet ve necat mülk ve millet hakkında muhtevi telgrafname-i alileri bayramdan sonra içtimai mukarrer olan meclis heyet-i umumiyesine arz edilecektir. Şu suretle ibraz buyurulan hissiyat-ı aliyyeye bilhassa arz-ı teşekkürat ve bilmukabele takdim-i tebrikat eder halas-ı İslam gayesine müteveccih olan

mücadele-i haziranın muvaffakiyeti için dualarınızı niyaz eylerim efendim” (*Hakimiyet-i Milliye*: 14 Haziran 1921).

Senusi tarafından TBMM Başkanı ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya murassa bir kılıç ile üzeri ayet ve hadislerle bezenmiş bir kemer, kıymetli bir hatıra olmak üzere Kur'an-ı Kerim hediye edilmiş, ayrıca birde özel mektup gönderilmiştir:

Bu satırların katibi Cenab-ı Hakkın kulu ve kölesi Ahmed Eşşerif El Senusi diyorki, Fevzi ve zafer maksadıyla bu kılıncı, izzet ve devlet ve satvet sahibi, İslâm ve Osmanlı askerlerinin kumandanı, Şeriat-ı Muhammediye salıklarının müdafii ve vatanperver şehadet ve gayret ve sai-i meşkur sahibi ve (her peygamberin bir sanatı vardır. Benim de sanatım cihaddır.) diye buyuran peygamberimiz hayr'ül-ibad peygamberimiz efendimiz mücahid sıfatıyla müttessif, BMM Reisi, hamiyetli Mustafa Kemal Paşa'ya takdim ediyorum. Resulullah efendimizin imdadı ve bizimle Cenab-ı Hak ve peygamber arasında vasıtamız olan üstadın inayetiyle Cenab-ı Hakdan niyaz eyliyorum ki reis-i müşarünileyhin bu kılıç ile kuşanması bais fevz ve nusret ve mucib azvukar olsun... Biz Cenab-ı Hak'ka tevekkül ederiz... (*Tevhid-i Efkar*: 2 Kasım 1921)

Mustafa Kemal Paşa Senusi ve onun hediyelerine önem vermektedir. Nitekim *Vakit* Gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman, 24 Aralık 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile bir mülakat yapmıştır. Görüşmede yazı masasının arkasında Senusi'nin hediyesi olan kılıç asılı durmaktaydı (*Atatürk'ün Bütün Eserleri* 2004: 159).

Senusi, 16 Nisan 1922'de Diyarbakır'dayken Ankara'ya gönderdiği telgrafında memleketine dönmek istediğini beyan etmiştir. Fakat Şeyhin istediği uygun görülmemekle El-Cezire'den ayrılmaması ve mümkünse orada kendisine arazi verilerek yerleştirilmesi teklif edilmiştir (BCA. 30.18.1.1/4.54.12).

Şeyh Senusi'nin Irak, Suriye ve Hicaz'a Dönük Faaliyetleri

Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın takip ettiği dış politika Panislamist bir görünüm vermektedir. Batı başkentlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın amacı, yabancı egemenliğine karşı Müslümanları ayaklandırmak, Fransızlara karşı Emir Faysal'dan, İngilizlere karşı Hintlilerden destek aldığı şeklinde algılanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, bilinçli olarak Arap milliyetçiliğini desteklemiştir. Suriye'de Emir faysal taraftarlarını Fransızlara karşı

desteklemekteki amacı, Fransızları Suriye’de oyalayarak Kilikya, Antep, Urfa ve Maraş’da rahatça düşmana karşı mücadele vermektir (Yavuz 1994: 51, 78). 1921 Ekim ayında Ankara Hükümetine bağlı subaylar Irak-Türkiye sınırındaki Arap şeyhlerine para yardımıyla bulunduğu gibi, buldukları bölgenin yönetim amirliğini de vermektedir. Aynı minvalde Arap aşiretleri arasında geniş çapta destek bulmak amacıyla Senusi’nin nüfuzundan yararlanma yoluna gidilmişti. Senusi adeta seyyar bir propagandacıya dönüşmüştür. Ankara Hükümeti adına Arap ve Kürt aşiret reisleri ile buluşan Senusi, onlara işgalcilere karşı konulmasını telkin etmekte, ileride mükâfat olarak kendilerine yüksek ünvan ve bağışlar verileceği vaadinde bulunmaktaydı. Musul ve Irak’a kadar ulaşan Senusi’nin dağıttığı broşürlerde, Faysal ve İngilizler sert bir şekilde tenkit edilmekte ve İslam birliğine atıf yapılmaktaydı. Senusi 23 Mayıs 1921’de Telefer eşrafına gönderdiği telgrafında; Mustafa Kemal Paşa’nın düşman karşısında birlikte hareket edilmesindeki rolüne vurgu yapmış, sömürgeciler aleyhine kardeş Türklerle birlikte Müslümanları birleşmeye çağırmıştır. Senusi’nin bu çabası Ankara Hükümeti’nin aşiret şeyhleri ile anlaşmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir (Jumaily 1999: 74-75).

İngilizler ise Ankara’daki liderlerin cüretli bir devrimle Senusi’yi halife olarak ilan edebileceklerini olası görmekteydiler (Şimşir 1979: 104). Bazı batılı gazetelere göre, Ankara Hükümeti Mezopotamya tacını Senusi’ye teklif etmişti. Üstelik Ankara’daki ulusalcıların açıklamalarında, Britanya mandası altındaki Mezopotamya tacının Faysal’a verilmeye hazırlandığı da yer almaktaydı (*The New York Times*: 20 April 1921).

Milli Mücadele sırasında Ankara’da casusluk suçundan yakalanıp yargılanan Mustafa Sagir, İngilizlerin Senusi’ye ilgileri hakkında bazı bilgiler vermişti. Senusi’nin Mısır, Trablus, Bağdat’ta birçok akrabası olduğunu söyleyen M. Sagir, Senusi’nin şeyhülislam olması halinde Araplarla Türkler arasında bir ittifak olacağını, bunun da İngiliz menfaatleriyle örtüşmeyeceğini ileri sürmekteydi. M. Sagir’e göre, “siz peygamber sülalesinden çok büyük bir adamsınız. Fakat, Ankara’da çok izzet ve ikram görmediniz. Şeyhülislam yapmadılar...” tarzındaki telkinleri ise, Şeyhi takiple görevli bir diğer İngiliz ajanı Arap asıllı Bağdat Eski Belediye Başkanı İzzet yapmıştır. Bağdat’ın işgali üzerine tutsak edilerek Hindistan’a getirilen Osman İzzet, Hindistan’da İngilizlerle işbirliği konusunda anlaşmıştı. Senusi’nin maiyetine girmesi kararlaştırılan İzzet’in sonraki görevi Irak’tı (Özel 2009: 327-330).

1922 Şubat ayında Türk ulusal akımı ve Pan-İslamizm, İngiliz İmparatorluğu'nu tehdit etmekte ve buna bağlı olarak da İngiliz-Türk ilişkilerinde belirgin bir sertleşme gözlemlenmekteydi. Ankara Hükümeti Irak üzerindeki baskılarını Senusi aracılığıyla arttırırken, İngilizler ise Irak'taki askeri güçlerinde indirime gidememekteydi (Sonyel 1986: 225). Bu arada Irak'taki İngiliz hakimiyetine karşı olan bazı ulemanın tutuklanarak Hindistan'a gönderilmesine karar verilmişti. Diğer taraftan İngilizler İstanbul'da Senusi ile ilgilenen şahıslar olup olmadığını araştırmaktaydılar (TİTE. 44/92).

Ankara Hükümeti, Suriyeli milliyetçilerle de ilişkiye girmişti. Suriyeli milliyetçiler, Mustafa Kemal Paşa'yı Irak ve Kilikya'daki İngiliz ve Fransız etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla kendileriyle işbirliğine çağırıyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa, Fransızlarla bir antlaşmaya varmayı umut ettiği için ihtiyatlı davranmıştır. Bununla beraber Paşa, Arap milliyetçilerini Irak yönetimine karşı kıskırtmaktan çekinmemiş, Irak aşiretlerini İngilizlere ve Faysal'a karşı birleştirmek amacıyla Senusi'nin yardımına başvurmuştur (Sonyel 1986: 232).

Suriye'ye yönelik propaganda faaliyetlerinde kullanılan metinlerin bir kısmı bizzat Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanırken, bir kısmı da diğer şahıslarca kaleme alınmaktaydı. Türk propagandası yapan neşriyat ya düşük ücret, ya da ücretsiz dağıtılmaktaydı. Bu propaganda metinleri arasında en fazla dikkat çeken Anadolu'daki Şeyh Senusi ile M. Kemal Paşa ve Selahaddin Eyyubi'yi Kur'an-ı Kerim kuşanmış bir şekilde gösteren resimdi (Hülagü 2008: 69).

Ankara Hükümeti Senusi'den Lozan Konferansı sırasında da yararlanmıştı. M. Kemal Paşa'nın Musul Cephesi'ndeki birlikleri 25 Şubat 1923'te teftiş etmesi beklenilmekteydi. M. Kemal Paşa'ya Fevzi, Galip ve Asım Paşaların yanında Senusi de refakat etmiştir (Duru 2001:186).

Şeyh Senusi'nin Doğu İllerini Ziyareti

İki ay kadar El Cezire'de kalan Senusi, seyahatini tamamlamasının ardından 1921 Mayıs ayında Diyarbakır'a gelmiştir. Şeyhin Diyarbakır'a geleceğini haber alan yöre halkı, gayet samimi bir resmi karşılama icra etmişti. Karşılama nizamı kıtalar, ulema, meşayih, memurlar, mektep talebesi hazır bulunmuştur. Senusi'nin yaklaştığı fark edilince El Cezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa ile Vilayet Valisi Hüseyin Mazhar Bey ve diğer memurlar Senusi'yi karşılamış ve Şeyh adı geçen mahalde kurulan çadırda bir süre istirahat ettirilmiştir. Bir müddet sonra asker ve halkın samimi alkışları arasında

kasabaya gelen Senusi, Hacı Abdülkadir Paşazade Abdülğani Bey'in hanesine yerleşmiştir. Senusi Sivas'tan ayrılmasından sonra Sivas Eski Valisi Cemal Bey'e hitaben bir mektup yazmıştı. Selam ve dua ile başlayan mektupta şu ifadeler ön plan çıkmaktaydı:

...Bu mektubun tahririne bahis, fezail-i aliyye ile muttasıf bulunan zat-ı samilerinin hallerini istifsardan ibarettir. Mevla zat-ı devletlerini muhafız buyursun. Allah'ın inayeti Hz. Muhammed'in meded ve risaleti ve şeyhimizin bereketi ile Mamüretü'lazize salimen vasıl olduk. BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin ve rical-i muazzama-i devletin himmet-i alileriyle buraya kadar iyilikten başka bir şey görmedik. Fazilet ve kemalat-ı zatiyelerini takdir etmekle beraber hak-ı daiyanemden ibzal buyurdıkları lütuf ve ihsan-ı samilerini unutmuyarak daima muvaffakiyet ve nusretleri için dua edeceğiz...Sivas halkının, müntesib bulunduğum İbn-i Senusi hazretlerinin terceme-i halini muhtasar bir surette ve bu mektuba leffen huzur-ı alilerine takdim ettim. Bittabi kadı ve müfti efendilere terceme ettirerek intişarına himmet edersiniz.

Manevi evlatlarından bazı kişilerin Sivas'a varışlarına yardım edilmesini isteyen Senusi'nin mektubu, "baki bizden bilumum azim rical-i hükümete mihman-nevaz ahali-i Sivas'a ekmel İslam ve mülk-ü allâmın nahiyye-i mübarekesi bilhassa kerimşarilerine ber-devam olsun" ifadelerle bitmekteydi (*Peyam-i Sabah*: 16 Mayıs 1921).

Senusi'nin Anadolu halkı üzerindeki manevi etkisi son derece yüksekti. Güneydoğudaki illeri ziyareti öncesinde önce namı, "Şeyh Senusi Hazretlerinin geçtiği toprağı düşman istila etmezmiş" şeklinde yayılmaktaydı. O dönemlerde Birecik'teki ilkokulun ihtiyat sınıfında okuyan Cahit Tanyol hatıralarında din dersi hocası Hafız Halil Efendi'nin halkı okul bahçesinde topladığını ve şunları söylediğini nakletmekteydi:

Din kardeşlerim, sizi Şeyh Senusi Hazretlerinin bir müjdesi için buraya topladım dedi ve şu olayı anlattı. Şeyh Senusi Hazretleri bir gece Peygamberimizi rüyasında görmüş ve koşup elini öpmek istemiş. Peygamber kendisine sol elini uzatmış, buna şaşırان ve mahzun olan Şeyh Peygambere hitaben: Ya Rasulallah niçin sağ elinizi vermezsiniz? Diye sorulduğunda şu cevabı almış: sağ elimi Ankara'da Mustafa Kemal'e uzat-

tım...bu düşü anlatan merhum Hafız Halil Efendi'nin elleri, çenesi ve dili titriyordu...Birden imanlı bir sesle: Ey ahali Mustafa Kemal muzaffer olacak, Peygamber Efendimizin sağ eli onun elindedir. Buna iman edin! Diye haykırdı...”

O rüyanın o günkü toplum psikolojisinde hiç kuşkusuz paha biçilmez bir yeri vardı (Tanyol 1981: 136-137).

1921 Ağustos ayında Mardin'e kadar uzanan bir seyahate çıkan Senusi, otomobilini Kayseri Belediyesi'ne armağan etmiştir. El Cezire Cephesi'ni dolaşan Senusi, her gittiği yerde halk ve yöneticilerin yoğun ilgi ve saygısıyla karşılanmıştır. Kendisi, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta Müslüman halka gerekli dini öğütleri verdiğini ve bu öğütlerin etkili olduğunu bildirmekteydi (Gülmez 1999: 642). Mardin'de bulunmakta olan Senusi, Irak'a hareket etmişti. Dönemin basınına göre seyahatin maksadı, Irak ve havalisindeki yerleşik, Ankara Hükümeti aleyhine teşvik edilen kabile reislerine nasihat etmektir. Birçok hediye ve parayı yanında götürün Şeyhe, bazı ulema da refakat etmişti (*İkdam*, 25 Ekim 1921). Irak'tan Ankara'ya gönderdiği telgrafında Senusi, İngilizlerin Irak'ın Kürdistan kısmını Emir Faysal'a bırakmayarak kendi himayelerine almak istediklerini, bu planlarını önleyebilecek her teşebbüsü akim bıraktıklarını bildirmekteydi (BCA, 30.18.1.1/4.49.9).

İngiliz istihbaratı, Senusi'yi Mardin'e gönderenin huzursuzluk çıkarmak için Mustafa Kemal Paşa olduğunu, (Şimşir II. 1979: 479) amacın ise Mardin'de işgale karşı direnişi teşvik olarak görmekteydi. 23 Ağustos 1921 tarihli başka bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Mardin'deki Şeyhin bir camideki vaazında Sultan Vahdettin'in M. Kemal Paşa ile aynı çizgide, fakat gerçek duygularını saklamak zorunda olduğunu söylemiştir. Senusi, ayrıca Sultan'ın Anadolu'ya sözcüsünü Yunanlılara karşı cihat ilan etmek için gönderdiğini eklemiştir (Şimşir III. 1979: 615).

Milli Mücadele yıllarında İngiltere'nin hedeflerinden biri de Türkiye ile Hindistan arasındaki bölgeye tampon bir güç yığmaktı. İngilizler bazı Kürt Beyleriyle devlet arasında sürtüşme olduğunu bildiklerinden bölgeye ajanlar göndermekteydiler. Yer yer başlayan ayaklanmalar TBMM kuvvetleri tarafından bastırılmaktaydı. Ayaklanmanın genişleyip Mardin'in Kürt ayrılıkçılarca işgal edilmesi üzerine TBMM bölgeye bir nasihat heyeti gönderilmesine karar vermişti. Nasihat heyetine Senusi'de dâhil edilmişse de Şeyhin başarısız olduğu

ve Kürtlerce hapsedildiğine dair iddialar Amerikan belgelerine yansımıştır (Duru 2001: 159).

Mardin'deyken Senusi, Sakarya Meydan Savaşı sebebiyle Ankara'daki Başkumandanlığa şu ifadeleri içeren bir tebrik telgrafi göndermiştir:

Avn-i hakka istinaden hukuk-ı meşruasını müdafaa için silaha sarılan ordu kıtaat-ı mansuresinin Sakarya Meydan Muharebesi'nde cansiparane ihraz eyledikleri muzafferiyetin nihayetine kadar idamesi gayret-i diniye ve vataniye ile vatanın son noktasına kadar istinadı için seve seve kan dökmekle iftihar eden ve kanlarıyla cenneti satın alan kahraman ordunun muvaffakiyat-ı azimesini Cenab-ı Rabbü'laleminden tazarru ve on gün akdem hususi olarak izam ettiğim halifem Seyyid Muhammed'ül-zevi bu muzafferiyetin bir kal-i hayır olduğunu ilave ve bu vesile ile daha azim tebşiratla muzafferiyet-i devletlerini tebrike müsaraat eylerim. (*Hakimiyet-i Milliye*, 21 Eylül 1337)

İtalya ile İlişkiler ve Şeyh Senusi

1911 Türk-İtalyan Savaşı'yla Trablusgarp ve Bingazi İtalyanlara bırakılmıştı (İrtem 2004: 217). I. Dünya Savaşı sırasında Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı mücadele devam etmişse de, Mütarekenin imzasından sonra Trablusgarp'taki son Türk askeri silahlarını oradaki mücahitlere bırakıp çekilmişti. I. Dünya Savaşı sırasında kendisine vaat edilen Batı Anadolu'yu Yunanlılara kaptıran İtalyanlar, Anadolu'da başlayan bağımsızlık hareketine sempati beslemeye başlamıştı. Ankara Hükümetine el altından silah yardımında bulunan İtalyanlar, ellerindeki savaş artığı malzemeyi değerlendirmek istemekte ve Türkiye ile dost geçinerek ekonomik beklentilerinin karşılanacağını ummaktaydılar (Çelebi 2002: 315). Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletlerini uğraştıran Senusi aynı devletlerce cezalandırma yoluna gidilmişti. Büyük savaşın başında Mısır hududundaki arazisi İtalyanlar tarafından müsadere edilen Senusi'nin Mütarekede Türk vatandaşı olması sebebiyle arazi ve emlakının iadesi için gereken teşebbüste bulunulmasına karar verilmişti (BOA. HR. İM, 62/23).

Galip Kemali Söylemezoğlu Milli Mücadelenin daha başında, İstanbul'da İtalya'dan tanıdığı Kont Kaprini'ye rastlamıştı. Tesadüf mü, yoksa Roma'dan talimatla mı geldiği belli olmayan Kaprini ile Galip Kemali Bey arasında Trablusgarp sorunu üzerinde bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Kaprini'nin, "Hazır Şeyh Senusi Ankara'dadır. Lazım gelenlere ihsas ediniz, bu işin bir suret-i tes-

viyeye raptı ne suretle mümkün olabilir, öğrenelim” şeklindeki sözleri üzerine Galip Kemali Bey, derhal Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından Kaymakam Eyüp Bey'le yazışarak meseleyi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini istemiştir. Birkaç gün sonra İstanbul muhafızı Esad Paşa'dan şu şifreli telgraf gönderilmişti: “Şeyh Senusi meselesinin ancak İtalyanlarla yapılabilecek umumi bir itilaf meyanında mevzubahs olabileceği ve bu mahiyette bir müracaat takdirinde Kaprini veya sahib-i selahiyet diğer zevatın İstanbul'da hükümetin mümessili Hamit Bey'e müracaatı icap edeceği ihsas edilmiştir.” Vakit geçirilmeksizin telgraftan Kaprini haberdar edilmiştir (Söylemezoğlu 1955: 30). Bu görüşme bile İtalyanların Türklerle süratle anlaşmak istediklerinin bir deliliydi.

Lozan Konferansı devam ederken Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya 5 Şubat 1923'de bir telgraf göndermiştir. Telgrafında Mustafa Kemal Paşa, Senusi'nin Ankara'ya geldiğini, Trablusgarp ve Bingazi havalisindeki urban ve şeyhlerin mahalli bir hükümet teşkil ederek İtalyanlarla çarpışmaya başladıklarını ve gizlice gönderdikleri bir kişi vasıtasıyla Senusi'yi vekil tanıdıklarını, gelişmeler üzerine Senusi'nin Trablusgarp'ın istiklalini elde etmek için güvenli bir surette Afrika'ya gitmek istediğini bildirmiştir. Diğer taraftan İtalyanların kendisiyle görüşme teşebbüsünde bulunduğu altını çizen Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'dan Şeyhin hangi surette daha yararlı hareket edebileceği hakkındaki oradaki gözlemlerini bildirmesini istemiştir. İsmet Paşa ise cevabi telgrafında, Senusi'nin seyahatini İtalyanların da isteyip istemediklerini anlayamadığını, şayet İtalyanlar Şeyhin seyahatinden haberdar iseler kendisinin meseleyi görüşmesini evla bulduğunu bildirmiştir (Şimşir 1981: 448). 26 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa, daha evvel gönderdiği telgraftaki sorularına istediği cevabı alamadığını bildirmekteydi. Zira, Senusi istediği cevabı almadan Türkiye'den gitmeyeceğini söylüyordu (Şimşir 1981: 457). 10 Mart 1923'teki telgrafında İsmet Paşa, Senusi için Marki Garroni ile birkaç gün evvel görüştüğünü ve kendisinin hükümetine sorması gerektiğini bildirmekteydi (Şimşir 1981: 458).

1923 Lozan Antlaşması gereği Türkiye Libya üzerindeki bütün hak ve ayrıcalıklarının kesinlikle kalktığını kabul etmişti (*Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan* 1973: 43) Lozan Antlaşması'na rağmen Trablusgarp meselesi Türkiye ile İtalyanlar arasında sorun olmaya devam etmişti. İtalyanlar, Senusi'nin Meris'ten İzmir'e oradan Mısır'a gitmek istediğine dair istihbarat aldıklarını Ankara'ya iletmişlerdi. Şeyhin yola çıkışına engel olunmasını isteyen İtalyanlara Ankara Hükümeti, Şeyhin seyahatte özgür olduğunu bildirmişti (BOA. HR.

İM, 21/76). Daha sonra İtalyanlar Mösyö Merian adlı bir dışişleri mensubunu Ankara'ya göndermiştir. İsmet Paşa ile görüşen Mösyö Merian, Senusi'nin Mersin'den Bingazi'ye geçeceğinin istihbaratının alındığını, Şeyhin Bingazi'ye geçmesi durumunda boş yere kan döküleceğini ve durdurulması yönünde tembihle bulunulmasını istemiştir. Ayrıca bu hareketin İtalyan kamuoyunda iyi tesir husule getireceğini sözlerine eklemiştir. Ayrıca Merian, ima yollu Şeyhin tahsisatının bile İtalyan Hükümetince ödenebileceğini söylemiştir (BOA. HR.İM. 22/65). 18 Eylül 1923'te Musolini Türkiye'nin Roma mümessilini dışişlerine davet etmişti. İtalyanlara göre, Trablusgarp ve Bingazi'de ahaliye geniş bir hürriyet bahşedilmekteydi. Bu geniş serbestiye rağmen, bazı Libya-lılar İtalya aleyhine gizli tertipler teşkil etmekte ve İstanbul'daki bir komite tarafından yardım görmekteydiler. Türk Hükümeti'nin Milli Mücadele'deki başarısı Trablus ahaliye üzerinde tesir yapmakta ve maddi olmasa da manevi olarak hoş görüşlü tavrı aşiretlerin İtalya'ya karşı hareketlerini teşvik etmekteydi. İtalyanlar, savaşın bitmesi dolayısıyla Türk ihtiyat subaylarının adı geçen komite ile ilişkiye geçerek Trablus ve Bingazi'ye gideceklerini, üstelik bunlara Türk Hükümetince de nakdi yardım yapıldığını ve Senusi'nin bunlarla ilgili olduğunu iddia etmekteydi. Hariciye Vekili İsmet Paşa ise Türkiye'nin hiçbir devletin müstemlekesinde gözünün olmadığını, Türkiye'nin yegâne emelinin sınırı dâhilindeki toprakların iktisadi gelişimini sağlamak için çalışmak ve bilhassa İtalyanlara karşı gayet samimi dostluk tesisine yönelik olduğunu beyan etmişti. Trablus ve Bingazi için ne İstanbul, ne de Türkiye'nin herhangi bir yerinde özel bir teşkilat bulunmadığı ve Türkiye'nin hiçbir devletin toprağında gözünün olmadığı İtalyanlara iletilmiştir. İsmet Paşa konu hakkında Mösyö Merian ile görüşülerek Türkiye'nin dostluğunun şifahi olarak vurgulanmasını istemiştir. Aynı zamanda İstanbul'da gizli bir komite olup olmadığını layıkıyla bilmesi gereken Mösyö Merian'ın o tarihe kadar bilgi vermemesinin sorulmasını isteyen İsmet Paşa, bu tarz bir komiteden Roma'nın ne şekilde haberdar edildiğinin araştırılmasını ve İtalyanlara bu bilgilerin asıl ve esastan yoksun olduğunun bildirilmesini istemiştir (BOA. HR. İM, 48/117).

İtalyanlar İstanbul'da Trablusgarplılardan oluşan bir grubun faaliyette olduğu kanaatini taşımaktaydı. Bu grubun bir müddet önce İngilizlerce Mısır'dan çıkarıldıktan sonra İstanbul'a gelen Halid-el Furkan, Emekli Binbaşı Muhsin Bey, Mülazım Ferhat, Abdüsselam Mansur-ı Şetvan Bey ve bir kaç kişiden oluştuğu tahmin edilmekteydi. İtalyanlara göre grup, Beşiktaş'ta Şeyh Cafer ve Zafer Efendi'nin konağında toplanıp Trablusgarp mücahitlerine yardım ko-

nularını görüşmekte ve bir Türk gazetesi vasıtasıyla propaganda yapmaktaydı. Gruptakilerden en fazla Halid-el Furkan'ı takibe alan İtalyanlar, grubun Türk hükümetiyle temas halinde olduğunu ve kendilerine maddi olarak yardım edildiğini, ayrıca gruptaki üyelerden bazılarının Mısır yoluyla Trablusgarp'a sevk edildiklerini iddia etmekteydi. Bu dönemde Mısır'a giden Türk vatandaşlarının müşkülata maruz kalmaları İtalyanların teşebbüslerine bağlanmaktaydı. Yine aynı mahfil tarafından Senusi'nin Trablusgarp mücahadesini teşvik etmekte olduğu, Mersin'de ikamet ettirilmesinin Trablusgarp ile haberleşmeyi sağladığı ve cephane gönderilmesini temine yönelik olduğu dile getirilmekteydi. Bunun üzerine Türk Hükümeti iddiaları araştırmaya başlamıştır (BOA. HR. İM, 109/48). Konu hakkında İtalya adına Lozan Antlaşması'na imza koyan Mösyo Montagna İstanbul'da Adnan Adıvar'la görüşmüştür. Görüşmede Montagna Adnan Bey'e, Trablusgarp mücahitleri lehine Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ettiğini, daha önceki İtalyan beyanatına rağmen Türk Hükümeti'nin herhangi bir harekette bulunmadığı gibi, bazı subayların Mısır'a beraberlerinde levazımat olduğu halde gittiklerini, Şeyh Senusi'nin Trablus komitesiyle alakadar olduğunu, Türk Hükümeti'yle yardım hususunda bir anlaşma yaptığını ve bu durumun Türk-İtalyan ilişkilerini zedelediğini söylemişti. Montagna'ya iki memleket arasındaki iyi ilişkilerin devam ettirilmesinin arzulandığını söyleyen Adnan Bey, Trablusgarp hususunda ise muhatabına teminat vermiştir (BOA. HR. İM, 242/57).

Lozan Konferansı devam ederken ortaya çıkan sorunlardan biri de Trablusgarplıların yerleştirilmesi meselesiydi. Trablusgarp Savaşı'na katılmak üzere Mısır'dan bazı gönüllüler Libya'ya gitmişti. Barış antlaşmasının imzasından sonra İtalyanlara teslim edilen bazı gönüllüler kaçarak Türkiye'ye sığınmıştı. Senusi ve arkadaşları TBMM'ye başvurmak suretiyle mültecilerin muhacirin misali işlerinin temin edilmelerini istemiştir. Zira aç, sefil bir halde hayatlarını idame ettirmekte olan bu mültecilerin bir kısmı İstanbul'da, diğerleri ise Ankara'ya gelmişti. Türkiye Hükümeti'ne hizmet için kaçmak suretiyle idama mahkûm edilen bu insanları yüzüstü bırakmak TBMM'nin şan ve şerefiyle bağdaşmayacak bir durumdu (BCA. 30.10.0.0/116.806.19). TBMM Hükümeti'ne Türkiye topraklarında yerleşmek için çok sayıda dilekçe gelmiştir (BCA. 30.10.116/807.7). Durumu değerlendiren TBMM, 24 Eylül 1923'te Senusi'ye gönderdiği tebliğle gerek Türkiye hudutları dâhiline yerleşmiş, gerekse hicret edecek Trablusluların iskânları hakkında gereken izni vermiştir (BCA. 30.10.116/807.7).

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'yu ilk boşaltan İtilaf Devleti grubundan İtalyanlar olduğu için Ankara Hükümeti, Senusilerin Libya'daki mücadelelerine gereken desteği verememişse de, elden geldiğince de yardımdan geri durmamıştır.

Şeyh Senusi'nin Ankara'dan İslâm Âlemine Bir Hitabı ve Saltanatın Kaldırılması ile İlgili Görüşleri

Afgan Sefarethanesi'nde Sefir Sultan Ahmed Han, Senusi şerefine bir ziyafet vermişti. Ziyafette Senusi'den başka Rauf Bey, Ali Fuad Paşa ve diğer bazı zevat hazır bulunmuştur. Afgan Sefiri sözlerine, ziyafette bulunanların Türk, Fas, Mısır, Hint, Afganlılar gibi çeşitli İslam milletlerini temsil ettiğini belirterek başlamıştı. Sefir sözlerini, “bunun içindir ki, Türklerle bir münasebet tesisi ve bir sulh akd etmek bütün Müslümanların kalbini kazanmaktır.” şeklinde sürdürmüştü. Afgan sefirinin ardından Senusi de bir nutuk irad etmiştir. Ankara Hükümeti etrafında toplanan İslamların yükselmesi ve bilhassa harsı İslâm olan Türk hükümetinin maddi-manevi başarısı için temennide bulunmuştur. Ziyafette Rauf Bey Senusi'ye hitaben şu sözleri söylemiştir:

Türklerin en çetin ve nazik bir devre-i mücahedesi olan umumi seferberlik içinde İslamiyet ve Türklük necatı ve terakkisi hidmetinde bulunmak arzu-yı dindaranesiyle memleket-i aslisini terk ile içimize gelerek serverimize ve idkârımıza kavlen ve fiilen iştirak etmek suretiyle halife-i sahib oldukları fezaili ahlakıyeyi ve Türklere karşı perverde eylediği muhabbeti her vesileyle izhar buyurmuşlardır. Bundan dolayı Türkler Şeyh Efendi Hazretlerini hürmet ile yad etmeği bir vazife bilirler.

Rauf Bey, hür ve müstakil kabul edilen milletlerle eşit olmak hakkını elde etmek için uğraşan Türk Milleti'nin, kendisine yardımcı olan Afgan ve Mısırlı kardeşlerinin faziletlerini takdirle yad ettiklerini söyleyerek sözlerine devam etmişti (*Vakit*: 20 Kanun-i Sani 1923).

Ankara'dayken Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey, Senusi'ye gelerek hilafetle saltanatın ayrılması hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Namazdan sonra en önemli farzı cihat olarak gören Senusi, “hük-m-i sahib” olarak kuvvetli olanı tarif etmiştir. Emperyalizme karşı savaştan Ankara Hükümeti'nin İslâm topraklarını istiladan kurtardığını, TBMM'nin meşruiyetini her türlü şaiyanın üzerinde gören Senusi, bütün hukuk ve görevlerin meclise ait olduğunu ha-

tırlatmıştı. Senusi'ye göre, meclis görevini ifa etmez, “tarik-i sevabdan inhiraf ederse” Müslümanların düşünmesi gerekmektedir. Sözlerini teyit için birçok ayet ve hadisi hatırlatan Senusi, İslâm topraklarını savaşla savunan meclisin meşruiyet derecesinin yüksekliğine işaret etmişti. Senusi'ye göre aksi yönde hareket edilirse, düşmanın yararına İslam'ın zararına bir iş yapılmış olacaktı (*Vakit*: 23 Kanun-i Sani 1923).

1923 Kasım ayında Ankara'dan ayrılan Senusi'nin Kahire'ye yerleştiği haberleri yayılsa da bunlar bir dedikodudan ibaret kalmıştı. Hicaz'a giden Senusi, Abdülaziz Bin Suud'un büyük iltifatına mazhar olmuştu. Yazları Medine, kışları Mekke'de oturan Senusi, 1933'de Medine'de vefat etmişti (Koloğlu 1981: 150).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu merkeze uzak olması sebebiyle ihmal ettiği uzak vilayet halkından büyük bir muhabbetle yakın alaka görmüştür. İmparatorluk, o bölgede hâkim olan Senusi Tarikatı'nın kurucularından kendi davasına büyük yardımlara tanıklık etmişti. Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanlara karşı savaşa giren Senusiler özelde Şeyh Ahmet Senusi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprağını bırakmasından sonra dahi I. Dünya Savaşı sırasında emperyalizm karşısında Türklerle omuz omuza mücadele etmişti. Senusi, mütareke ile birlikte İmparatorluğun tasfiyesinin aşikâr olduğu dönemde Ankara'ya gelmiştir. Yerel giysiler içinde kürsülere çıkan, Milli Mücadele için asker toplanmasına yardımcı olan Senusi, vaazlarında İstanbul Hükümeti'ni eleştirmiştir. Diğer taraftan Senusi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının haklılığını adeta tüm İslâm Âlemi'ne haykırmaktan geri durmamıştır. Vaazlarında Anadolu'daki Milli Mücadele'yi Hristiyan devletlere karşı adeta bir cihat olarak gören Senusi, bu misyonuyla Milli Mücadele'nin manevi cephesine destek vermişti. Mustafa Kemal Paşa, Senusi'nin manevi nüfuzundan Irak ve Suriye'ye karşı yaptığı propaganda faaliyetinde istifade etmişti. Nitekim, emperyalizme karşı savaşta, İslâm birliği fikri çerçevesinde, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket edilmesini isteyen Senusi'nin faaliyetleri İngiliz ve Fransızlarda kaygı uyandırmıştı. Elbetteki Mustafa Kemal Paşa da bu durumu ustalıkla kullanmayı bilmiştir. Milli Mücadele yıllarında İtalyanlar Anadolu'dan ayrılırken savaş sonrasındaki askeri malzemelerini Türkiye'ye bırakarak çekilmişlerdi. Şeyh Senusi'nin Güney Anadolu'daki bazı faaliyetleri İtalyanları rahatsız ettiğinden, bu durum Ankara Hükümeti'ne iletilmişti. İtalyan dostlu-

ğunu zedelemek istemeyen Ankara Hükümeti, Trablusgarp'a dönük faaliyetleri resmen ortaya konulamayan Senusi'ye açık destek vermekten çekinmiştir. Lozan Antlaşması'na rağmen Türkiye'de bazı komitelerin Trablusgarp'taki bağımsızlık mücadelesine destek verdiğini öne süren İtalyanlara, tereddütlerinde haksız oldukları iletilmişti. Elbetteki, Senusi'den doğup büyüdüğü vatan topraklarını unutmaması beklenemezdi. Panislâm fikrini her zaman bir slogan olarak yaşayan, Türk Milleti'ne gönülden bağlı olan Senusi, hayatı boyunca Türkiye'nin Kuzey Afrika'daki en önemli destekçisi olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT. MHM)
- Hariciye Şifre (HR.SFR)
- Babıali Evrak Odası (BEO)
- Hariciye Siyasi (HR.SYS)
- Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsus (DH.KMS)
- Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH)
- Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM)
- Türk İnkılap Tarihi Arşivi (TİTE)

Gazeteler ve Dergiler

- Hakimiyet-i Milliye*
- İkdam*
- Peyam-i Sabah*
- Sebilürreşad*
- Tevhid-i Efkâr*
- The New York Times*
- Vakit*

Resmi Yayınlar

- TBMM Zabıt Ceridesi*

Eserler

- Ahmet İzzet Paşa (1993). *Feryadım*. İstanbul: Nehir Yay.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri* (2004). İstanbul: Kaynak Yay.
- Avanas, Ahmet (1998). *Milli Mücadele'de Konya*. Ankara: ATAM Yay.
- Bayar, Celal (1966). *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Çelebi, Mevlüt (2002). *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*. Ankara: Atam Yay.
- Duru, Orhan (2001). *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*. İstanbul: İş Bankası Yay.

- Ertürk, Hüsamettin (1996). *İki Devrin Perde Arkası*. Haz. Samih Nafiz Kansu. İstanbul: Sebil Yay.
- Gülmez, Nurettin (1999). *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*. Ankara: ATAM Yay.
- Utkan Kocatürk (1983). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*. Ankara: TTK Yay.
- Hülagü, Metin (2008). *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*. İstanbul: Timaş Yay.
- İrtem, Süleyman Kani (2004). *Meşrutiyetten Mütarekeye*. Haz. Osman Selim Kocahanoglu. İstanbul: Temel Yay.
- Jaschke, Gotthard (1972). *Yeni Türkiye'de İslâmlı*. Ankara: Bilgi Yay.
- Jumaily, Qassam Kh. Al (1999). *Irak ve Kemalizm Hareketi*. Yay. İzzet Öztoprak. Ankara: ATAM Yay.
- Koloğlu, Orhan (1981). *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider: Ahmet Şerif, Süleyman Baruni*. Ankara: Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Yay.
- Oral, Mustafa (2005). "Şeyh Senusi'nin Kemalist Misyonu". *Toplumsal Tarih* (Ağustos): 68-75.
- Oral, Mustafa (1996). "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hilafet ve Saltanat Sorunu". *Atatürk Yolu Dergisi* V/18: 68-75.
- Önder, Mehmet (1953). *Milli Mücadele'de Konya Delibaş Hadisesi*. Konya: Yeni Kitap Yay.
- Özel, Sabahattin (2009). *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'ya Karşı İngiliz Ajanları ve İşbirlikçileri Casustur Casus*. İstanbul: Derlem Yay.
- Sonyel, Salahi R. (2007). *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*. Ankara: ATAM Yay.
- Sonyel, Salahi R. (1986). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Ankara: TTK Yay.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali (1955). *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Şerif, M. Muhammed vd. (1991). *İslam Düşüncesi Tarihi*. İstanbul: İnsan Yay.
- Şimşir, Bilal (1981). *Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Şimşir, Bilal (1979). *İngiliz Belgelerinde Atatürk*. Ankara: TTK Yay.
- Tanyol, Cahit (1981). *Atatürk ve Halkçılık*. Ankara: İş Bankası Yay.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan* (1973). Ankara: Dışişleri Bakanlığı Planlama Genel Müdürlüğü Yay.
- Üzen, İsmet (2007). *Birinci Dünya Savaşı'da Kanal Seferleri (1915-1916)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Yavuz, Bige (1994). *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*. Ankara: TTK Yay.

In the Light of New Documents Sheikh Sunusi in Turkish National Struggle*

Cengiz Mutlu**

Abstract

In the years of national struggle, many religious men provided essential services to ensure the recovery of the nation's independence from the occupation. One of them was Sheikh Sunusi who had thrown into the fight with the Ottoman Empire since the Tripoli War. Sheikh Sunusi played a dominant role in Ankara Government's propaganda activities in both Anatolia and the Middle East in Armistice years. Turkey lost Libya in Tripoli War but his interest wasn't undiminished. Indeed, even in the presence of Sheikh Sunusi in Turkey had caused concern Italians.

Keywords

National Struggle, Sunusi, Ankara, Iraq, Syria, propaganda.

* Date of Arrival: 08 August 2016 – Date of Acceptance: 24 November 2016

You can refer to this article as follows:

Mutlu, Cengiz (2019). "Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi'nde Şeyh Sunusi". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 55-82.

** Assoc. Prof. Dr., Sakarya University of Applied Sciences, Karasu Vocational School – Sakarya/ Turkey

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-8528>

cengizmutlu@sakarya.edu.tr

Роль шейха Сенуси в национальной борьбе Турции в свете новых документов*

Дженгиз Мутлу**

Аннотация

Во время борьбы за независимость Турции многие религиозные деятели внесли важный вклад в борьбу за освобождение страны от оккупации. Одним из них был шейх Сенуси, который еще с Итало-турецкой войны сражался вместе с Османской Империей. В мирное время шейх играл важную роль в пропагандистской деятельности по поручениям правительства Анкары в Анатолии и на Ближнем Востоке. Хотя Турция и потеряла Ливию в Итало-турецкой войне, шейх не потерял интереса к Ливии. Одно лишь его присутствие в Турции беспокоило Италию.

Ключевые слова

борьба за независимость, Сенуси, Анкара, Ирак, Сирия, пропаганда

* Поступило в редакцию: 8 август 2016 г. – Принято в номер: 24 ноябрь 2016 г.

Ссылка на статью:

Mutlu, Cengiz (2019). “Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi’nde Şeyh Senusi”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 55-82.

** Доцент, Университет прикладных наук Сакарья – Сакарья / Турция

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-8528>

cengizmutlu@sakarya.edu.tr

Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar*

Feyzan Göher Vural**

Öz

Tören ve festivaller, bir topluluğun kültürel zenginlikleri içinde önemli bir yere sahiptir. Törenlerde yer alan uygulamalar, toplumun tarihi ve sahip olduğu değerleri hakkında önemli ipuçları barındırır.

Saha (Yakut) Türkleri ile Sibirya'nın yerli halklarından oldukları düşünülen Hantı-Mansiler, Nivhler ve Nenetsler arasında yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan “ayı töreni”, içerdiği ritüeller ve müzikal uygulamalar açısından kendine has, farklı özellikler barındırır. Orta Asya Türk ve yakın komşu/akraba toplulukları arasında, doğa varlıklarını kutsal sayma inancı ile bağlantılı olan bu tören, kapsamlı ritüeller içerir. Ayının avlanması, öldürülmesi ve etinin yenmesi bazı uygulamalar eşliğinde yapılır. Bu uygulamalar içinde müzik ve çalgılar özel bir yere sahiptir.

Betimsel karakterli bu çalışma, ağırlıklı olarak Rusça, bunun yanı sıra Türkçe ve İngilizce kaynakların taranması ve alan araştırması sonucu elde edilen bulguların, tarihsel ve müzikolojik saptamalarının yapılması, yorumlanmasına dayanmaktadır. Çalışmada Ayı Töreninin kökeni, ritüelleri, bu törende kullanılan çalgıların yanı sıra, sadece bu tören ile özdeşleşen brevne gibi çalgıların nitelikleri, kullanılış amaçları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ayı Töreni, Saha (Yakut) Türkleri, Hantı Mansi, Nenets, müzikoloji.

* Geliş Tarihi: 29 Aralık 2016 – Kabul Tarihi: 01 Mart 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Göher Vural, Feyzan (2019). “Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 83-112.

** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Müzikoloji Bölümü – Niğde/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5313-0763>
feyzan_goher@yahoo.com

Giriş

Türk tarihi ve kültürü açısından Sibirya'nın büyük bir önemi vardır. Bu bölgeye ilişkin bilgilerin XVI. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilememesi büyük bir problem yaratsa da, mevcut verilerin derlenerek Türk kültürü açısından değerlendirilmesi önemlidir. Nitekim Rusların SSCB döneminde yaptığı arkeolojik kazılar, burada var olan tarihi kültürün, Türk kültürüyle eşdeğer olduğunu ortaya koymaktadır (Topsakal 2011: 1863). Bununla birlikte, Hantı-Mansiler, Nivhler ve Nenetsler gibi Sibiryalı halklarının kökenleri ve tarihlerine ilişkin araştırmalara göz attığımızda, pek çok kez Türklerle olan bağlantıların yok sayıldığını görürüz. Bu durumu gerek Rus, gerekse Batılı kaynaklar için söylemek mümkündür.

Saha (Yakut) Türkleri ile Sibirya'nın yerli halklarından oldukları düşünülen Hantı-Mansiler, Nivhler ve Nenetsler arasında yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan "Ayı Töreni", Türk ve Sibiryalı kültürü açısından önemlidir. Bununla birlikte Türk araştırmacıların bu konuya pek eğilmediğini; konu ile ilgili genellikle Rus araştırmacıların ve az sayıda Batılı akademisyenin çalıştığını söylemek mümkündür. Bu tören, içerdiği ritüeller ve müzikal uygulamalar açısından kendine has, farklı özellikler barındırır. Orta Asya Türk ve yakın komşu / akraba toplulukları arasında, doğa varlıklarını kutsal sayma inancı ile bağlantılı olan bu tören, kapsamlı ritüeller içerir.

Literatür taraması ve alan araştırmasına dayalı ve betimsel karakterli bu çalışma, özellikle kuzey doğu Asya Türk kültürü ve Sibiryalı kültüründe önemli bir yere sahip olan Ayı Töreni'nin özelliklerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kökenleri Tölös ve Kıpçak boylarına dayanan Saha Türkleri (Gömeç 1998: 177), eski gelenek ve göreneklerini korumaları nedeniyle, kültürel tarih bakımından özel bir yere sahiptir. Sibiryalı yerel halklarından olan Hantı-Mansiler, Nivhler ve Nenetsler ile Saha Türkleri arasında günümüzde de devam eden Ayı Töreni ve söz konusu törende kullanılan çalgılar, bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte sözü edilen Sibiryalı halkları ile Türkler arasındaki benzerliklerin de altı çizilmiştir. Ayı Töreni konusunda araştırmalar yapan Rus bilim insanları içinde, T.N. Dimitrieva, N.L. Gondatti, V. Vorobeva, N.N. Haruzin, V. Nikolayeva, E.V. Liarskaya, A.M. Zolotarev, V. Novitsky, J. Fedotoviç, E.V. Fadeeva, V.N. Çernetsov, Ç.M. Taksami sayılabilir¹. B.A. Vasilev'in de bu külte ilişkin detaylı bir araştırması mevcuttur. Bu çalışmada ayının avlanması, etlerinin ve kemiklerinin ayrılması, yenilmesine yönelik ritüellere ilişkin detaylı bilgiler yer alır. A.V. Smolyak ise bu geleneğin hangi kültürlerde görüldüğüne ilişkin

bir araştırma yapmıştır. Yakın zamanlarda Natalya Mamçeva tarafından gerçekleştirilen sanatta yeterlik tezinde de konuya ilişkin bilgiler yer almaktadır. Konunun ekseriyetle Rus araştırmacılar tarafından çalışılmış olması nedeniyle, bu makalenin kaynak taraması aşamasında yoğun olarak Rusça kaynaklardan faydalanılmış; kaynaklar bizzat araştırmacı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Rusça ve İngilizce kaynaklarla birlikte, söz konusu törenin eski Türk inanışları ile olan bağlarını ortaya koymak adına, Genel Türk Tarihi kaynakları da kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca Yakutistan (Saha) Özerk Cumhuriyetine yapılan araştırma gezisinden elde edilen notlar ve kuzey ve güney Sibiry müzikologları ile yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiler de kullanılmıştır. Tasnif kısmında, bilgilerin alt başlıklar halinde sistematik şekilde sınıflandırılması yoluna gidilmiştir.

Kaynakların tahlili aşamasında veriler, birden çok kaynaktan teyit edilerek doğrulanmaya gayret edilmiştir. Bu aşamada, “Ayı Töreni, ayı kökenli midir?”, “Türk kültüründe ayı költünün yeri nedir?”, “Ayı költü hangi toplum ya da topluluklarda görülmektedir?”, “Bu topluluklarının Türklerle olan benzerlikleri nelerdir?”, “Ayı Töreninde ne gibi uygulamalar gerçekleştirilir?”, “Ayı Töreninde müziğin konumu nedir?”, “Ayı Töreninde kullanılan çalgılar nelerdir?”, “Bu törenle özdeşleşmiş çalgılar ve müzikal uygulamalar var mıdır?” sorularına cevaplar aranmış, tarihi kaynaklar ışığında yorumlamalar yapılmıştır. Araştırmanın enstrümanlarla ilgili olan kısmında ise müzikolojik bir yaklaşım izlenmiştir.

Bu makale, Hantı-Mansi, Nivh ya da Nenetslerin kökenlerini araştırmaya yönelik bir nitelik taşımamaktadır. Aynı şekilde yeterli deliller mevcut olana dek, söz konusu toplulukları Türk ilan etme gibi bir sav da ortaya atılmamaktadır. Ancak, Rus ve Batılı araştırmacıların tersine, Türkler ile Hantı-Mansiler, Nivh ve Nenetsler arasındaki büyük kültürel benzeşimin de altı çizilecektir. Ayı Töreni ve bağlantılı olduğu ayı költüne geçmeden evvel, Orta Asya Türklerinde Törenler, Saha (Yakut) Türkleri, Hantı-Mansiler, Nivhler ve Nenetslerden kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

Orta Asya Türklerinde Törenler: Orta Asya Türklerinin, Eski Türk İnanışı kökenli, doğa devinimleri kaynaklı, av, savaş ya da farklı toplumsal olaylardan doğmuş çeşitli törenleri vardır. Örneğin Çinlilere ait Shih Chi ve Hou Han-shu kitaplarında Hunların gerçekleştirdiği dini ve din dışı törenlere ilişkin bilgiler edinebilmek mümkündür (Ögel 1982: 73). Bu törenlerde bayram gibi kutlamalar gerçekleşir, at yarışları yapılır, şarkılar söylenir, bol miktarda kımız içilirdi (İzgi 1977: 32, Groot ve Asena 2011: 85). Hunların devamı

niteliğindeki Kök Türklerin hayatında da çeşitli amaçlarla gerçekleştirilen törenler büyük yer tutmuştur. Bunların içinde, Kök Türklerin Kutlu Dağ'da gerçekleştirdikleri gök ayini ile yer ve su ayinleri sayılabilir (Esin 2004: 27). Doğan güneşi üç veya dokuz defa selamladıkları bir tören düzenleyen Uygurlar ise (Ögel 1988: 207, Baykara 2001: 54), baharın gelişini yeni bir yılın başlangıcı sayarlar ve bu nedenle şenlikler yaparlardı (Rasonyi 1993: 35). Orta Asya Türkleri arasında çoban topluluklarında hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi (Gömeç 1998: 192). Müzik, tüm bu törenlerin vazgeçilmez unsurlarından birisi olarak kabul görmüştür. Tahta çıkış törenlerinde, ziyafetlerde, evlenme törenlerinde, kabul törenlerinde, cenaze törenlerinde, av törenlerinde ve yıllık düzenli olarak gerçekleştirilen törenlerde, tuğ takımları, kamlar, ozanlar ya da müzik gruplarıncı farklı yapıda müzikler icra edilmiştir. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi, eskiden beri pek çok kültürde var olmuştur (Çavuşoğlu 1986: 30). Bununla birlikte Türkler arasında doğa varlıklarına duyulan sevgi ve saygı, üst düzeydedir. Eski Türkler tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlar; bunları kutsal (yani ıduk) kabul etmişlerdir. Bu durum, dini inanışlarına ve törenlerine yansımıştır. Ayı töreni de doğa güçlerine saygı temelli bir özelliğe sahiptir.

Saha (Yakut) Türkleri: Orta Asya'nın kuzey bölgesinde yaşayan Sahalar, Yakut adı ile de bilinmektedir. Bugünkü "Yakut" kelimesi Evenk (Mançu - Tunguz) dilinden gelmektedir. Evenkilerin Sahalara Eko dedikleri söylenmektedir ve Sahalara ait ilk bilgileri Evenkilerden alan Ruslar, E sesini Ya sesine çevirip -ut ekini de ekleyerek, Eko adını Yakut'a dönüştürmüşlerdir (Fedotoviç 1994: 227).

Resim 1. (solda) *Evenk Kamı (Şamanı)* (Fedor Poligus 1901-1903 - Шаманы, Колдуны и их Духи)

Resim 2 ve 3. *Günümüz Saha Kamı ve Tören Esnası* (Духи агропарка)

Resim 3. *Günümüz Saha Kamı* (Kangalas Bölgesi/Yakutistan 2017 – Kişisel Arşiv)

Saha kamları törenlerinde ateşe süt ve ekme sunma geleneklerini günümüzde de devam ettirmektedirler. Yukarıda sağda bir Saha kaminın tören sonrası bizi kabul ederek alnımıza ateş isi sürmesi görülmektedir.

Arkeolog Dr. Maçanov'un başkanlığında, Lena Nehri'nin sağ kıyısında Diring-Üryah bölgesinde 1982 yılında yapılan kazılarda, Sahaların bugün buldukları coğrafyada 3 milyon yıl öncesine uzanan arkeolojik bulgular ele geçmiştir. Bu bölgede 10'a yakın arkeolojik buluntu yeri olması, tarihsel ve kültürel derinliği ortaya koymaktadır. Saha Türklerinin şekillenmesinde iki büyük Türk grubu önemli rol oynamıştır. Birinci grubu eski Tölös aşiretleri teşkil eder ki, Tölösler bilindiği üzere teşkilatsız Türk gruplarıdır. İkinci grubu ise, Kıpçak boyları oluşturmaktadır (Gömeç 1998: 177-179). Saha Türklerinin hayatında Eski Türk İnanışı çok önemli bir rol oynamıştır. Bugün de Şamanizm inancı içinde bu merasimler yapılmaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre bugünkü Şamanizm, eski Türk dininin felsefi, sanatsal ve tıbbi yönlerini göstermektedir. Destanlar ve destan anlatıcılarına büyük değer veren Sahaların (İllarionov 2013: 3), geleneksel müziklerinde pentatonik, yani Orta Asya Türk Müziğinin tipik özelliklerinden olan beş perdeli dizi hâkimdir. Bu, bir anlamda oligotonik² bir özelliktir. Nitekim Skrıbkına (2007: 166), geleneksel Yakut müziğinin oligotonik bir yapı izlediğini belirtir. Kültürel özelliklerini büyük ölçüde yaşatmaya devam eden Saha Türkleri arasında, Ayı Töreni de devam edegelen geleneklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hantı-Mansi Topluluğu: Hantı ve Mansiler, Orta Rusya'da Ob Nehri havzasında yaşayan Batı Sibiry topluluğudur. Bugünkü toprakları, Ural'ın doğusunda, Ob Irmağı ve kolları boyunca uzanır (Vorobeva vd. 2015: 108-109). Günümüzde yok olmaya yüz tutan topluluklardan birisi olarak kabul edilen Hantıların bulunduğu 523.100 metrekarelik Hantı-Mansi Özerk Bölgesinin nüfusu, 2002 yılı sayımlarına göre 1.432.817'dir. Bu nüfusun 210.534'ü ise Türk uyruklu olarak kayıt altına alınmıştır (Saarniit 2011: 1, Yiğit 2006: 81). Hansı-Mansiler her ne kadar Ural koluna mensup bir dil konuşsalar da, binlerce yıldır Türklerle iç içe yaşamış, onlarla önemli kültürel alışverişlerde bulunmuş; dolayısıyla ortak özellikler gösteren bir topluluktur. Tarihçilerin genel görüşüne göre, Mansi, Hantı ve Ugor kavimleri eskiden Ural'ın batı yakasındaki İdil boylarında yaşamaktaydılar. Daha sonra Doğu Avrupa'dan yapılan göçler nedeniyle Ugorlardan bazı boylar, kuzey doğuya; Magyarlardan

ise güney ormanlık alana doğru kaydılar (Rasonyi 1993: 77-78). Günümüzde Rusya'nın içinde yaşayan halklar arasında yer alan Hantı Mansiler, Orta Asya'nın zorlu yaşam şartları nedeniyle, tıpkı Türk kavimler gibi kışlak ve yazlak prensibine göre yaşamışlardır.

Resim 4. (solda) *Hantı Mansilere ilişkin günümüzden bir görünüm* (kulturologia.ru)

Resim 5. (sağda) *Törenlerde Kullanılan Başlıklar* (Khanty Bear Festival Kazym Siberia Part 1)

Mansiler, ağaçlardaki yaban arısı kovanlarını aile tamgalarıyla işaretliyorlar; etleri tüstüleyerek, güneşte kurutuyorlardı. Hanımlar, zevkli ve renkli nakışlar işliyor, süslemeler yapıyor, renkli yünler dokuyor, cam boncuklardan süslemeler yapıyorlardı (Vorobeva 2015: 110). Forsyth, “Bu sanat muhtemelen komşuları Türklerden Fin Ugorlara geçmiştir” demektedir (Forsyth 2006: 13). Artık stilize hale gelmiş tamgalarını, çeşitli eşya ve kıyafetlerinde görmek mümkündür (bk. Resim 5). Hantı ve Mansilerin sadece gündelik yaşamları değil, inanışları da Türklerle çok büyük benzerlikler göstermektedir. Tıpkı Eski Türk İnanışına dâhil olan Türkler gibi, Hantı-Mansi topluluğunda da kamlar önemli bir konuma sahiptir. Eski dönemlerde geyik, at veya diğer hayvanlardan, kutsal ağaçlar altında tanrıya kurbanlar kesiliyor, kurbanın kanı kam tarafından insanların alınlarına sürülüyordu. Bazen kurban törenleri mezarlıklarda da yapılabiliyor; ölenlerin mezarına özel eşyaları konuyordu (Forsyth 2006: 15). Bilindiği üzere ölenlerin özel eşyaları ile birlikte gömülmesi, yani kurgan geleneği, Türklerin de çok eski bir âdetidir.

Hantı ve Mansilerde her boyun simge olarak kabul ettiği bir hayvan vardı. Bunlar, geyik, kartal, kunduz, kaz gibi farklı hayvanlar olabilirdi (Vorobeva 2015: 110). Geçmişte hayvanların avlanmasını, doğaya saygı çerçevesinde ihtiyaç gözeterek yapan Hantı-Mansiler, özellikle totem olan hayvanların avlanmasından kaçınıyorlardı. Ayı Bayramı diye de bilinen ayıların ruhunu kutsamak için yapılan ibadet, bütün Sibiryalı yerlileri tarafından bilinse de, özellikle Hantı ve Mansiler tarafından gerçekleştirilmekteydi (Forsyth 2006:

15). Müzikteki yetenekleri bakımından dikkat çeken Hantı - Mansiler, müziği törenlerinde vaz geçilmez bir unsur olarak kullanmışlardır. Onlar için Ayı Töreninin ise bambaşka bir yeri ve anlamı vardır.

Nenetsler ve Nivhler: Nenets ya da Nenetler, yaşamakta olan Samoyed topluluklarının en büyüğüdür. Nüfusları gittikçe azalan Nenetsler, ağırlıklı olarak Yamalo-Nenets Otonom Bölgesinde yaşamaktadırlar. Ural-Altay dil grubunun Ural koluna mensup bir dil konuşurlar. Bu dil, UNESCO tarafından tehlike altında ve kaybolmakta olan diller sınıfına dâhil edilmiştir (<http://www.helsinki.fi>). Ural kolunda Samodi diller ailesine dâhil olan Nenets dilinde “köçmek, göçebelik yapmak” anlamına gelen *kaslatsya* kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimenin kökünün *kas-koçkoş* şeklinde görünmesi gibi durumlar, Nenets dili ve Türk dillerinden Hakaşça arasındaki benzerliğine işaret etmektedir (Efendiyeva 2003: 50). Liarskaya (2009: 33), Nenetslerin XX. yüzyılın başında, Yamal Yarımadasında göçebe olarak yaşadıkları bilgisini aktarmaktadır. Burada sözü edilen göçebelik, tıpkı Türk tarihinin de yanlış yorumlanması gibi yazın yazlaklara, kışın kışlaklara taşınma olmalıdır.

Animistik inançlar, Nenetsler arasında halâ varlığını sürdürmektedir (Hoppal 2001: 215). Nentslerin büyük önem verdiği ateş kültü ve ateşe zarar vermeye yönelik tutumları, Eski Türk İnancı ile paralellik göstermektedir. Aşağıda tören yapan bir Nenets şamanı görülmektedir. 2002 nüfus sayımına göre Yamalo-Nenets Bölgesindeki 507.006 kişiden 55.343’ü Türk uyruklu olarak belirtilmiştir (Yiğit 2006: 81). Buna ilaveten yerli halk olarak kabul edilen Nenetslerin, Türk kültürü ile yakınlığı aşikârdır.

Resim 6. *Nenets Şamanı* **Resim 7.** *Çiğ et tüketen Nenetslerden bir görünüm* (biligbitig.com/2014/07/nenets-people.htm; Ненецкий автономный округ, vokrugsveta.ru)

Ayı töreni geleneğinin görüldüğü bir başka topluluk olan Nivhler (Nivhks - Gilyaklar) ise Rusya Federasyonu'na bağlı Habarovsk Krayı bölgesindeki Amur Nehri'nin denize döküldüğü kısımda yaşayan ve Nivhçe konuşan bir halktır. Genellikle balıkçılık ve avcılık ile geçimlerini sağlayan Nivhler, yazın yaylaklarına, kışın ise kışlaklarına göçerler (Friedrich ve Diamond 1994: 10). Nivhlerin folklor ve müziğinde animizme dayanan pek çok unsur yer alır. Nivhlerin hayatında Şaman ayinleri, halk ezgileri, yüksek sesle sinyal amaçlı çalgıların kullanımı, ağıtlar, enstrümantal müzik, doğaçlama söylenen şarkılar çok önemli bir yere sahiptir. Ayı töreni de Nivhlerin hayatında son derece önemlidir (Mamçeva 2010: 10). Nivhler, yakın zamana kadar geleneklerine göre giyiniyor ve yaşıyorlardı. Ancak son zamanlarda bu özelliklerini yitirmeye başlamışlardır (Liarskaya 2009: 34-35).

Resim 8-14. *Nenets, Nivh ve Saha'ların Hayatından Görünümler*

(Fotoğraflar: Ямало-Ненецкий автономный округ, naurfo.ru; gerasim.turbina.ru; kişisel arşiv)

Ayı Kültü

Ayı motifi, Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, Türkler ve çevrelerindeki topluluklarda görülen orman kültürünün, Türk mitolojisindeki ayı kültü ve simgeciliği ile bağlantısı ortaya konmuştur (Çoruhlu 2002:140). Türk topluluklarının (orijinal kaynak: göçebelerin) yaşadığı yerlerde ele geçen eserlerin üzerinde, sık sık ayı motifi ile karşılaşmak mümkündür (Kimball, Basilov ve Yablonsky 1995: 114). Türklerde Kamların kıyafetlerine ayılardan alınmış parçaların dikilmesi makbul sayılmıştır. Kamın göğe yaptığı yolculuk sırasında ona yardımcı olan ruhlar içinde ayı ruhu da yer alır. Ayrıca bazı Türk topluluklarında ayının avlanarak etinin yenilmesiyle, gücünün insana geçtiğine inanılmıştır (Çoruhlu 2002: 140, Nikolayeva 2015). Ayının gücüne duyulan hayranlık ve doğa güçlerine karşı hissedilen saygı, Sahalar ve onlara yakın coğrafyalarda bulunan bazı topluluklarda, ayı kültü temelli “Ayı Töreni”nin doğmasına neden olmuştur.

Saha’da görüşme imkânı bulduğumuz folklorist Ludmila Effimova, ayının kendileri için önemli bir ongun olduğunu ifade etmiştir. Ayının ruhunun kutsanması için yapılan törenin Saha kültürünün eski bir geleneği olduğunu, günümüzde de ayıya duyulan saygının devam ettiğini belirtmiştir (KK1). Bu saygı, çalgıların üzerine ayı figürünün resmedilmesi şeklinde kendisini gösterebilmektedir. Aşağıda solda elle ya da tokmakla çalınan vurmali bir çalgı yer almaktadır. (Khataliev ve Khatyleva 2015: 96). Eğilmiş bir dala ipler vasıtasıyla bağlanan deri üzerine ayı resmi çizilen çalgı, Ayı Törenlerinde kullanılıyor olabilir. Güney Sibiry Türkleri arasında da ayının önemli bir ongun olduğu müzikolog Süzükei ve Kırgız tarafından ifade edilmiştir (KK2, KK3). Aşağıda sağda Sibiry Türk müziği konusunda önemli çalışmaları bulunan Süzükei ile görüşmemizden bir kare yer almaktadır.

Resim 15. Ayı Resimli Vurmali Saha Çalgısı **Resim 16.** V. Süzükei ile görüşme sonrası

Baştanbaşa Sibiryaya yerlilerinde kahverengi ayı, totem kabul ediliyor ve halk bu hayvana büyük saygı gösteriyordu. Kahverengi ayı, hak ve adaletin simgesi, ormanın sahibi sayılıyordu. “Ayı” adının doğrudan söylenmemesi gerektiğine inanılıyor; ayı kelimesi yerine “pençeli yaşlı adam” gibi kelimeler kullanılıyordu. Sibiryaya halkları arasında ayı avlamaktan kaçınılırdı. Ancak Ayı Bayramı diye de bilinen ve ayıların ruhunu kutsamak için yapılan ibadette ayı avlanırdı (Forsyth 2006: 15, KK2). Bu ilginç töreni anlamak için, Türklerin ve Sibiryada yaşayan diğer halkların “ayı” figürüne duydukları saygı ve yükledikleri göstergebilimsel (semiotic) anlamları iyi çözümlenmiş olmak gereklidir. Orta Asya’daki bazı Türk topluluklarında ayı için kullanılan sözcüklerin bir kısmının “ata” anlamına gelmesi, bu hayvana yüklenen değeri göstermektedir.

Güney Sibiryaya yerlisi Türk halklarından Hakas ve Şorların ayı ata anlamına gelen “aba”, “dede” anlamına gelen “apsah/apşah” sözcükleri kullanmaları bu kültürün bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu kelimelere K. M. Pataçakov’un Hakasların kültür ve yaşamına ilişkin eseri vasıtasıyla aydınlanmak mümkündür. Örneğin апсах (apsah) = дедушка (dede) (Pataçakov 1958: 86). Örnekleri arttırmak mümkün olsa da, asıl konumuz olan ayı törenine geçmek amacıyla burada bu kadar bilgi vermekle yetinilecektir.

Resim17. *Küçük bir Hantı ve yavru bir ayının dostluğu* (ethnic.ru)

Ayı Töreni

Sibiryada yaşayan Hantı Mansi, Saha Türkleri, Nenets, Nivh, Aşağı Amur bölgesi halkları arasında görülen Ayı Töreni, yüzlerce yıllık bir geleneğin devamıdır (Dimitrieva 2013: 154). Benzer uygulamalar, Japonya’nın kuzeyinde yaşayan Ainular, Kuzey Karadeniz, Kafkaslar, hatta Amerika’da da görülmüştür. Bu benzersiz kültürel olay, mağaralarda bulunmuş olan ve özel şekilde gömülmüş ayı kafatası ile kemiklerini temel aldığımızda, erken Paleolitik döneme kadar uzanır (Sokolova 2002: 41).

Sovyet Rusya döneminde tıpkı kam davulunun kullanılmasının yasaklanması gibi, Ayı Töreni de yasaklanan unsurların içinde yer almıştır. Ayının öldürül-

mesi ve sonrasında gerçekleştirilen ritüeller yasaklandığı gibi, Ayı Törenine katılanlar 10 yıla kadar hapis cezasına mahkûm edilmişlerdir³. Bu yasaklar, 1980’lerden sonra Mihail Gorbaçov döneminde yumuşamıştır (Saarniit 2011: 3, Glavatskaia 2001: 20-22). Ruslar, tıpkı Türk destanlarının yasaklanması gibi milli olan her şeye yönelik bu tutumlarıyla birlikte, ellerinde bulundukları topraklarda etnolojik ve müzikolojik çalışmalar da gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmalara giriş kısmında değinilmiştir.

Ayı Töreni konusunda araştırma yapan Rus biliminsanlarından Vasilev, bu geleneğin bozkırda yaşayan halkların hayvan kültürü ve av geleneği ile ilişkili olduğunu belirtir (Vasilev’den akt. Sokolova 2002: 44-45). Nivh asıllı Rus etnograf Çuner Mihayloviç Taksami, söz konusu geleneği, aşağıda söz edilen efsaneye dayandırmakla birlikte, tören boyunca “ayı” temalı efsaneler, hikâyeler, masallar anlatıldığını ve yine “ayı” konulu danslar, müzikler yapıldığını, şarkılar söylendiğini vurgular (Taksami 1992: 157).

Dimitrieva (2013: 158), ayı töreninin temellendiği efsaneye ilişkin, iki yaygın varyant olduğunu belirtir. Efsanede anlatılanlar genel itibarıyla şöyledir: “Tanrı Toruma’nın⁴ küçük oğlu bir ayıydı. Bu nedenle çok güçlü ve çevikti. Tanrı, yeryüzüne oğlunu gönderdi ve geyikleri öldürmemesi gerektiğini belirtti. Ama açlık nedeniyle bu kurala uyamayan oğul ayı, cezalandırılarak ölümlü hale geldi. Öldükten sonra da ruhu ölümsüz olarak kaldı”. Bu hikâyeye büyük değer veren Hantı Mansiler, “orman insanı” diye adlandırdıkları ayıya karşı büyük bir saygı beslemektedirler. Ayı Töreni, bu saygının bir ifadesidir. Birkaç gün süren ve çeşitli uygulamaların gerçekleştirildiği bu törende, zamanla ayı öldürülmemeye başlanmış; sadece geleneksel ritüellerin gerçekleştirildiği, dans ve müziklerin yapıldığı, farklı kostümler eşliğinde tiyatroların oynandığı bir özelliğe kavuşmuştur (<http://national-travel.ru/asia/trad-asia/medvezhii-prazdnik.html>, Sokolova 2002: 44, Mamçeva 2010: 20-24). Yakın zamana kadar, ayının öldürülerek yakalanması Hantı Mansi, Nenetsler, Saha ve Nivhler arasında törenin temel unsuruydu. Bu topluluklardaki uygulamalarda yer alan ayının öldürülmesi, et pişirme gelenekleri, ayının kafatası, kemikleri ile yapılan uygulamalar ve takip eden ritüeller büyük benzerlikler göstermektedir (Dimitrieva 2013: 154, KK2).

Geleneksel ayı töreni, iki temel bölüme ayrılabilir. Bunların ilki, ayının avlanması, et ve kemiklerinin işleme tabii tutulması ve yenilmesini içerir. İkinci kısım ise bu törene özgü pandomimler, teatral oyunlar, danslar ve şarkıları

barındırır (Sokolova 2002: 41, Dimitrieva 2013: 155). Bu dönemde tatil ilan edilir. Törenin ilk gününde avlanan ayının eti yenir. Hayvanın yenilen kısımları ile ilişkili olarak, farklı topluluklarda kısmen farklı adetler mevcuttur. Sadece Amur ve Saha halkları, kalbi ve karaciğeri çiğ yer, kanını içerler. Yine Sahalar ve Nivhler kalp, akciğerler, kaburga ve göğsü kavururlar. Erkekler ve kadınların yediği kısımlar da ayrı olabilmektedir (Sokolova 2002: 47).

Aşağıda V.D. Kosareva tarafından fotoğraflanan Ayı Töreninden sahneler yer almaktadır.

Resim 18-21. *Ayı Töreni İçin Ayının Avlanması ve Öldürülmesi*
(Fotoğraflar: V.D. Kosareva)

Resim 22. *Ayı Töreni Nivh 1903* (<http://sakhalin-museums.ru>)

Resim 23-24. *Ayı Töreninde Ayının Öldürülmesi* (B.Brunner 2016)

Törende öldürülen ayının kemikleri ve kafatası genellikle ormana gömülür. Ancak bazen kafatası, ağaçlara asılabilmekte ya da evlerin tavan arasında tutulabilmektedir. Ayının pençeleri ve dişleri de uğur getirici olarak kullanılmıştır. Bazı yerlerde ayının göz ve burun deliklerinin üzerine para ya da küçük levhalar konulur. Amur halkları, ayının postunu ölmüş bir kişinin kıyafetleri gibi 40 gün saklarlar (Sokolova 2002: 47-48). Bu noktada Türk kültüründe en önemli sayılardan kabul edilen ve kutsallık atfedilen 40 sayısı dikkat çeker. Tıpkı bir insanın kırkının çıkması gibi, ayının da ölümünü takip eden kırk gün önemli görülür.

Resim 25. *Gözlerine metal plaklar konuşmuş ayı postu. 2015 yılı Ayı Festivali* (A. Björklund, Khanty Bear Festival Kazym Siberia, 2015: 35)

Resim 26-30. *Ayının postunun yüzülmesi ve tören için süslenen ayı postu*
(national-travel.ru; yakutskhistory.net; nazaccent.ru; ugra.aif.ru)

Yukardaki örneklerde görüldüğü üzere, öldürüldükten sonra postu yüzülen ayı, tören için özenli bir şekilde hazırlanmaktadır. Başına geleneksel örtüler örtülen ayının gözleri, genellikle yuvarlak birer maden ile kapatılmaktadır. Ayı, boncuklarla, metal aksesuarlarla da süslenerek, tören için hazır hale getirilir. Aşağıda söz edilecek olan teatral oyunlar ve yine çalışmanın devamında detaylı şekilde değinilen müzikli ritüellerden sonra, törenin bitiminde ayıya saygı gösterilir. Buna ilişkin görünümler Resim 31 ve 32’de sunulmuştur. Burada 2015 yılında Hanrı-Mansilerin düzenlediği Ayı Töreni’nden fotoğraflar yer almaktadır.

Resim 31-32. *Ayıya Duyulan Saygı* (Khanty Bear Festival Kazym Siberia, Part 2; ugra.aif.ru)

Ayı Festivalinde gerçekleştirilen uygulamalar ve törenin süresi, bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmektedir. Törenin süresi 3 ila 7 gün arasındadır (Saarniit 2011: 2). Ayı törenine özgü ritüellerden birisi, “Su Besleme” olarak Türkçeye çevrilebilir. Kadınlar bu süreçte, özel anlamlara sahip yiyecekler hazırlarlar. Bunların içinde balık suyundan jöle ve çilek karışımı bir yiyecek olan yukola sayılabilir. Kurban sürecine ise sadece erkekler katılır. Bu esnada ördek sürülerinin geçişi, baharın müjdecisi sayılır. Süslü elbiselerini giyen kadınlar, dikiş nakış gibi becerilerini sergilerler. Ayrıca törenlerde müzik yapmak da genellikle kadınların görevleri arasındadır (Fadeeva 2013 81-82). Kam davulu çalmak ise ekseriyetle erkekler tarafından yapılır. Törenin ayrılmaz parçalarından bir diğeri ise aşağıda detaylarına değinilen teatral oyunlardır.

Ayı Töreninde Teatral Oyunlar

Ayı Töreninde, hayvanların taklit edildiği ve hayvan maskelerinin kullanıldığı teatral oyunlar oynanır. Törende ahşap kılıçlarla yedi erkeğin yaptığı bir dans yer alır. Ayrıca kuş dansı da sergilenir (Sokolova 2002: 44). Bu dansın, Türklerin ve akraba / komşu toplulukların sahip olduğu hayvan kültleri ile bağlantısı açıktır.

Resim 33-34. *Kuşların Taklit Edildiği Oyun Esnasından* (Khanty Bear Festival Kazym Siberia, Part 2; ugra.aif.ru)

Daha önce de değinildiği üzere hayvanlara karşı duyulan sevgi ve saygı, Eski Türk İnanışının şekillenmesinde büyük bir yere sahiptir. Günümüzde bu inanın devamı niteliğindeki Şamanizm törenlerinde, şamanın başta kartal olmak üzere çeşitli kuşları taklit eden kıyafetler giydiği görülür. Ayı Töreni sırasında da bu tarz kıyafetler giymiş kişilere rastlamak mümkündür. Bu törende gerçekleştirilen oyunlarda dikkat çeken bir başka unsur ise takılan maskelerdir. Aşağıda bu maskeler yer almaktadır. Siyah-beyaz resim 1969; diğer fotoğraflar 2015 yılına aittir.

Resim 35-39. *Ayı törenlerinden maskeler* (Tobolsk Müzesi - Sokolova 2002: 47; Khanty Bear Festival Kazym Siberia, Part 2: 24-42; <http://gotoural.com>; ugra.aif.ru)

Törende şarkıları söyleyenler, özel kostümler ve hayvan maskeleri kullanırlar; maskelerini taktıkları hayvanların davranışlarını taklit ederler. Kuzgunlar ayının ruhunu çalmak isteyen hırsızları oynamaktadırlar. İnsanlar da ölümsüz ruhu korumaya çalışırlar. Teatral şekilde geyik yavrusu kılığındaki kurbanlar sunulur. Törende güreş, atlama, akrobasi yarışmaları da düzenlenir. Ayrıca kukla gösterileri ve atalar dansı yapılır (Dimitrieva 2013: 156-157, <http://national-travel.ru>, Fadeeva 2013: 80, Sokolova 2002: 49).

Ayı Töreninde Söylenen Şarkılar

Çalışmanın başlangıcında Orta Asya Türklerinin düzenledikleri tören ve festivallerde müziğin önemine değinmiştik. Müzik, gerek eğlendirme işlevi, gerekse dini duygu ve durumları ifadedeki gücü bakımından hemen her türlü törenin vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmanın temel konusunu teşkil eden Ayı Töreni için de durum aynıdır.

Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nivh ve Nenets'lerde görülen Ayı Töreni süresince çeşitli şarkılar söylenir ve enstrümantal müzikler yapılır (Väisanen'den akt. Saarniit 2011: 2). Bu törende müzik yapmak genellikle kadınların görevi olduğu için, şarkılar da kadınlar tarafından söylenir. Efsanede yer alan ayının öldürülmesinden dolayı duyulan üzüntüyü anlatan bu şarkılarda, insanların temsilcisi ayı övülür; ayının ölüşü ve tekrar dirilişini anlatan ayı döngüsü konulu şarkılar söylenir. Bu esnada şarkıcılar, yukarı kısımda söz edildiği üzere özel kostümler ve hayvan maskeleri kullanırlar. Ayının asıl temayı oluşturduğu şarkıların yanı sıra mitolojik olayları konu alan şarkılar da söylenir (Dimitrieva 2013: 156, Sokolova 2002: 49). Fadeeva, bu törende lirik şarkıların söylendiğinden söz eder (Fadeeva 2013: 82).

Ayı Töreninde Kullanılan Çalgılar

Ayı töreninde bazı çalgıların kullanılması, çok önemli bir gelenektir. Bu çalgılar öylesine önemlidir ki, öldürülen ayının ruhunun doğru yolu bulmasını sağlayacak seslerin, ancak bu çalgılar vasıtasıyla üretildiğine inanılır.

Şaman/Kam Davulu: Ayı Töreninde kullanılan temel çalgılardan birisi, şaman / kam davuludur. Bu uygulamaya ilişkin farklı bölgelerde değişiklik ritüeller mevcuttur. Bilindiği üzere Eski Türk İnanişinde kamlar (şamanlar), din uluları olarak son derece önemli görevlere sahiptir. Günümüzde Şamanizm inanişi da bu inancın devamı niteliğindedir. Gelecekte haber veren, hastalıklara çare bulan, koruyucu ruhları çağırın, insanları kötü ruhlardan koruyan, kurban-

ları gök ve yer tanrısına ulaştıran, ruhları ölümler âlemine gönderen kamın en önemli tamamlayıcısı kıyafeti ile birlikte davuludur.

Bazı ritüellerde davul, kamın göğe yükselmesini ya da yer altına inmesini sağlayan bir aracı, bineği (atı) vazifesini görür (Drury 1996: 76). Kam davulunun yapıldığı malzeme ve üzerine işlenen resimler, simgesel anlamlar içermektedir.

Resim 40-43. Çeşitli Bölgelerden Kamlar

Soldan iki fotoğraf kuzey Sibiryaya, sağdan iki fotoğraf güney Sibiryaya kamları ve kıyafetlerini göstermektedir. Sağda Minusinsk Doğal Kültür ve Yaşam Müzesi'nde fotoğrafladığımız kam davulunun üzerinde Türk mitolojisine ait çizimler yer almaktadır. Kam elbiselerine demirden ayı figürlerinin asıldığı görülür. Buna ilişkin olarak Yakutistan Ulusal Müzik ve Folklor Müzesi'nde fotoğrafladığımız kam kıyafeti güzel bir örnektir.

Resim 44. Saha Kam Elbisesi Üzerindeki Ayı Figürü (Kişisel Arşiv – Yakutsk 2017)

Resim 45. (Sağda) Saha Kam Davulu ve Tokmağı (Kişisel Arşiv – Yakutsk 2017)

Kam davulunun malzemesi genellikle kutsal sayılan ağaçlardan yapılır. Türklerde davulun kasağının yapıldığı ağaç, genel olarak kayın ve sedir ağacıdır. Kam davulunun kasağı ve diğer malzemelerinin kayın ve sedir ağacından yapılması, onların kutsal anlamları ile ilgilidir. Kam davulunun kasağı gibi davula gerilen deri ve tokmakta kullanılan malzeme de özenle seçilir. Yan-

da Yakutistan Ulusal Müzik ve Folklor Müzesinde özel izinle elimize aldığımız kam davulu ve kutsal kabul edilen tavşan ayağından yapılmış tokmağı görülmektedir.

Kamlar ve başlıca araçları olan davullar, pek çok törende olduğu gibi Ayı Töreninde de yer alırlar. Bu törende müzik yapmak genellikle kadınlara verilen bir görev olsa da, kam davulu açısından bir istisna söz konusudur. Kam davulu ekseriyetle erkek şamanlar tarafından çalınmaktadır.

Resim 46. *Ayı töreninde kullanılan malzemeler* (<http://gotoural.com>)

Solda 2015 yılına ait bir fotoğraf yer almaktadır. Burada ayı töreninde kullanılan ayı postu, teatral oyunlarda ve şarkıcılar tarafından takılan maskeler ile arka tarafta ayının ruhuna yol göstermek için çalınan şaman davulları görülmektedir.

Resim 47. *Ayı töreninde kullanılan malzemeler* (Kişisel Arşiv – Novosibirsk 2017)

Soldaki fotoğrafta Ayı Töreninde kullanılan maskeler, ayı postu, kam davulları görülmektedir. Novosibirsk Yerel Tarih ve Doğa Müzesi'nde çektiğimiz bu fotoğrafta, ayı postunun üzerinde ayı kafatası yer almaktadır. Ayı Töreni ile özdeşleşmiş bazı çalgılar vardır.

Ayıya verilen büyük önem ve değer, bazı bölgelerde kam davullarının ayı derisinden yapılmasına neden olmuştur. Örneğin Doğu Hantı'da, Kamin kıyafeti ile davul tokmağı, ayı derisinden yapılmaktadır (Sokolova 2002: 49).

Resim 48-50. *Aı Töreninde Çalınan Şaman Davulları* (biblioteka15.ru; national-travel.ru)

Yukarıda tören esnasında davul çalarak dans eden kişiler görülmektedir. Resim grubunun sağ altındaki fotoğrafta ise, Aı Töreninde üzerine aı postu giyerek davul çalan bir şaman yer almaktadır. Aı Töreninin hayvan ruhları ve Şamanizm ile olan bağı, Şamanların başlıca çalgısı davulun, bu törenin vazgeçilmez unsuru olmasını sağlamıştır. Ancak bir başka vurmali çalgı, bu tören söz konusu olduğunda daha da dikkat çekicidir. Brevne adı verilen vurmali çalgıya ilişkin bilgiler aşağıda sunulmuştur:

Brevne / Çastirge: Müzikal bloklar (музыкальном бревне) olarak da anılan “brevne”/“çastirge” çalgısı, Aı Töreni ile özdeşleşmiştir.

Resim 51. *Brevne / Çastirge çalan kadınlar*

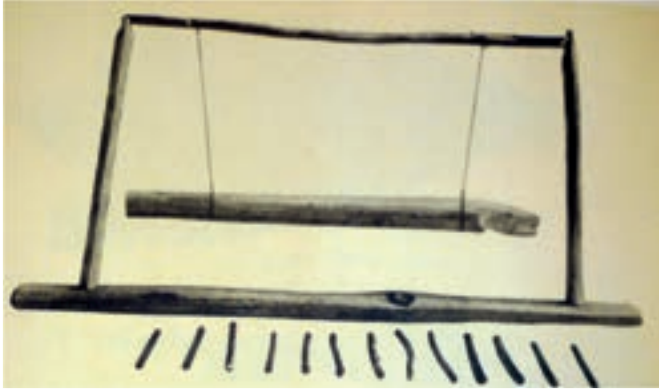
Aı Töreninde kadın ve erkeklerin farklı görevleri vardır. Kadınların işleri arasında yemek hazırlamak, teatral danslara katılmak ve müzik yapmak bulunur. Brevne/çastirge ismi verilen çalgı da sadece

kadınlar tarafından çalınır. Törendeki hemen hemen tüm olaylara, ritüelle ilgili danslara eşlik eden bu çalgı, karaçam veya ladin ağaçlarından yapılır. Çalgı, 5-6 metre uzunluğundaki bir ağaç kütüğünden oluşturulur. Kütük, iki tarafından iplerle askıya alınır. Böylece yerden 100-120 cm kadar yukarı kaldırılmış olur. Bunların, içi kabaca oyulmuş olanları da vardır. (Fadeeva 2013: 80, Mamçeva 2010: 48).

Resim 52. 1969 yılı Ayı Töreni (N.A.Mamçeva); **Resim 53.** 2015 yılı Ayı Töreni

Çalgı, ellerinde ikişer çubuk tutan birkaç kadın tarafından çalınmaktadır. Çalgının sesinin ayının ruhuna yol gösterdiğine inanılmıştır (Fadeeva 2013: 80).

Resim 54. *Brevne / Çastirge* (Vertkov vd.1963)

Orta Asya Türk çalgıları üzerine son derece kıymetli çalışmaları olan Vertkov da çastirge'yi Ayı Töreninde kullanılan, ağaçtan yapılmış vurmali bir çalgı olarak tanımlar ve küçük sopalar yardımıyla kadınlarca çalındığını ifade eder. Üstte Vertkov'un eserinde yer alan çalgının görseli sunulmuştur.

Pagremuşka (Çıngırak) ve Ziller: Ayı Töreni boyunca, bu törene mahsus özel yiyeceklerin hazırlanması, özel şarkıların söylenmesi, çeşitli becerilerin sahnelenmesi sırasında çıngırak / pagremuşka adlı çalgı, yine kadınlar tarafından çalınır (Fadeeva 2013: 81-82). Kadınlar, davulların ritmine ellerindeki çıngıraklarla eşlik ederek dans ederler. Bu dans, ateşin etrafında gerçekleştirilir. Pagremuşka, büyük orman tavuğunun / çalıhorozunun (capercaillie) şişen boyun / guatr kısmından yapılıdır (<http://sch-6.edusite.ru>). İçerisine kum ve kemik parçaları konur ve sallanarak çalınır. Çalgı, çeşitli etkinlik ve festivallerde olduğu gibi Ayı Töreninde de kullanılır. Orman tavuğunun boynundan yapılan marakasların yanı sıra, balık derisi kullanılarak yapılan çıngırak tipi çalgılar da törende yer alabilir. Bu çalgılar çalınırken, kadınlar kollarını omuzlarından keskin hareketlerle sallayarak dans ederler (Mamçeva 2010: 62). Tören sırasında kadınlar, boyunlarına ses çıkartan çıngıraklı takılar da takarlar (Mamçeva 2010: 49).

Resim 55. *Pagremuşka çalgısının yapımında gırtlak bölgesi kullanılan orman tavuğu*

Resim 56-57. *Pagremuşka örnekleri (Vertkov vd 1963; sch-6.edusite.ru)*

Yukarıda solda geleneksel pagremuşkanın yapımında kullanılan dağ tavuğu görülmektedir. Bu hayvanın guatr kısmından yapılan pagremuşka üstte sağda; ağaç kabuğundan yapılan bir başka marakas tipi çalgı ise onun altında yer almaktadır. Pagremuşka kelimesi, marakas ya da çıngırak anlamında yaygın bir çalgılar topluluğu için de kullanılır. Aşağıda ise Saha (Yakutitan) Cumhuriyeti ve Tuva'da dağ tavuğu örnekleri görülmektedir.

Resim 58. Yakustistan Doğal Yaşam Müzesinde doldurulmuş dağ tavuğu (Kişisel arşiv – Kızıl 2017)

Resim 59. Tuvâda doldurulmuş dağ tavuğu (Kişisel arşiv - Kızıl 2017)

Resim 60. Yakutsk Hayvanat Bahçesinde canlı dağ tavuğu (Kişisel arşiv - Yakutsk yakınları 2017)

Titra: Geleneksel Ayı Törenlerinde brevne, davul ve çingıraklar kullanılırken, günümüzde kanuna ve gitara benzeyen bir çalgı olan titra da çalınmaya başlanmıştır (Sokolva 2002: 49). Bu daha yeni bir gelenek olmalıdır. Titra, ahşap bir kasnağın üzerine 17-45 arasında değişen tel sayısına sahiptir. XVIII. yüzyıl Almanya'sı ve Avusturya'sında çok sevilen bir çalgı olan titranın, gitarı andıran bir sesi vardır.

Resim 61-62. Titra Örnekleri

Nars-yuh: Ayı törenlerinde danslara nars-yuh ile de eşlik edilmektedir (Sokolova 2002: 49). Orta Asya Türkleri arasında çok sevilen “yatağan” a benzer bir çalgı olan nars-yuh, yatağan gibi yere yatırılarak değil, arkası karna gelecek şekilde tutularak çalınmaktadır.

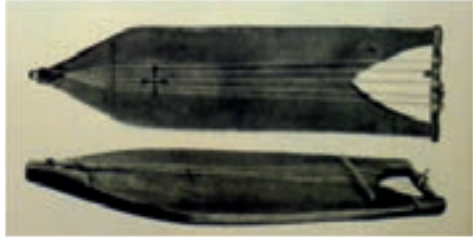
Yaklaşık 1 metre uzunluğundaki bu çalgının telleri, geyik bağırsağından ya da tendonlarından yapılmaktadır. Hantı-Mansi’de yaygın olarak kullanılan çalgı, genellikle beş tellidir (Vertkov vd. 1963: 146).

Resim 63. (Altta solda) *Hantı Mansi'lerin nars-yuh ve narkis-yuh icrası*

Resim 64. (Altta sağda) *2015 yılı Ayı Töreninde nars-yuh icrası (Khanty Bear Festival..2, 2015: 32)*

Kahramanlık şarkıları, nars-yuh eşliğinde söylenmiştir. Nars-yuh, Ayı Törenlerinde dans edenlere de eşlik eder. Bu çalgının sesinin hem insanları, hem de kuşlarla diğer hayvanları büyülediğine inanılmıştır. Çalgıya bu nedenle Tanrının şarkısı / sesi de denilmiştir (<http://sch-6.edusite.ru>: 10).

Resim 65. *Nars-yuh çalan kadın (sch-6.edusite.ru)*

Resim 66. *Nars - yuh (Vertkov vd. 1963: Ek 735)*

Ayı Törenlerinde, nars-yuh çalınırken, dansçılar, kuş, sinek, balık gibi hayvanların hareketlerini taklit ederek dans ederler (Vertkov vd. 1963: 146).

Sungultap: Kaynaklarda sungultap adlı çalgının da Ayı Törenlerinde yer aldığı bilgisi vardır. Sangultap da nars-yuh'a benzeyen, iki elle çalınan bir çalgıdır. Geçmişte ayı törenlerinde çalınan bir çalgı olan sungultapın ismi, “sangkulya –сангкулья” “ayı oynatmak” fiilinden gelir (Vertkov vd. 1963: 145). Tellerinde nars-yuh gibi geyik bağırsakları kullanılıyor olmalıdır.

Sonuç

Ayı Töreni, kendine has uygulamaları ile Türk kültürü ve Sibirya kültürü için son derece önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllardır yapıldığı tahmin edilen bu tören, Sovyet Rusya zamanında bir süre yasaklansa da, bugün Saha (Yakut) Türkleri, Hanti-Mansiler, Nenets ve Nivhler arasında yaşatılmaya devam etmektedir. Bilhassa Saha Türkleri ile kültürel açıdan pek çok benzerliği bulunan ve Japonya'nın kuzeyinde yaşayan Ainular arasında da Ayı Töreni görülür. Hayvan ruhlarına karşı duyulan saygı ve Şamanizm kökenli bu törende, yakın zamana kadar bir ayının avlanması, törenle öldürülmesi, bazı bölgelerde kalp ve ciğerinin çiğ olarak yenmesi, çeşitli ritüeller eşliğinde etinin pişirilmesi, kemiklerinin gömülmesi gelenekleri devam etmekteydi. Ancak günümüzde genellikle eski bir ayı postu kullanılmaktadır. 3-7 gün süren törende tatil ilan edilir, bu törenle özdeşleşmiş yemekler yapılır. Törenin ikinci aşamasında özel maskeler ve kıyafetlerle danslar edilir, teatral performanslar sunulur, bu törenle özdeşleşmiş şarkılar söylenir. Şarkılar genellikle ayı efsanesi konulu, lirik eserlerdir. Teatral dansların konusuna göre hızlı bir ritme de sahip olabilen şarkılar, kadınlar tarafından söylenir.

Orta Asya törenlerinin genel özelliğine uygun olarak Ayı Töreni de müzik eşliğinde gerçekleştirilir. Başta şaman davulu olmak üzere bazı çalgıların erkekler tarafından çalındığı görülse de, bu törende müzik yapmak, genellikle kadınların görevidir. Törenin ana kahramanı olan ayının ruhuna yol göstermek için kam davulu ve brevne isimli çalgıdan faydalanılır. Sadece Ayı Töreni için kullanılan ve kadınlar tarafından çalınan brevne adlı vurmali çalgının yanı sıra, ziller, pagremuşka olarak adlandırılan çingirak ve marakaslar, nars-yuh ve sungultap adlı telli çalgılar ve son dönemlerde kullanılmaya başlayan titra çalgıları ile yapılan müzik, Ayı Töreninin en önemli parçalarındandır.

Açıklamalar

- 1 “Rus bilimsanı” ifadesi ile Rus kimliği taşıyanların hepsi kastedilmektedir. Ancak Rus kimliği taşıyalar da Taksami gibi bazı bilimsanları, Nivh ya da farklı kökene sahiptir.
- 2 Az sayıda perdeden oluşan mod ya da diziye dayanan müzik.
- 3 Bu konuda detaylı bilgi için bk. Elena Glavatskaia, “Religious And Ethnic Identity Among The Khanty : Processes Of Change”; Saarniit, H. (2011).

“The Khanty of Western Siberia: Elements of Shamanism as a Form of Cultural Identity”, N. Neyman. “An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires”

4 Tanrı Toruma, Gök Tanrı ile ilişkilendirilir.

Kaynaklar

- Baykara, Tuncer (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: AKM Yay.
- Brunner, Bernd (2016). *A Groundbreaking Exhibition in Frankfurt Investigates Early Human-Bear Interaction*. <http://thesmartset.com/bearing-witness/> (Yayınlanma Tarihi: 25.01.2016). (Erişim Tarihi: 07.10.2016).
- Çavuşoğlu, Yağmur (1986). “Eski Türk Dini”. *Tanıtım* 7/79: 28-30.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabaıcı Yay.
- Dimitrieva, Tatyana Nikolaeva (2013). “О Возможности Выявления Общих Черт Почитания Медведя У Обских Угров И Народов Дальнего Востока”. *Цикличность: динамика культуры и сохранение традиции, (Теория и методология архаики; Вып. 6)*. РАН (Rusya Bilimler Akademisi). 154-164.
- Drury, Nevill (1996). *Şamanizm ve Şamanlığın Öğeleri*. Çev. E. Şimşek. İstanbul: Okyanus Yay.
- Efendiyeva, Çiçek (2003). “Eski Rus “İgor Destanı” Adlı Eserdeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme”. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 24: 45-64.
- Fadeeva, Elena Viktorovna (2013). “Роль женщины в традиционных родовых праздниках и промысловых обрядах у коренных народов Нижнего Амура”. *Ойкумена - Регионоведческие Исследования* 3 (26). УДК 394.2 (571.62): 76-85.
- Fedotoviç, Jelobtsov F. (1994). “Saha Yeri ve Saha Türkleri”. Haz. Saadettin Gömeç. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 26 (16): 227-241.
- Friedrich and Diamond (1994). *Encyclopedia of World Cultures: Russia and Eurasia-China*. Volume 6. Boston: G. K. Hall and Company.
- Forsyth, James (2006). *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990*. Cambridge University Press.
- Gömeç, Saadettin (1998). “Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 30 (19): 175-203.
- Glavatskaia, Elena (2001). “Religious And Ethnic Identity Among The Khanty: Processes Of Change”. *Senri Ethnological Studies* 56: 15-26.

- Groot, Jan Jakob Maria de ve G. Ahmetcan Asena (2011). *2500 Çin İmparatorluk Belgeleriyle Hunlar ve Türkistan*. İstanbul: Pan Yay.
- Hoppal, Mihaly (2001). “Sibirya Şamanizminde Doğa Tanrısını”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41 (1): 209-225.
- İllarionov, Vasiliy Vasilevich (2013). “Сказительская Традиция Народов Якутии: Сравнительно-Типологический Аспект”. *İdil* 2 (9): 1-7.
- İzgi, Özkan (1977). “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”. *İ.Ü. Tarih Dergisi* 31: 29-36.
- Khanty Bear Festival Kazym Siberia, Part 1: Museums and Reindeerherders Day* (2015). Grönklit: Predator Center.
- Khanty Bear Festival Kazym Siberia, Part 2: Bear Festival Kazym Villiage* (2015). Grönklit: Predator Center.
- Khataliev German - Klavdia Khatyleva (2015). Торут Дорбоон. Тичик. Yakutsk.
- Kimball-Davis, Jeannine, Vladimir A. Basilov ve Leonid T. Yablonsky (1995). *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. Berkeley: Zinate Press.
- Liarskaya, Elena V. (2009). “Settlement Nenets On The Yamal Peninsula: Who Are They?”. *Folklore* 41: 33-46.
- Mamçeva, Natalya A. (2010). Музыка Медвежьего Праздника Сахалинских Нивхов. Sanatta Yeterlik Tezi. St. Petersburg: Rimsky Korsakov Devlet Konservatuvarı.
- Nikolayeva, Valeria (2015). “Медвежий Праздник”. <http://national-travel.ru/asia/trad-asia/medvezhii-prazdnik.html>. (Erişim Tarihi: 28.03.2016).
- Ögel, Bahaeddin (1982). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. C. I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ögel, Bahaeddin (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları- Dünden Bugüne*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Pataçakov K.M. (1958). Культура и быт хакасов в свете исторических связей с русским народом VIII XIX вв., хакасское книжное издательство. Abakan.
- Rasonyi, Lazslo (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAЕ Yay.
- Saarniit, Helen (2011). “The Khanty of Western Siberia: Elements of Shamanism as a Form of Cultural Identity”. <http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2011-08-loam/The-Khanty-of-Western-Siberia-Elements-of-Shamanism-as-a-Form-of-Cultural-Identity-Helen-Saarniit.pdf> (Erişim Tarihi: 02.11.2016).
- Skribıkina, Çayanda Kimovna (2007). “Ладовые Особенности В Музыкае Современных Якутских Композиторов”. Вестник Челябинского государственного университета 15. УДК: 7: 165-170.
- Taksami, Çuner Mihayloviç (1992). “Медвежий праздник в традиционном мировоззрении на-родов Севера”. Ранние формы религии народов

- Сибирі: Материалы III Советско-Французского Симпозиума (III. Sovyet Fransız Sempozyumu). СПб. МАЭ. 156-166.
- UNESCO Red Book on Endangered Languages: Northeast Asia*, http://www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_report.html (Erişim Tarihi: 12.12.2016).
- Vertkov, Konstantin Aleksandroviç, G. Blagolatov ve E. Yazovitskaya (1963). Музыкальные инструменты Народов СССР. Moskova.
- Vorobeva Victoria, Zoya Fedorinova ve Ekaterina Kolesnik (2015). “Three Crucial Crises in the Development of the Khanty and Mansi Unique Culture”. *XV International Conference “Linguistic and Cultural Studies: Traditions and Innovations”*. LKTI. 9-11 Kasım. Russia: Tomsk. 108-113.
- Yiğit, Ali (2006). “Rusya Federasyonu’nda Türk Topluluklarının Yaşadığı Bölgelerdeki Nüfus Hareketleri ve Değişen Etnik Yapı”. *Ülkümüz* 3 (6): 69-88.
- Духи агропарка. <http://ampravda.ru/2013/05/16/038495.html> (Erişim Tarihi: Kasım 2016) (**Resim 2**)
- Шаманы, Колдуны и их Духи, <http://e-davidich007.livejournal.com/27262.html> (Yayınlanma Tarihi: Mayıs 2015). (Erişim Tarihi: Aralık 2016). (**Resim 1**)
- <http://gotoural.com/tours/115>, «Манси. Культ медведя. Медвежий праздник» в Историко-этнографическом парке «Земля предков» (Erişim Tarihi: 07.10.2016) (**Resim 35-39, Resim 46**)
- <http://national-travel.ru/asia/trad-asia/medvezhii-prazdnik.html> (Erişim Tarihi: 28.03.2016). (**Resim 29, Resim 48-50**)
- <http://nazaccent.ru/content/11392-prezident-spaseniya-yugry-vyskazalsya-protiv-provedeniya.html>, Президент “Спасения Югры” высказался против проведения Медвежьих игрищ в Москве. (Yayın Tarihi: 20.04.2014). (Erişim Tarihi: 02.09.2016). (**Resim 30**)
- <http://sakhalin-museums.ru/excursion/2272/> (Erişim Tarih Dilimi: 10.09.2016-16.12.2016). (**Resim 22**)
- <http://sch-6.edusite.ru> (Erişim Tarihi: 19.03.2016). (**Resim 57, Resim 65**)
- <http://ugra.aif.ru/society/1474061>, В селе Казым прошел праздник обских угров «Медвежьи игрища» (Yayın Tarihi: 18.03.2015). (Erişim Tarihi: 10.10.2016). (**Resim 28, Resim 27, Resim 32, Resim 34**)
- <https://yakutskhistory.net/культура/медвежий-праздник> (Erişim Tarihi: 14.10.2016). (**Resim 26**)

Kaynak Kişiler

- KK1: Ludmila Stepanovna Efimova, Halk Edebiyatı Uzmanı (Doçent Doktor) (Görüşme Tarihi: 25.07.2017-04.08.2017)
- KK2: Valentina Yu Süzükei. Müzikolog, Tuva-Kızıl, (Görüşme Tarihi: 09-10.08.2017)
- KK3: Zoya Kırgısova Kırgıs, Müzikolog, Tuva-Kızıl, (Görüşme Tarihi: 13.08.2017)

Bear Festival in Yakut Turks, Khanty-Mansi and Nenets and Musical Instruments Used in the Festival*

Feyzan Göher Vural**

Abstract

Ceremonies and festivals have an important place in the cultural wealth of a community. The practices in these ceremonies contain important clues about the history of the society and the values it has. The “bear ceremony” has its own distinctive features in terms of its rituals and musical practices. This ceremony is based on hundreds of years of history among the Sakha (Yakut) Turks and the Khanty-Mansi, the Nivhs and the Nenets, who are thought to be from the indigenous peoples of Siberia. This ceremony, which is linked to the belief in sacred nature beings among the Central Asian Turks and close neighbor / relative communities, includes comprehensive rituals. The hunting, killing and eating of the bear are made with some traditions. Music and music instruments have a special position in these traditions.

This descriptive research is based on the detection of findings which are obtained from Russian, Turkish and English sources. The findings have been reviewed in terms of historical and musicological perspectives. It has been emphasized that the origin and rituals of the Bear Ceremony and music instruments such as brevne which identified with this ceremony in this study.

Key Words

Bear Ceremony, Sakha (Yakut) Turcs, Khanty-Mansi, Nenets, musicology.

* Date of Arrival: 29 December 2016 – Date of Acceptance: 01 March 2017

You can refer to this article as follows:

Göher Vural, Feyzan (2019). “Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 83-112.

** Professor, Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish Music Conservatory,

Department of Musicology – Niğde/Turkey

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5313-0763>

feyzan_goher@yahoo.com

МЕДВЕЖИЙ ПРАЗДНИК У НАРОДА САХА (ЯКУТОВ), ХАНТОВ И МАНСИ, НЕНЦЕВ И ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ*

Фейзан Гёхер Вурал**

Аннотация

Праздники и фестивали занимают важное место в культурном богатстве общества. Обряды, совершаемые во время таких праздников, дают представление об исторических ценностях, присущих данному обществу. «Медвежий праздник», устраиваемый народом Саха (Якутии), а также хантами, манси, нивхами и ненцами, которые являются коренными народами Сибири, и существующий уже сотни лет, с точки зрения ритуалов и музыкального сопровождения имеет различные уникальные особенности. Это празднество, связанное с верой в сверхъестественную силу природных существ среди тюркоязычных и соседних/родственных народов Средней Азии, оно включает в себя комплекс обрядов. Совершаются ритуалы охоты, свежевания и поедания мяса медведя. Обряды сопровождаются песнями и игрой на музыкальных инструментах.

Описательный характер данной работы опирается на интерпретацию исторических и музыковедческих выводов, полученных в результате исследования различных источников на русском, турецком и английском языках. В работе сделан акцент на зарождение медвежьего праздника, ритуалы, используемые музыкальные инструменты, а также рассмотрено предназначение и особенности отождествляемого с данным празднеством такого музыкального инструмента, как бревно.

Ключевые слова

Медвежий праздник, народ Саха (Якуты), Ханты и Манси, Ненцы, музыковедение.

* Поступило в редакцию: 29 декабрь 2016 г. – Принято в номер: 1 март 2017 г.

Ссылка на статью:

Göher Vural, Feyzan (2019). “Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 83-112.

** Профессор, Университет Омера Халисдемира в Нииде, консерватория турецкой музыки, отделение музыковедения, Нииде/Турция
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5313-0763>
feyzan_goher@yahoo.com

Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi*

Kezban Acar**

Öz

1853-1856 yılları arasında Rusya ile Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa arasında yaşanan Kırım Savaşı, Rusya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Esasen Osmanlı Devleti'ne karşı özellikle doğu cephesinde başarılı olan Rusya, Kırım'da Fransızlar karşısında tutunamamış; İngilizlerin deniz gücü karşısında da mağlup olmuştur. Ancak o dönemde propaganda amacıyla sıradan insanlar için üretilen *lubki* resimlerinde, kitaplarında ve şiirlerinde Rusya savaşın kesin kazananıdır. Bu makale, popüler resim ve edebiyattan bazı örnekleri analiz ederek, savaş dönemi Rus propagandasını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler

Kırım Savaşı, *lubki*, Rusya, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa.

* Geliş Tarihi: 10 Kasım 2016 – Kabul Tarihi: 03 Ocak 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Acar, Kezban (2019). "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 113-136.

** Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Manisa/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4702-9778>
kacar45@yahoo.com

Giriş

Türkiye’de Kırım Savaşı ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı, Kırım Savaşı’nın, Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkiler açısından veya sosyo-ekonomik açıdan etkilerini inceleyen çalışmalardır (Aysal 2013, Şimşek 2013, Badem 2010, Özcan 2010, Keleş 2010, Çakır 2009, Keleş 2008, Badem 2007, Taşkın 2007, Sarınoy 2006, Eldem 2006, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2006, *Savaştan Barışa 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı* 2006, Dağlar 2004, Andıç, Fuat ve Süphan Andıç 2002, Şahin 1999, Özcan 1998, Karasu 1998, Şahin 1998, Terzioğlu 1991, Şimşir 1985, Yıldız 1984). Ayrıca savaşın askerî yönünü ele alan bazı spesifik çalışmalar bulunmaktadır (Ünalp 2013, Budak 1993, Besbelli 1977, Süer 1976, Sırer 1965, Gürel 1935, Kurtoğlu 1927).

Ancak görülen o ki Türkiye’de Kırım Savaşı bağlamında en çok ilgi çeken ve çalışılan konu, savaş sonrası veya sırasında Osmanlı Devleti’ne yapılan göçlerdir (Yüksel ve Karademir 2012, Demirtaş 2011, Başer 2010, Demirtaş 2009, Bayraktar 2008, Bayraktar 2007, Serbestoğlu 2006, Demirel 2005, Kazas 1994, Pinson 1993, Pinson 1972).

Önemli bir kısmında Osmanlıca kaynakların kullanıldığı bütün bu çalışmalar, genel olarak Kırım Savaşı’nı spesifik olarak da onun Osmanlı Devleti’ne etkilerini anlamak açısından son derece önemlidir. Bununla birlikte, Kırım Savaşı’nın Rusya’daki yansımalarını inceleyen tek bir çalışma bulunmaktadır. Bu da Candan Badem’in savaşın Rus ve Sovyet tarihçiliğinde ele alınış biçimi inceleyen bir makalesidir (Badem 2006: 16-23). Çalışma, Ruslardaki Kırım Savaşı algısı açısından çok önemli bir çalışma olmakla birlikte, savaşın popüler edebiyattaki veya sanattaki yansımalarına hiç değinmez. Rus popüler edebiyatı ve sanatından orijinal kaynakların incelendiği ve değerlendirildiği bu makale ise Rusya’nın savaşa bakışını farklı bir açıdan analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Savaşın Nedenleri ve Ortaya Çıkışı

Fransa’nın Osmanlı Devleti’ndeki Katoliklerin, Rusya’nın ise Ortodoksların haklarının yeniden teyit edilmesi ile ilgili talepleri ile ortaya çıkan ve aslında Osmanlı Devleti üzerinde ve genel olarak da doğuda kimin daha etkili olacağının mücadelesi olan “Kutsal Yerler Meselesi”nin sonucunda galip çıkan Fransa oldu. Osmanlı Devleti, 1852’de başlayan görüşmeler sonucunda, Fransa’nın 1740 kapitülasyonları ile elde ettiği “Katolikleri koruma hakkını” yenilerken,

aynı şeyi Rusya ve Ortodokslar için yapmayı reddetti. Bu karar üzerine, Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek isteyen Rusya, 1853 yazında, halkının çoğu Ortodokslardan oluşan iki Osmanlı eyaletini, Eflâk ve Boğdan'ı işgal etti. Osmanlı Devleti, Rusya'ya birliklerini geri çekmesi için kesin uyarı verdi; bunun reddedilmesi üzerine Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti.

Savaşın Nedenleri

Dönemin Çarı I. Nikolay (1825-55), Rus halkına ve Rusya'nın işgal ettiği Eflâk ve Boğdan halklarına hitap eden manifestosunda, işgal nedenini Ortodoksların haklarını korumak olarak açıkladı. "Osmanlı Devleti 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile vaat edilen Ortodoks haklarını geçersiz kıldığından Rusya Bab-ı Âli'ye gözdağı vermek için adı geçen Tuna vilâyetlerini işgal etti. Eğer Osmanlı Devleti inatçılığını ve körlüğünü devam ettirirse, Tanrı'nın yardımına sığınan Rusya, Ortodoks inançları ve hakları için savaşacaktır" dedi (Jelavich 1974: 95). Osmanlı Devleti'ni geçmişteki antlaşmaları ihlâl etmekle suçlarken, Rusya'yı Ortodoksların geleneksel hamisi olarak tanımladı.

Modern araştırmacılara göre ise Rusya'nın Kutsal Yerler Meselesindeki tavrının ve ardından gelen savaş kararının en önemli sebebi, 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazlar konusunda kazandığı avantajları, 1841'de Londra Boğazlar Sözleşmesi ile kaybetmesiydi. Osmanlı Devleti, 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Rusya'nın herhangi bir Avrupa devleti ile savaşa girmesi durumunda, Boğazları o devletin savaş gemilerine kapatmayı, Rus gemilerine ise açmayı taahhüt etmişti. Boğazların yönetimini uluslararası bir komisyonun idaresine veren 1841'deki Londra Boğazlar Sözleşmesi ise, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki Boğazlarla ilgili antlaşmaları geçersiz kılmıştı. Bu tarihten itibaren Rusya Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu tekrar kurmak için farklı yollar aramaya başladı. Rusya için 1852'de Fransa ile arasında çıkan "Kutsal Yerler Meselesi" bu anlamda bir fırsattı; ama Osmanlı Devleti bu mesele konusunda Fransa lehine bir karar verince, hayal kırıklığına uğradı. Bundan sonra ise amaçlarına Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoksları koruma iddiasıyla ulaşmaya çalıştı. Hatta bu bizzat çar Nikolay'ın Boğdanoviç'e verdiği talimatın bir parçasıydı (Boğdanoviç 1876-77: 1/92)

John Puryear gibi tarihçilere göre ise, Nikolay'ın savaşa sebebiyet veren Tuna vilâyetlerini işgal kararının nedeni, Rusya'nın bu bölgedeki ekonomik çıkarlarıydı. Puryear bu bağlamda özellikle Tuna Nehri aracılığıyla Eflâk ve Boğdan

bölgesinden yapılan buğday ticaretine ve bu ticaretin Rus ekonomisi için giderek artan önemine dikkat çeker (Puryear 1965: 83-89). Rusya'nın bu bölgeye yönelik politikalarının başlangıcı 1829 Edirne Antlaşması'na dayanır. 1821'de başlayan Mora isyanına son veren ve Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan eden 1829 tarihli Edirne Antlaşması'nın ikinci maddesine göre, Rusya, Eflâk ve Boğdan'ı Osmanlı Devleti'ne iade edecekti. Ancak beşinci maddeye göre Osmanlı Devleti, Eflâk ve Boğdan'ın Rusya'nın koruması altında olacağını kabul etmekte ve Rus vatandaşlarına diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarına tanıdığı imtiyazları vermekteydi (Sertoğlu 2011: V/2913, Muâhedât Mecmûası 2008: IV/71-73). Rusya'nın Tuna vilâyetleri ile ilgili hakları, yedi yıl için seçilen valilere onay verme veya vermemeyi kapsıyordu. Ayrıca, bu antlaşmayla Osmanlı hükümeti, Eflâk ve Boğdan hükümetlerinin Rusya'nın isteklerini dikkate almasını ve Rusya'nın Osmanlı tarafından savaş tazminatı ödeninceye kadar birliklerini bu vilâyetlerde bırakmasını kabul etmekteydi (Jelavich 1974: 80).

1829 Antlaşması ile Eflâk ve Boğdan'ın özerkliğini sağlayan Rusya, aynı antlaşmanın üçüncü maddesine göre Tuna eyaletleri ile denizden ve karadan ticaret yapma hakkını elde etti (Sertoğlu 2011: V/2913, Muâhedât Mecmûası 2008: IV/71-72). Bundan yararlanan Rusya, kısa bir sürede Tuna deltası ticaretini kontrol etmeye başladı ve bu avantajını, Tuna deltasından Avrupa pazarlarına buğday ihracatını engellemek ve bunun yerine Odesa ve Taganrog gibi Karadeniz'e kıyısı olan limanlardaki ticareti geliştirmek için kullandı. Ama bu Tuna vilâyetlerinin buğday ihracatındaki rolünü azaltmadı. Edirne Antlaşması'na göre hem Eflâk hem de Boğdan buğdaylarını istedikleri ülkelere, istedikleri fiyata satma hakkı elde etmişlerdi. Bununla birlikte, Rusya hâlâ buğday satışında Tuna vilâyetleri ile başa baş gidiyordu. 1832-40 yılları arasında, Rusya'nın buğday ihracatı %56 artmıştı ve alıcılarının başında da İngiltere gelmekteydi. Rusya için son derece olumlu olan bu tablo, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve İngiliz mallarına uygulanan gümrük vergilerini yüzde üçe düşüren 1838 Baltalimanı Antlaşması ile değişmeye başladı (Puryear 1965: 83-89). Bu antlaşmadan sonra, İngiltere buğday ihtiyacını, yüksek vergili Rusya yerine, düşük vergilerin uygulandığı Osmanlı Devleti'nden veya onun Balkan eyaletlerinden sağlamaya başladı. İşte bu noktada Eflâk ve Boğdan, Rusya için çok daha önemli bir hale geldi.

Çarın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasında, kendi ordusuna ve ülkesine duyduğu asılsız güvenin de önemli bir payı olduğu söylenebilir. Savaş patlak verdiği zaman Rus ordusunun başkomutanı olan, Rusya'nın eski Osmanlı elçisi Prens Menşikov'a yazdığı 9/21 Ekim 1853 tarihli mektupta, çar bu güvenini şöyle ifade etmiştir: “İngiliz ve Fransız donanmalarının hâlâ Boğaz'a girip girmediğini bilmiyoruz, ama öyle bile olsa, onlardan kim korkar ki? Yarın Fransızlara ve İngilizlere, eğer gemileri Karadeniz'de görülürse, bunu bize karşı bir hareket olarak kabul edeceğimi ve Osmanlı Devleti'ne karşı olduğu gibi, onlara karşı da harekete geçeceğimizi bildireceğim” (*Reskripty I Pis'ma Imperatora Nikolaya* 1908). Rusya'nın gücünden son derece emin olan Çar, Fransa ve İngiltere tarafından desteklenen Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı.

Kırım Savaşı sırasında Rusya'nın Tuna Ordusu Komutanlığı'na getirilecek General İvan Fyodoroviç Paskeviç'in mektuplarında da aynı kendine güveni görmek mümkündür. Ancak Paskeviç'in güveni daha çok Avrupa devletlerinin tarafsızlığına olan inancından kaynaklanıyordu. Savaşı önlemek isteyen Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın isteklerini kabul etmeye ikna etmeye çalışırken, Paskeviç, Dışişleri Bakanı Gorçakov'a yazdığı 29 Haziran 1853 tarihli bir mektupta bu güveni şu sözlerle dile getirmiştir: “Rusya'nın Tuna eyaletlerini işgalinden dolayı, Türklerin ulusal gururunda ve dini duygularındaki yükselişe rağmen, Avrupa devletlerinin Rusya ile Osmanlı Devleti arasında herhangi bir savaşa izin verecekleri çok da muhtemel değildir” (*Russkaya Starina* 1876/15: 1, 174). Avrupa devletlerinin uzlaştırma çabalarından cesaret alan Paskeviç'in bu güvenle daha da ileri giderek, bazı takviyelerle Rusya'nın iki-üç hafta içerisinde, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda işini bitirebileceğini belirttiği görülür (*Russkaya Starina* 1876/15: 1).

Çar, bakanları ve elçileri arasındaki yazışmalar incelendiğinde görülür ki ne çar ne bakanlar ne de elçiler, Ortodoks halklarının korunmasını, işgallerin ve savaşın bir nedeni olarak açıklamıştır. Aksine, onlara göre Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşmasının nedeni Rusya'nın doğudaki nüfuzunu artırması gereğidir. Onlara göre, Balkanlardaki Ortodokslar hakları korunması gereken mazlum halklar değil, sadece muhtemel müttefiklerdir: Çar'a yazdığı bir mektupta, Paskeviç, Rusya'nın Doğu Bulgaristan'ı işgal etmesini ve İstanbul'a doğru ilerlemek için Türk katliamlarından dolayı Rus birliklerini desteklemesi muhtemel Balkan Hıristiyanlarını kullanmasını tavsiye etti.

Benzer bir şekilde, Gorçakov'a yazdığı mektupta Paskeviç, aynı önerisini biraz daha ayrıntılı bir şekilde tekrarladı: "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların silahlandırılmasını, her zaman Rusya için son derece önemli, Türkler için ise son derece tehlikeli buldum. Hıristiyanların silahlandırılması, birliklerimizin Balkanlarda kaldıkları süre boyunca korunmasında ve onlara yiyecek malzemesinin sağlanmasında yardımcı olabilir; hatta Rus ordusunun işgallerinin veya belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşünün bir aracı olarak hizmet edebilirler" (*Russkaya Starina* 1876/15: 1). Paskeviç benzer görüşlerini savaş ilân edildikten sonra da yineledi ve Gorçakov'a şunları yazdı: "Eğer Ruslar, savaşı paganlara karşı açılmış bir savaş olarak gösterirse, Hersekli ve diğer Hıristiyanlar da onlara katılacaktır" (*Russkaya Starina* 1876/15: 1). Bu ifadeler, Rus diplomatlarının Ortodoksları korumak politikasını, Rusya'nın Balkanlarda Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesinin bir aracı olarak gördüklerine işaret eder.

Resmî ideolojiye ve Rusya'nın çıkarlarına paralel olarak, savaş propagandasında da, savaşın nedeni, Ortodoksluğu ve anavatanı koruma amacı olarak lânse edildi. O dönemde, Rus hükümetinin sansür komitesi aracılığıyla çıkan her türlü yazılı ya da görsel yayını kontrol ettiği düşünülürse, Rus hükümetinin, Ortodoksluğu hem Müslüman Türklerle hem de Ortodoks olmayan Fransız ve İngilizlerle savaşan Rusları birleştirmek ve desteklerini almak için kullandığı açıkça görülür. Her ne kadar savaş Ekim 1853'te başlamış olsa da 1853 yılında basılmış herhangi bir *lubki* kitabı veya resmi yoktur. Bunun nedeni, büyük ihtimalle Nikolay'ın yayınlamış olduğu bildirimlerle Osmanlı Devleti'ne karşı yeterince halk desteği sağlayabileceğini düşünmüş olmasıdır. Ancak Rusya'nın Karadeniz'deki Osmanlı donanmasını yakması ve bunun sonucunda Karadeniz'in ve Osmanlı Devleti'nin güvenliğinin tehlike altına girmesi üzerine, Fransa ve İngiltere'nin Mart 1854'te Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olarak savaşa katılmasıyla ve özellikle Kırım Yarımadası'nda Rusya'nın askeri gücünü törpülemesiyle birlikte Rusya'da savaş propagandası niteliği taşıyan popüler edebiyat ve resim örneklerinin de basılmaya başladığı görülür. Özellikle yayınların çoğunun, Fransa ve İngiltere'nin savaşa girmesinden sonra çıktığı düşünülürse, savaş propagandası ile tehdit algılaması arasında sıkı bir bağlantı olduğu ortaya çıkar.

Bu dönemde yazılan hikâye kitapları, resimler, makale ve her türlü basın yayın ürünü sansür komitesinin denetiminde geçmekteydi. Bu da resmî

ideoloji, savaş propagandası ve popüler edebiyat ve resim arasında sıkı bir ilişki olduğunu gösterir. Hükümet bunu yaparken, çıkan yayınların resmî ideolojiye uygun olmasına dikkat etti. Kırım Savaşı döneminde çıkan her yayın, üyeleri çar tarafından atanan sansür komitelerinin denetiminden geçmekteydi. Aslında, Nikolay'ın basına karşı sansür uygulaması savaştan önce başlamıştır. Genel olarak otokrasiye zararlı düşünceleri engellemek ve Rus çarlığına ve Ortodoksluğa bağlılığı harekete geçirmek için, "I. Nikolay sansür komitesi, polisi ve 1832'den sonra da basına kişisel müdahalesi ile her türlü yayını kontrol etti" (Ruud 1982: 67). Ayrıca, sansürün kalitesini arttırmak, Nisan 1848'de, (Başkanı Buturlin'in adını alan) "Buturlin Komitesini" ve "Rusya'daki Özel Yayınların Ruhu ve Eğilimini Gözleme Komitesini" kurdu. Bu komite, kurulduğu dönemde 1848 ihtilallerinin Rusya'ya etki etmesini engellemek amacıyla hizmet etti ama bu tehlike ortadan kalkmasına rağmen, Nikolay döneminin sonuna kadar varlığını korudu. II. Aleksandr, Şubat 1855'te Nikolay'ın ölümü üzerine tahta gelince, bu komiteleri lağvetti (Ruud 1982: 86, 98).

Genel sansür politikası doğrultusunda, daha önceden hiç sansür yüzü görmeyen *lubki* resimleri de, 1850'den itibaren sansüre tâbi olmaya başladı. Yıllardır kendisi de bir yayıncı ve *lubki* satıcısı olan arkeolog-köylü I. A. Goluşev'e göre Moskova Genel Valisi Baron Zakrovskski, *lubki* resimlerini üreten fabrikaların sahiplerine sansür izni olmayan bütün levhaları ve resimleri yok etmelerini emretti. Bu emri yerine getiren fabrika sahipleri, bütün bakır listeleri toplayıp, onları parçalara ayırdılar (*Polveka Dlya Knigi* 1916: 167).

Lubkiyi sansür denetiminden geçirenlerin başında Vladimir Nikolayeviç Beketov, Nikolay Vasilyeviç Elagin (1817-1891), Nikolay Stepanoviç Ahmatov ve İvan Mihailoviç Snegirev vardı.¹ Özellikle Snegirev ve Beketov *lubkiyi* en çok denetleyen isimlerdi. Savaş döneminde hükümetin resmi ideolojisine uygun olarak, sansür denetiminden geçerek yaklaşık üç yüz *lubki* basıldı (*Polveka Dlya Knigi* 1916: 173). Aynı sansür, resimlerin yanı sıra her türlü basın yayını için de geçerliydi. Savaş propagandasının belirlenmesinde, yayınlara ve resimlere verdikleri onay veya ret cevapları ile, hiç kuşkusuz sansür komitesinin üyelerinin önemli bir etkisi oldu. Bunlar dışında, *lubki* ressamaları, yazarları ve onların hedef kitlesi de, savaş propagandasının belirlenmesinde önemli roller oynadılar.

Lubki Resimlerinde Kırım Savaşı

Kırım Savaşı döneminde, Rus ressamalar, resimlerinde genellikle 1812'de Terebenev'in işlediği temaları kullandılar. Ama 1812 resimleri ile 1853-56 resimleri arasındaki en önemli fark, Ortodoksluğun Rus ulusal kimliğinin bir ögesi olarak daha çok öne çıkarılmasıydı (Norris 139). Bunun iki nedeni vardı. Birincisi; Ortodoksluk, Rus milliyetçiliği ve otokraziyle birlikte, Nikolay'ın resmî ideolojisinin öğelerinden birini teşkil etmekteydi (Riasanovsky 1959: 15). İkincisi, yukarıda belirtildiği üzere Rusya, Kırım Savaşı'nda, Müslüman Türkler, Katolik Fransızlar ile Protestan İngilizlerle savaşıyordu. Bu nedenle, popüler propagandada Rusları birleştirici bir unsur olarak Ortodoksluğun vurgulanması son derece mantıklıydı.

Bu ana özelliği dışında, Kırım Savaşı ile ilgili *lubki* resimlerinde öne çıkan diğer önemli bir husus, resimlerin Fransa ve İngiltere'den çok Osmanlı Devleti'ni konu edinmesi; Fransa ve İngiltere'nin neredeyse hiç yer almamasıydı. Resimlerde Osmanlı Devleti ya Ortodokslara baskı uygulayan zalim bir devlet ya da savaş başladıktan sonra Ruslar karşısında duramayan mağlup bir ülke olarak tasvir edilmiştir.

Savaşın başlangıcından 1854 yılına dek basılan bu resimlerde öne çıkan düşman Osmanlı Devleti olduğu için, Rusya'nın savaşa giriş nedeni de doğal olarak Rusların Balkanlardaki Ortodoksları koruma amacıyla açıklanmıştır. Ama *lubki* resimlerinde Ortodoksları koruma politikasına yapılan referanslara rağmen en çok işlenen konu, Rus cesareti ve kahramanlığı idi. Ekim 1853'teki Başgedikler Muharebesi, Ekim 1854'teki Sinop Muharebesi ve Kasım 1854'teki Ahıska Muharebesi gibi Rusların Türklere karşı zaferler kazandığı gerçek olayları resmeden *lubki*, Rusları cesur ve muzaffer olarak tanımladı. Resimlere iliştilmiş ve çoğu, *Moskovskiye Vedomosti* (muhafazakâr bir gazete) gibi gazetelerden alınmış haberlerden oluşan veya özellikle resimler için yazılmış yazılar da Rus cesaretini öne çıkardılar. Doğu Anadolu'da Türklere karşı kazanılmış muharebeler dışında, *lubok* resimleri Baltık Denizi'nde İngilizlere karşı kazanılmış deniz muharebelerini de resmettiler. Sivastopol'ü bombardımana tutan ve burada Rusya'nın yenilgisinde en önemli rolü oynayan Fransızlardan ise hiç söz etmediler. *Lubok* bu haliyle savaşın hizmetinde tam bir güçlü güdümlenme aracıydı.

Konu itibarıyla en önemli ve Ortodoksluğun sembolik olarak kullanıldığı resimlerden biri olan “Teğmen Kudratsev’in Olağanüstü Zaferi” (Resim 1) (Norris 2006: 203) isimli resimde, Türkler tarafından saldırıya uğrayan Ortodoksluğun ve Ortodoksların Ruslar tarafından korunması teması işlenmiştir: Arka plandaki İsa/Aziz ve Meryem heykelleri, ikonlar ve yerde yatan Ortodoks papazı, Türkler tarafından saldırıya uğramış bir kilise (Ortodoksluğun simgesi) izlenimi verir. Türklere saldıran üniformalı Ruslar ise kiliseyi koruyan gücü sembolize eder. Bu sembollerle ressam toplumsal-kolektif bilincin en zayıf en önemli duygusu olan dini duygulara hitap etmiştir.

Bu resim dışında, çoğu resmin, “cesur Ruslar ile korkak Türkler” in savaşmasını konu edindiği ve Rusların kahramanlık ve vatanseverlik duygularına hitap ettiği görülür. Rusları şevkle savaşan cesur insanlar olarak resmeden 1854 tarihli, I. M. Şamin tarafından çizilen “Subay Gonçarov’un Zaferi” (Resim 2) başlıklı *lubokta*, “cesur” Gonçarov silâhını büyük bir kararlılık ve cesaretle, çömelmiş bir Türk askerine doğrultmuş gözükür. Gonçarov’un ayağının altında ise ölmüş Türk askerlerinin cansız bedenleri dikkati çeker (Gosudartsvennaya Publiçnaya Biblioteka Rossii 1854: Podvig Unter Ofitsera Gonçarova). Burada, Rus cesareti ve zaferi, ölü Türk askerleri aracılığıyla verilmek istenmiştir.

Resim 1. *Teğmen Kudratsev’in Olağanüstü Zaferi*

Resim 2. *Subay Gonçarov'un Zaferi*

Doğu Anadolu'da Türklerle Ruslar arasındaki bir muharebeyi anlatan, “Mayıs 17, 1854, Yarbay Prens Eristov’un Kumandanlığında Gurii Zaferi” (lit. L. Khitrova, A. ve V. Strel'tsova, M. 1854) başlıklı *lubok* da Rusların cesaretini vurgulamaya hizmet eder. Resmin altındaki metinde şunlar yazılıdır: “Yarbay Prens Eristov komutasındaki Kazaklar, Lapçakat köyünde 12.000 Türk askere karşı bir muharebe yaptılar. Ruslar 1000 Türk askerini öldürdü, 100'den fazla insanın bulunduğu bir gönüllü birliğini esir aldı ve barut dolu iki top, 5 nişan, birçok silah ve cephane ele geçirdi” (Lebedev 1994: 6). Aslında, Lapçakat'taki Türk kaybı ile ilgili kesin bir bilgi olmamasına rağmen, metinde verilen sayılar, Rusların Türkler karşısında ne kadar güçlü olduğunu gösterme amacına yöneliktir.

“Türk Kalesi Kars'ın Zaptı, 16 Kasım 1855” (Resim 3) (Norris 2006: 201) adlı *lubok* da yine zafer ve cesaret temalarını işlemiştir: At üzerinde dimdik duran Rus komutan zaferi, disiplin ve cesareti, karşısındaki Osmanlı komutanı ve onun ardındaki yere diz çökmüş, başları öne eğik paşalar ise yenilgiyi temsil ederler. Ayrıca, resimde, Türk tarafındaki karmaşanın aksine, son derece muntazam ve bir çizgi kadar düzenli duran Rus birlikleri de, disiplin ve onunla gelen zafer duygusunu pekiştirmeye hizmet eder.

Resim 3. *Türk Kalesi Karşın Zaptı, 16 Kasım 1855*

Resim 4. *Korgeneral Prens Androkov'un 30.000 Türk askerine karşı Zaferi*

Benzer bir şekilde, “Korgeneral Prens Androkov’un 30.000 Türk askerine karşı Zaferi” (Resim 4) başlıklı *lubokta* da (Norris 2006: 204) “galip Ruslar ve mağlup Türkler” imgesini vermek için düzen, intizam ve karmaşa metaforları kullanılmıştır: Saldırı halinde olmasına rağmen, hâlâ düzen ve intizamı koruyan Rus birlikleri galibiyeti, arkasına bakarak kaçan, hatta Rus askerlerinin kılıç darbeleri ile yere düşen veya çoktan hayatını kaybetmiş yerde yatan Türkler ise

mağlubiyeti simgeler. Ayrıca, ressamın, bu düzen, disiplin ve galibiyet temasını vurgulamak için Rusları çok aralıklı ve geniş bir alana yayarken, Türkleri dar bir alana hapsedip, onları üst üste yığıldığı gözlenir.

Lubki Kitaplarında ve Popüler Edebiyatta Kırım Savaşı

Kırım Savaşı döneminde propaganda amaçlı *lubki* resimlerinin yanı sıra, aynı ismi taşıyan, birçok küçük hikâye kitapları, şiirler ve şarkılar basılmıştır. Bu *lubki* kitaplarının hepsi, sansür komitesinin denetiminden geçmiş ve ne zaman, hangi sansür komitesi üyesi tarafından kontrol edildikleri iç kapaklarında belirtilmiştir. Rus toplumunun alt sınıfları başta olmak üzere bütün Ruslara yönelik olarak basılmış bu kitaplar son derece ucuz olup, fiyatları 15-25 kopek arasında değişmekteydi.

Kitapların önemli bir kısmının Ya Yonson, Karl Kraiy gibi özel şahıslar tarafından, bir kısmının ise Bilimler Akademisi ve Genel Kurmay Başkanlığı gibi kurumlar tarafından basıldığı görülür. Daha önce de bahsedildiği üzere 1853 yılında basılmış kitap neredeyse hiç yoktur. Ağırlıklı olarak 1854 ve 1855 yıllarında basılan bu kitaplar, çoğunlukla savaşın nedenleri, Rus askerlerinin kahramanlığı, çara bağlılıkları ve vatanseverlikleri gibi konuları işlemişlerdir.

Bu konuların anlatımında ise ilginçtir ki en çok şiir ve şarkı formatı kullanılmıştır. Uzun hikâyelerin ve anekdotların yer aldığı kitapların sayısı görece daha azdır. Ayrıca savaşa giden askerlerin ve kahramanlık gösteren önemli subay ve komutanların konuşurduğu birçok piyes de bulunmaktadır. (*Jertva otçizn' dramatičeskiy epizod* 1854). Nakarat ve dörtlüklerde sık sık tekrarların bulunduğu şiir ve şarkı dizeleri, savaş propagandasına yönelik sloganlar gibidirler. Bu genel özellikleri dışında *lubki* kitaplarının, savaşı ele alış biçimleriyle resimlerden biraz farklı olduğu görülür.

Her şeyden önce, resimlerde düşman olarak Türkler öne çıkarken, edebiyatta Fransa ve İngiltere daha çok vurgulanır. Ayrıca, savaşın nedenlerini açıklarken, düşmanları ve Rusları tasvir ederken, *lubki* resimlerine göre şiirlerde ve hikâyelerde görece daha sofistike bir dil ve üslup kullanılmıştır. Rusları vatansever ve kahraman; düşmanlarını ise kabaca korkak olarak tanımlayan ve savaşın nedenlerini daha çok Ortodoksları koruma amacıyla açıklayan *lubki* resimlerinin aksine, popüler edebiyatta ve şiirde hem savaş hem de Ruslar ve düşmanlar biraz daha ayrıntılı biçimde tasvir edilmişlerdir. Fransa, İngiltere gibi ülkelerin savaşa girme nedenleri, dine hemen hiç referansta bulunulmadan bu ülkelerin

ekonomik politikaları veya onların emperyalist yaklaşımlarıyla açıklanmıştır. Bu özelliğiyle *lubki* kitapları sadece popüler halkı hedef almış gözükmezler; entelektüellerin o dönemde ele aldığı eserlerde vurguladıkları bazı nedenleri öne çıkartarak, eğitilmiş Ruslara da hitap etmiş gibidirler.

Rus halkının vatanseverlik duygularını ateşlemek ve teşvik etmek için popüler edebiyata hayat veren Rus şair ve yazarlar, Kırım Savaşı'nı, Fransa ve İngiltere'nin Rusya'nın gücünü yıkmak için karıştırdıkları emperyalist bir savaş olarak lanse ettiler. Bu doğrultuda yazılan bir hikâyede, refahı başka ülkelerin kaynaklarına dayanan İngiltere ve Fransa'nın aksine Rusya'nın ihtiyacı olan her şeye kendi topraklarında sahip olduğu belirtilir (*Geroy Russkih* 1856: 22).

Size, yabancılara hiç ihtiyacımız yok
Tanrı'ya şükür,
Çarımızın sağlığına
Rus romunu içebiliyoruz!
Yünlü kumaşlarınıza ve ham pamuğunuza
Ve sizin mısırınıza ihtiyacımız yok
Askerlerimiz için
Rus yapımı yünlü kumaştan üniformalarımız var
Şarabımızı kendimiz üretiyoruz
İngiliz çeliğine ihtiyacımız yok,
Kendi madenlerimiz var.

Benzer görüşler, “Hikâyeci: Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizler Hakkında” başlıklı bir hikâyede de geçer. Bir dedenin torununa anlattığı bu hikâyede, ulusal kaynaklarıyla yetindiklerinden ve başka ülkelere ihtiyaç duymadıklarından Rusların kendileriyle gurur duyduğundan bahsedilir. Rusların kendilerine yetecek kadar ekmeği, demiri ve her şeyi olduğu vurgulanır. Topraklarının çok geniş olduğu ve denizaşırı ülkelerin insanların yardımı olmadan da yaşayabilecekleri belirtilir (Flemming 1854: 6). İki farklı kaynak da Rusya'nın tarım ekonomisiyle sanayisiyle öne çıkan İngiltere'den güçlü olduğunu ima eder. Rusya'nın ürettikleriyle ve sahip olduklarıyla yetinen ve kendi kendine yeten bir ülke olduğuna yapılan bu vurgunun nedeni, biraz da İngiltere'nin buğday gibi tarım ürünlerini 1838 Balta Limanı Antlaşması'na kadar Rusya'dan ithal ediyor olmasıyla açıklanabilir.

Emperyalist düşman imgesinin vurgulandığı bir diğer örnek, Sivastopol'un 1855'te Rusların elinden çıkmasından sonra yazılan bir şiidir. Şiirde sadece İngiltere ve Fransa değil, artık Osmanlı da başkalarının kaynaklarına ihtiyaç duyan, hırslı ve açgözlü bir ülke olarak tanımlanmıştır (*Anglo-Frantsuzkiy Desant v Krymu* 1854).

Üç düşman; İngiliz, Osmanlı ve Fransızlar
Zaferlerini ve iş birliklerini kutlarken ve
Kendilerini eşit kabul ederken,
Rein, Oka, Çin'e, Tataristan'a
Cezayir'e, Arabistan'a gitmek için toplandılar!
Onlar evde oturmak nedir bilmezler
Ve her zaman başkalarına ait olanları hayal ederler.

Bu şiirde her ne kadar Osmanlı Devleti de başkalarının topraklarında gözü olan, yayılmacı ve sömürgeci bir ülke olarak tanımlansa da savaş dönemi popüler edebiyatta Osmanlı Devleti emperyalist bir devletten çok, Fransa ve İngiltere'nin amaçlarına ulaşmak için toprak bütünlüğünü koruduklarını ileri sürdükleri, aslında maşa olarak kullandıkları bir ülke olarak tasvir edilmiştir. Örneğin, Rusya'nın tek başına üç devletle savaşmasını konu edinen 1854 tarihli bir *lubki* kitabında, Türkler tam bir "ahmak" olarak; müttefikleri özellikle de İngiltere ise onun tadına varmış, onu soymaya hazır bir turna kuşu olarak tasvir edilmiştir (*Odin na troikh* 1854).

Amaçlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti'ni kullanan Fransa ve İngiltere imgesine, aynı zamanda Nikolay'ın danışmanlığını da yapan Rus tarihçi Mihail Petroviç Pogodin'in (1800-1875) eserinde de rastlamak mümkündür. Hatta Pogodin, muhafazakâr Rus entelektüelleri arasında savaşı bu yönüyle ele alan tek kişidir diyebiliriz. İvan Vasilyeviç Kireyevsky (1804-1856) ve Aleksey Stepanoviç Khomyakov (1804-1860) gibi muhafazakâr Rus entelektüeller, Kırım Savaşı'nı Ortodoks Ruslarla Katolik Fransızlar ve Protestan İngilizler arasında cereyan eden kutsal bir savaş olarak tanımlarken (*On Spiritual Unity* 1998: 24, 65), Pogodin İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni korumak bahanesiyle savaşa girme nedenlerini Rusya'nın gücünü kırmak ve onu aşağılamak olarak açıklamıştır (Pogodin 1874: 96).

Sömürgeci ülke yakıştırması en çok İngiltere'ye yapılmıştır. İngilizlerin, *ku-laklar* (Rus köylülerini sömüren zengin köylüler) gibi, ticaret ve kâr insanları

oldukları ve amaçları için her türlü hileye ve ahlaksızlığa hazır oldukları ileri sürülmüştür. Hatta amaçları için Osmanlılarla bile ittifak yaptıkları belirtilmiştir (*Razskaz Soldata Sidorova* 1855: 5). 1856'da basılan ve Sivastopol savunmasında kahramanlıklar gösteren bir Rus askerinin hikâyesini anlatan bir diğer kitap da Fransa ve İngiltere'yi Osmanlı'yı mazeret olarak kullanan ama aslında emperyalist bir ajandaya sahip tehlikeli ülkeler olarak tasvir eder. "Fransızlar ve İngilizler, Sultanın onurunu ve bağımsızlığını korumak için Osmanlı Devleti ile ittifak yaptıklarını iddia ettiler ve bununla canice düşüncelerini saklamaya çalıştılar. Savaşın içine gizlice dâhil oldular ve kendilerini iyi insanlarmış gibi lanse ettiler" (*Rasskaz Soldata Sidorova* 1855: 5). Aynı hikâye kitabında, İngilizlerin sinsi bir millet olduğunu vurgulamak için İngilizler ve Fransızlar sürünerek Rus topraklarına giren ıstakozlar olarak resmedilmişlerdir. Ruslar ise vicdanlı ve dürüst insanlar olarak tanımlanmıştır. Bu yüzden de Rusların er ya da geç Fransız ve İngilizleri suda boğacağı belirtilmiştir (*Rasskaz Soldata Sidorova* 1855: 14).

Ayrıca Rus popüler edebiyatında İngilizler ve Fransızlar hem korkak hem de barbar insanlar olarak tanımlanmışlardır. Bunu vurgulamak için de birçok hikâye kitabında Odesa şehrinin Kutsal Cumartesi günü bombalanmasına ve silahsız birçok sivilin yaşamını yitirmesine işaret edilmiştir (*Geroy Russkih Povedonosnyh Voysk* 1856: 22):

Odesa'nın hain bir biçimde bombalanması İngiliz ve Fransızların barbarlığına ve insanlıklarının olmayışına işaret eder. Korkak insanlar gibi müstahkem şehirlerden uzak dururken, herkese açık bir ticaret şehri bombalayarak oradaki sivilleri öldürmeleri dünyayı da şaşkına çevirmiştir. Böyle davranarak uzun zamandan beri tasarladıkları amaçlarına ulaştılar mı? Kesinlikle hayır. Şan şöhret istemişlerdi ama lanetle ve şerefsizlikleriyle öne çıktılar.

Hikâye kitaplarında Türklerden çok İngilizler ve Fransızlar üzerinde durulması, bu iki ülkenin Osmanlı Devleti'nden çok daha büyük bir tehdit olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Sivastopol kuşatmasına ve bombalanmasına vurgu yapılması da bundandır. Çünkü Fransızlar burada Ruslara büyük bir üstünlük sağlamışlar ve Sivastopol'ün düşmesinden sonra Kırım Rusya'nın elinden çıkmıştır.

Fransa ve İngiltere emperyalist devletler olarak tanımlanırken; Rusya, *lubki* resimlerinde olduğu gibi, Balkanlardaki Ortodoksları Türklerden korumak için savaşa giren insancıl ve Ortodoks bir ülke olarak tanımlanmıştır. Ancak bu vurgu, 1877-78 Savaşı'nda olacağı gibi çok güçlü değildi. Çünkü *lubki* kitapları, savaş başladıktan sonra, özellikle 1854-1855 yıllarında basıldıklarından, Rusya'nın savaşa girme nedenlerinden çok, onun düşmanlarıyla özellikle Fransa ve İngiltere'yle nasıl baş ettiğiyle veya edebileceğiyle daha ilgiliydiler.

Bu bağlamda *lubki* kitaplarında Rusların askeri gücüne bazı referanslarda bulunulsa da düşmana karşı başarıyı ve direnci mümkün kılan ana faktör olarak Rus askerlerinin ve komutanlarının kahramanlıkları ve onların dinlerine, çarlarına ve vatanlarına bağlılıkları öne çıkarılmıştır. Örneğin bir şarkıda Rus askerler, baba çar ve anavatanın çocukları olarak mutlu bir şekilde düşmanı bulmaya ve onu öldürmeye giderler (*Russkiy Patriot ili Voyna s Turkami* 1854):

Türk'ü öldürme zamanı
Mutlu bir şekilde gidiyoruz
Ve düşmanı bulacağız.
Biz [askerler] hepimiz kardeşiz
Çar babamız, vatan anamız!
Yüzyılların şanıyla
Tekrar geliyoruz
Her birimiz cesur-genç bir savaşçı,
Sevgili babamızı-çarımızı-mutlu edelim.

Benzer şekilde, 1854 yılına ait bir şiirde, Ruslar Fransız, İngiliz ve Türklerin üçüne birden karşı çara ve vatanlarına sevgi ve bağlılıklarıyla karşı durabilen bir Rusya resmi çizilmiştir (Semerihin 1854):

İşte Fransızlar, İngilizler ve Türkler
Düşmana yiğitlik neymiş, Rus askeri nasılmış göstermenin zamanı geldi.
O-Rus askeri - inançlarının arkasında sağlam bir şekilde duruyor
Savaş meydanında uralar patlıyor
Üzerimize gelen düşmana karşı
Ölümcül bir anda
Kalabalıklar ateşli bir biçimde kutsal Rus için ve baba-çar için
Canını vermek için savaşıyor.

“Kılıç ve Takım Yıldızı” isimli bir başka şiirde de Rusya’nın çok zengin ve güçlü bir ülke olduğu belirtilmiş ve kendisinin hiçbir hükümetle karşılaştırılmayacağı vurgulanmıştır. Bu gücün nereden geldiği açıklanmamışsa da en son dizelerde yer alan “Kutsal Rus ve çar için ölmeye hazırız” cümlesinde bunun yine çar ve vatan sevgisinden kaynaklandığı ima edilmiştir (*Meç’ i Lira* 1855: 4). Bütün bu şiirlerde, Rusya büyük bir aile gibi anlatılmış, anavatan, baba çar ve onların çocukları olan askerler de bu ailenin bireyleri gibi tasvir edilmiştir. Baba-çar imgesiyle, Çar Nikolay’ın, “Ortodoksluk, Rusluk ve otokrasi” olarak özetlenebilecek resmî ideolojisine uygun biçimde otokrasiye de referansta bulunmuş ve otokrasiye olan bağlılıkları ve sevgileri Ruslara savaşıma gücü veren bir etken olarak öne çıkarılmıştır.

Kırım Savaşı sırasında Rus popüler kültüründe en çok bahsi geçen olay, daha önce bahsedildiği üzere, Sivastopol’ün Fransızlar tarafından kuşatılması ve bombardımana tutulmasıdır. Bu olayda Rusya kaybettiği halde, şiirlerde kazanan taraf odur. Ruslar düşmanlarını öldürmüşlerdir; “Bütün şehir onların cesetleriyle doludur; 1,060’ını esir almışlardır. Ölülerini ise saymak mümkün bile değildir. Çar, Sivastopol’ü savundukları için askerlerin hepsine altın para dağıtmış ve onlar için sarayda yemek vermiştir (*A-i-da Abdul’! Vseh v Parije* 1855).

Yine Rusları savaşıma teşvik etmek için her ne kadar olay 1854’te cereyan ettiyse de 1855’te, Sivastopol Muharebelerinin yapıldığı ve savaşın kaderinin belirlendiği yılda, 1854’te Rusların Osmanlı Devleti’nin Karadeniz donanmasını yakmasını anlatan ve bunu bir başarı olarak tasvir eden hikâye kitapları basılmıştır. Bunlardan birinde, “cesur denizci” Menşikov ve Rusya’nın düşmanlarını korkutan kahraman Prens Gorçakov’un denizi ve dağları dize getirdiğinden, harikulade Kornilov ve Nahimov’un, Sinop Muharebesinde gemileri yaktığından ve “bütün Avrupa’yı şaşkırtarak Osmanlının şanlı donanmasına 500 bomba atıklarından” bahsedilir. Bombaların etkisiyle “yer sarsılmış, Karadeniz çalkalanmış, dağlar titremiş ve Müslümanların filosu yanmıştır (*Podvigi Russkih Geroyev* 1855).

Savaşın sonuna doğru, 1856’da basılmış bir hikâye kitabında vatanseverlik, yine Rus askerlere savaşıma gücü veren bir etken olarak vurgulanmıştır. Kitapta, askerler bayrağı yere düşmeden kanlarının son damlasına kadar taşırılar çünkü bayrak ülkelerini ve Rus onurunu simgeler (*Geroy Russkih Pobedonosnuh Voysk* 1856: 19):

Bayrağı taşıyan asker ölümcül bir biçimde yaralanmıştı. Yere düştü ama bayrağın yere düşmesine izin vermedi. Son nefesini, bayrağı dizlerinin üstünde tutup, göğsüne koymak için kullandı. Onun nefesinin kesildiğini fark eden diğer dört asker bayrağı ölen askerden aldılar. O dört asker de bayrağı yere düşürmemek için canlarını feda ettiler. Ölürken bile bayrağı yere düşürmemek için uğraşıyorlardı. Bunu gören düşman bize karşı koyamayacağını anladı ve kaçtı.

Bu hikâyenin, savaşın sonunda bile Ruslara pes etmemeleri gerektiği duygusunu aşılama ve söz konusu meselenin Rus onuru ve vatanı olduğunu hatırlatarak onları savaşmaya devam etmeleri için teşvik etme amacı taşıdığı açıktır.

Kırım Savaşı döneminde, *lubok* resimlerinin ve kitaplarının halka ne kadar ulaştığı ve halkın da bunlara nasıl tepkiler verdiği konusunda net bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, halkın savaşa desteği konusunda bazı çalışmalar mevcuttur. Wirtschater'ın *Serften Rus Askerine* ve David Moon'un *Rus Köylüleri ve Reform Arifesinde Çarlık Yasaları Çalışmaları* Rus halkının savaşı desteklemek konusunda çok da heyecanlı olmadığını; hatta bazılarının savaşa gitmemek için elinden gelen her türlü yola başvurduğunu gösterir. En çok başvurulan yöntem, fiziksel olarak bedene zarar vermektir. Parası olan bazı varlıklı köylüler için en yaygın yöntem ise para ile kendilerinin veya oğullarının yerine askere gidebilecek kişiler bulmaktır (Keep 1985). Bu realitede, köylülerin ekonomik endişeleri önemli bir rol oynamıştır: “Bir aile için, aile bireylerinden birisinin askere alınması ekonomik yıkım anlamına geliyordu. Bir ailenin son ekmek kazanan bireyi de orduya alınınca, geride kalanların hayatını idame ettirmesi için köy halkının sağlayacağı destek yetersiz kalabilirdi” (Wirtschater 1997: 22).

David Moon ise orduya gönüllü yazılanların bile, dini ve milli duygulardan çok, ekonomik gerekçelerle hareket ettiklerini belirtir ve birçok köylünün orduya hükümetin gönüllü olarak orduya yazılanları serflikten azat edeceğini duydukları için yazıldığını ileri sürer (Moon 1992: 118). Moon'a göre köylülerin gönüllü olarak orduya katılmasının bir diğer ekonomik sebebi de orduda evdekinden çok daha iyi durumda olacaklarına inanmalarıydı (Moon 1992: 125).

Netice itibarıyla Rusların özellikle köylülerin savaşa daha çok ekonomik sebeplerle katıldıkları ve 1850'lerde Balkanlardaki siyasi durumun hem resmi manifestolarda hem de *lubki*deki propagandada iddia edildiği gibi çok da kaotik olmadığı düşünülürse, “Ortodoksları ve Slavları Türklerin katliamından korumak” bahanesinin halk nazarında biraz havada kaldığı söylenebilir.

Bununla birlikte halkın savaşa desteği anlamında etkisi ne olursa olsun, Kırım Savaşı dönemindeki *lubok* resimlerinin ve kitaplarının, halkın zihninde belli bir iz bıraktıkları görülür. Özellikle işledikleri konu, kullandıkları semboller ve üslûp açısından daha sonraki savaşlarda, özellikle, *lubkinin* yoğun bir biçimde manipülasyon aracı olarak öne çıktığı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde, başvurulan propagandaya kaynaklık ettikleri ve bu yönüyle Türk imgesinin kuşaktan kuşağa geçmesine yardımcı oldukları söylenebilir.

Notlar

- 1 Bu sansürlerden en önemlileri, 1809 doğumlu, 1830'dan 1860'a kadar St. Petersburg Sansür Komitesi'nde çalışan Vladimir Nikolayeviç Beketov idi. Sansür komitesinin diğer bazı önemli üyeleri ise şunlardı: Nikolay Vasil'yeviç Elagin (1817-1891): 1848 1857 tarihleri arasında değişik dönemlerde St. Petersburg Komitesinde görev aldı. Nikolay Stepanoviç Akhmatov, St. Petersburg Sansür Komitesi'nin 1850'lerdeki diğer bir üyesi ve İvan Mikhailoviç Snegirev (1810'dan 1820 ve daha sonra 1828'den 1855'e kadar Moskova Sansür Komitesi'nde görev yaptı. (Mez'er 2000: 22-103).

Kaynaklar

- A-i-da Abdul'! Vseh v pariye obmanul ili donesenie Tatarina lyudoviku napoleonu o vzyatii sevastopolya* (1855). Sankpeterburg: Tip. L. Dmitriyeva.
- Andıç, Fuat ve Süphan Andıç (2002). *Kırım Savaşı Ali Paşa ve Paris Antlaşması*. İstanbul: Eren Yay.
- Anglo-Frantsuzkiy Desant v Krymu. Sevastopol vzyat?* (1854).
- Aysal, Necdet (2013). "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 13/53: 1-28.
- Badem, Candan (2010). *The Ottoman Crimean War: (1853- 1856)*. London: Brill.
- Badem, Candan (2006). "Rus ve Sovyet Tarih Yazımında Kırım Savaşı". *Toplumsal Tarih* 155: 16-23.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2006). *Osmanlı belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 84.
- Başer, Alper (2010). "Kırım'da Rus Kolonizasyonu (1783-1850)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 24: 29-42.
- Bayraktar, Hilmi (2008). "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859--1861)". *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 45: 45-72.
- Bayraktar, Hilmi (2007). "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22: 405-434.
- Besbelli, Saim (1977). *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*. Ankara: Genkur Basımevi.
- Bogdanoviç, M. Ivanoviç (1876). *Vostochnaya Voyna, 1853-56 godov*. St. Peterburg.

- B. N. (1855). *Rasskaz Soldata Sidorova o voennyh sobytyah proyshodişih pri bombardirovaniy Sevastopolya Anglo-Frantsuzami*. Moskva.
- Budak, Mustafa (1993). *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*. Doktora Tezi. İstanbul.
- Çakır, Ömer (2009). "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının Kaynaklarından Biri Olarak Harpler I: Kırım Harbi (1853-1856)". *Turkish Studies* V4/1-II: 1823-1874.
- Dağlar, Oya (2004). "Kırım Savaşı'nda Orduların Sağlık Durumu ve Bir Belge". *Tıp Tarihi Araştırmaları* 12: 41-57.
- Demirel, Muammer (2005). "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12/28: 311-329.
- Demirtaş, Mehmet (2011). "Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları". *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 57: 17-44.
- Demirtaş, Mehmet (2009). "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi* 41: 215-238.
- Eldem, Ethem (2006). "War and Symbolism: Ottoman Medals and Decorations During the Crimean War". *Kırım Savaşı'nın 150nci Yılı. 150th Anniversary of the Crimean War*. İstanbul 30-37.
- Flemming, Karl Magnusoviç (1854). *Rasskazçik: o Ottomanah, angličanah i Frantsuzah*. St. Peterbug: Ekpersta.
- Geroy Russkih Povedonosnih Voysk, zaşçitniki very, tsarya i oteçestva protiv anglo-Ottomano-Frantsuzov ili voennyya sobytiya nastoyaşçavo vremeni* (1856). Moskva.
- Gürel, A. Tevfik (1935). "1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı". *Askeri Mecmua* 97.
- Jelavich, Barbara (1974). *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974*. Bloomington: Indiana University Press.
- Karasu, Cezmi (1998). *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi* (1853-1856). Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kazas, Elvira (1994). *1853-1863 Yıllarında Kırım'dan Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Keep, John L. H. (1985). *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462-1874*. Oxford: Clarendon Press.
- Keleş, Erdoğan (2010). "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Finansmanı ve Buna Dair Bir Defterin Değerlendirmesi". *OTAM* 27: 107-141.
- Keleş, Erdoğan (2008). "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23: 149-194.
- Lebedev, I. V. (1994). *Russki Voennyi Lubok: iz kollektiy otdela redkih knih*. Moskva.
- Meç' i Lira. Sovremennyya stihotvoreniya soçinenie V. D.* (1855). S. Peterburg.
- Mez'er, Avgusta Vladimirovna (2000). *Slovar' Russkih Senzorov*. Moskva: Gosudarstvennaya Publiçnaya İstoriçeskaya Biblioteka Rossi.
- Moon, David (1992). *Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of the Reform: Interaction between Peasants and Officialdom, 1825-1855*. The Macmillian Press Ltd.

- Norris, Stephen (2006). *A War of Images: Russian Popular Prints, Wartime Culture and National Identity, 1812-1945*. Northern Illinois University Press.
- Odin na troih ili john-bul, rober-maker i abdul-aga protiv sily bogatyreva* (1854). St. Peterburg: tip. Ştaba otdel. Korp. Vnutr. Straji.
- On Spiritual Unity, A Slavophile Reader, Aleksei Khomiakov, Ivan Kireevsky with Essays by Yuri Samarin, Nikolai Berdiaev and Pavel Florensky* (1998). Translated and edited by Boris Jakim and Robert Bird. Lindisfarne Books.
- Özcan, Besim (1998). “Kırım Harbi Sırasında Bazı Avrupalı Devlet Adamlarının Osmanlı Ülkesine Ziyaretleri (1854-1855)”. *OTAM* 9: 287-321.
- Pançevskii ve Vladimirov (1854). *Jertva otçizn' dramatičeskii epizod iz sovremennoy narodnoy jizni v odnom deystvii, v stikah i proz*. Sanktpeterburg v tip. İmp. Akademii nauk.
- “Paskevich's Letters to Mikhail Dimitrievich Gorchakov (1876). *Russkaya Starina* 15: 1.
- Pinson, Marc (1993). *Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı*. Çev. Erol Taymaz. Ankara: Kafdağı Yay.
- Pinson, Marc (1973). “Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria 1854-1862”. *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. C. II. Ankara: TTK Yay.
- Pinson, Marc (1972). “Russian Policy and the Emigration of Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862”. *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1: 37-55.
- Pogodin, Mikhail Petrovič (1874). *Istoriko-Političeskaya pişma I zapiski v prodolženii Krymskoy voiny, 1853-1856*. Moskva.
- Polveka Dlya Knigi: Literaturno-Hudožestvennyi Sbornik, posvyščennyi pyatidesyatiletiiyu izdatel'skoy deyatelnosti I. D. Sytina, 1866-1916* (1916). Moskva: I. D. Sytin.
- Puryear, Vernon John Puryear (1965). *England, Russia, and the Straits Question, 1844-1856*. Hamden, Connecticut: Archon Books.
- Reskripty I Pişma Imperatora Nikolaya I k' Knyazyu Menşikovu za vremya Sevastopol'skoy Oborony* (1908). S. Peterburg: izdal' A. I. Anisimov.
- Riasanovsky (1959). *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855*. Berkeley and California Press: University of California Press.
- Russia and the English Church during the Last Fifty Years* (1895). vol. 1. *Containing a correspondence between Mr. William Palmer Fellow of Magdalen College, Oxford and Khomiakov, in the years 1844-1854*. Ed. By W. J. Birkbeck. London: Rivington.
- Ruud, Charles A. (1982). *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906*. Buffalo, London, Toronto: University of Toronto Press.
- Sarıнай, Yusuf (2006). *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- Savaştan Barışa. 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Barış Antlaşması (1853-1856), Bildiriler Kitabı* (2006). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi Yay.
- Semerikhin, Ivan (1854). *Soyuzniki u sevastopolya. Pişmo Frantsuza k priyatelyu na rodinu*. S. Peterburg, v tip Karla Krayya.
- Serbestoğlu, İbrahim (2006). “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu”. *Geçmişten Geleceğe Samsun*. Ed. Cevdet Yılmaz. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı Yay.

- Sertoğlu, Midhat (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi. Resimli-Haritalı*. Ankara: TTK Yay.
- Sirer, Münir (1 Şubat 1965). “Kırım Savaşı ve Sivastopol Zaferleri”. *Hayat Tarih Mecmuası* 1/1: 31-40.
- Süer, Hikmet (1976). “Kırım Harbi Kafkas Cephesi Özeti (1853-1856)”. *Askeri Tarih Bülteni* 3/6: 33-49.
- Şahin, Hasan (1998). “Kırım Harbi (1853-1856) Öncesinde Erzurum Eyaletinde Doğu Anadolu Kafkas Sınırında Meydana Gelen Karışıklıklar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9: 159-164.
- Şahin, Hasan (1999). “Kırım Savaşı (1853-1856) Sırasında Rusların Doğu Anadolu’daki Aşiretleri Elde Etme Gayretleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 11: 217-224.
- Şimşek, Eyyub (2013). “Kırım Savaşı’nın Trabzon Eyaleti’ne Toplumsal Etkileri”. *History Studies*: 273-291.
- Şimşir Bilâl N. (1985). “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşit Paşa’nın Yazışmaları (91 belgeyle birlikte)”. *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*. Ankara: TTK Yay.
- Taşkın, Figen (2007). *Kırım Savaşı’nın Osmanlı İmparatorluğu’na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tatarinov, P. (1854). *Russkii Patriot ili Voyna s Turkami i Anglo-Frantsuzami*. Sankt-Peterburg.
- Terzioğlu, Arslan (1991). “Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri”. *Tarih ve Toplum* 15/85: 39-46.
- Türk Tarih Kurumu (2008). *Muâbedât Mecmûası*. IV. Cilt.
- Ünalp, F. Rezzan (2013). “İlkerin Savaşı: Kırım Savaşı 1853-1856”. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 22: 1-17.
- Slade, Adolphus (2012). *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*. Çev. Candan Badem. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Wirtschafter, Elise Kimerling (1997). *Social Identity in Imperial Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Yıldız, Netice (1984). “İngiliz Basını ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı İle İlgili Bazı Sosyal Etkinlikler”. *Tarih ve Toplum* 18/103: 24-29.
- Yüksel, Ahmet ve Zafer Karademir (2012). “Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi’nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 31/51: 253-276.

Propaganda during the Crimean War (1853-1856): Images of the War and the Enemies in Russian Popular Culture *

Kezban Acar**

Abstract

Fought among Russia and the Ottoman Empire, France and England, the Crimean War of 1853-56 resulted in the defeat of Russia. Even though Russia had some successes against the Ottoman Empire in the Eastern front, it couldn't hold it against France in the Crimea and was defeated by English naval power. Despite this fact, *lubki* books and pictures published during the war depicted Russia as victorious. Examining some examples of *lubki* pictures and books, this article aims to analyze Russian war propaganda during the Crimean War.

Key Words

Crimean War, *lubki*, Russia, Ottoman Empire, England, France.

* Date of Arrival: 10 November 2016 – Date of Acceptance: 03 January 2017

You can refer to this article as follows:

Acar, Kezban (2019). "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propoganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 113-136.

** Prof. Dr., Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of History – Manisa/ Turkey

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4702-9778>

kacar45@yahoo.com

Пропаганда во времена Крымской войны (1853-1856): образы войны и врагов в российской популярной культуре*

Кезбан Аджар**

Аннотация

Восточная (Крымская) война между Россией и Османской империей, Францией и Англией закончилась поражением России. Даже при том, что она имела некоторые успехи против Османской империи на Восточном фронте, Россия не была столь успешна в противостоянии с Францией в Крыму, а также уступала морским силам Англии. Несмотря на этот факт, издаваемые в России с целью агитации простого населения во время войны лубочные картинки, книги и стихи представляли Россию победительницей. В данной статье на примере лубочных картинок анализируется российская военная пропаганда в течение Крымской войны.

Ключевые слова

Крымская война, лубок/лубки, Россия, Османская империя, Англия, Франция

* Поступило в редакцию: 10 ноября 2016 г. – Принято в номер: 3 января 2017 г.

Ссылка на статью:

Acar, Kezban (2019). “Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 113-136.

** Проф., д-р, Университет Джелал Баяр, факультет естественных наук и литературы, кафедра истории – Маниса / Турция
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4702-9778>
kacar45@yahoo.com

Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri*

Muzaffer Gursoy**

Öz

Batı Kazakistan'da Çarlık Döneminden başlayıp günümüze kadar geçen süre diliminde çok sayıda Sarmat kurganı araştırılmış olmasına rağmen mezar tiplerinin belirlenmesi ve bunların bir arada sunulması gibi çalışmalar eksik kalmıştır. Bu çalışma, elde edilen bilgiler ölçüsünde Batı Kazakistan'da yaşayan Sarmat topluluğunun mezar tiplerini belirlemek, bazı mezarları yapısal özelliklerine göre alt tiplere ayırarak tanımlamak ve bunları bir arada sunmak için hazırlanmıştır. Bu doğrultuda taramış olduğumuz kazı raporları, kitap ve makalelerde basit, omuzlu, karıklı, nişli, sapma ve dromoslu gibi mezar tipleri belirlenmiştir. Bunların içerisinde karıklı mezarların yüzey karıklı, çukur karıklı ve sapma mezarların basit, basamaklı, çift, ortadan sapma şeklinde tasnif edilerek tanımlanabileceği anlaşılmıştır. Söz konusu sapma mezar geleneğinin MS 12. yüzyıllarda Batı Kazakistan bölgesine hâkim olan Kıpçaklar ve sonra da günümüzde Kazaklar tarafından devam ettiriliyor olması kültürel süreklilikle ilgili önemli sonuçlara ulaşmamızı mümkün kılmıştır. Özellikle bazı mezar tiplerinin bozkır coğrafyasında yaşayan diğer topluluklar (İskit, Hun, Vusun) tarafından da kullanılmış olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Batı Kazakistan, Sarmat, mezar tipleri, kurgan, bozkır.

* Geliş Tarihi: 02 Ocak 2017 – Kabul Tarihi: 14 Mart 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Gursoy, Muzaffer (2019). "Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 137-167.

** Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü – Türkistan/Kazakistan
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz, sakasarmat@gmail.com

Giriş

İnsanoğlunun yaşamındaki en önemli evrelerden biri ölümdür. Ölüm olgusu zamana ve farklı inanca sahip kültür çevrelerine göre değişik şekillerde yorumlanmıştır. Genellikle, insanoğlu yaşamayı bu dünya, ölümü ise öbür dünya için bir var oluş şeklinde kabul etmiştir. Bu yüzden tarih öncesi çağlarda ölümlerle hayatın son bulmayacağına inanılmıştır. Bu inanç sistemi çerçevesinde ölümler için düzenlenen törenlerin yanı sıra çeşitli tipte mezarlar inşa edilmiştir. Bozkır kültür çevresinde mezarlar basit veya bazen de çok karmaşık bir düzenleme gösterebilmektedir. Özellikle eski bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlar¹ ölümlerini kendilerine özgü mezarlara gömmüştür (Gursoy 2016: 211). Batı Kazakistan'da yapılan kurgan kazıları bu konuya ışık tutmaktadır. Söz konusu bölgede kazılan kurganların bir kısmı *Etiyudi Drevney İstorii Stepnogo Priuralya* (Kushaev 1993: 3 - 171), *Arkheologičeskie Pamyatniki Uralskoy Oblasti* (Jelezçikov 1998: 3 - 82), *Drevnosti Lebedevki (VI - II vv. do. n. e.)* (Jelezçikov, Klepikov ve Sergatskov 2006: 6 - 159), *Drevnie Koçevniki Yujnogo Priuralya VII - I vv. do. n.e.* (Gutsalov 2004: 4 - 134), *The Early Nomads of West Kazakhstan (by the example of the Taksai I mound complex)* (Sdıkov ve Lukpanova 2013: 6 - 290) adlı kitaplarda yayınlanmıştır. Açıkça ifade etmek gerekirse gösterilmiş olan yayınların hiçbirinde Sarmat mezarlarına yönelik tasnif ve karşılaştırma yapılmamış olmakla birlikte Sarmat döneminde görülen mezarların erken örnekleri de belirlenmemiştir. Fakat söz konusu yayınlardan, Sarmat ölü gömme gelenekleri, mezar yapıları, ölü hediyeleri ve kültürüyle ilgili araştırmamıza katkı sağlayacak düzeyde bilgiler edinmek mümkündür. Adı geçen çağdaş yayınlar dışında Herodotos (Herodotos IV: 116) ve Strabon (Strabon XI: 1.2) gibi antik yazarlar da Sarmatların kültürü ve yaşadığı bölgeler hakkında bilgi vermektedir. Herodotos Sarmatların Don nehrinin doğusunda üç günlük uzaklıktaki bir ülkede yaşadığını belirtmiştir (Herodotos IV: 116). Antik kaynaklardaki bilgileri ve karakteristik arkeolojik verileri dikkate alan bilim adamları Güney Ural ile Batı Kazakistan'da aşağı yukarı MÖ 6. - MS 4. yüzyıllarda Sarmatların yaşadığına ve söz konusu bölgede kültürlerini geliştirdiğine kanaat getirmiştir (Grakov 1947: 100, Sdıkov ve Lukpanova 2013: 59). Bu yüzden bölgedeki kurganların çoğunluğu Sarmatlara mal edilmiştir. Gösterilmiş olan geniş zaman aralığı içerisinde bölgeye Massaget, İskit (Sdıkov, Gutsalov ve Bisembaev 2003: 28, 32) ve özellikle Hunların (Sulimirskii 2008: 129) kültürel açıdan etki etmiş olduğu söylene de, bu kültürel etkinliğin tam anlaşılabilmesi, kurganlarda açığa çı-

karılan arkeolojik buluntuların devamlılık göstermesi Massaget, İskit, Hun şeklinde kesin ayırımların yapılamamasına ve verilerin Sarmat adı altında genelleştirilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla daha yeterli ve iyi irdelenmiş kesin veriler ve sonuçlar elde edilinceye dek Sarmat isimlendirmesi ile Batı Kazakistan kavramının birbirini tamamlayan kavramlar olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmanın amaçlarından biri de bu problemin çözümüne ışık tutacak verilerin bir arada değerlendirilmesidir.

Yukarıda adı geçen yayımlar, bölgedeki bütün kurganları yayınlanmış gibi gösterse de, aslında Sovyetler ve Bağımsızlık Döneminde kazılan kurganların çoğunluğu yayınlanmadan rapor halinde bırakılmıştır. Daha da önemlisi, söz konusu yayınlarda, mezar tiplerini belirlemeye, mevcut mezar tiplerini alt tiplere ayırmaya ve bunları bir arada sunmaya yönelik çalışmalar göz ardı edilmiştir. Oysa bu tür çalışmalar eski kültürel sürekliliğe ışık tutabilir. Bu yüzden bu çalışma son derece önem arz etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, konumuzu oluşturan bölgedeki kazıların rapor şeklinde bırakılmış olması ve söz konusu raporların Batı Kazakistan ve Almatı'daki arşivlerden tarafımızca temin edilerek bu çalışmada belli bir ölçüde değerlendiriliyor olması çalışmamızın önemini daha da arttırmaktadır.

Coğrafi sınırlarını Batı Kazakistan ve tarihsel sınırını MÖ 6. - MS 4. yüzyıllar oluşturan bu çalışmada, öncelikle Sovyetler ve Bağımsızlık Dönemine ait yayınlanmış kitap ve makalelerin yanı sıra yayınlanmamış kazı raporlarının belli bir ölçüde tekrar gözden geçirilmesi ve bu sayede mevcut mezar tiplerinin belirlenerek bir arada sunulması amaçlanmıştır. Bununla birlikte mezar tiplerini genellikle yapısal açıdan incelemek, erken örneklerini saptamak, alt tiplere ayırmak, tanımını yapmak ve bazı mezarların kültürel sürekliliği üzerine tahminde bulunmak bu çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Ayrıca belirlenmiş olan mezarların benzerlerini siyasi sınırlar içinde ve dışında kalan diğer bölgelerde aramak ve bunları harita üzerinde göstermek bu çalışmanın amaçları arasındadır. Ancak her şeyden önce belirtmeliyiz ki, bu çalışma, yukarıda belirtilmiş olan zaman aralığında görülen ölü gömme geleneğini inceleme ve hangi mezarın daha yoğun olarak kullanıldığını ortaya koyma amacı gütmemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada yaklaşık bin yıllık bir süre diliminde (MÖ 6. - MS 4. yüzyıllar arası) Batı Kazakistan'da görülen ve bu coğrafi tanıma bağlı olarak Sarmat adı altında genelleştirilen mezar tiplerinin çerçevesi çizilmesi hedeflenmiştir.

Bu amaçlara yönelik olarak taradığımız çeşitli yayınlarda kazıcıları tarafından tanımı yapılan “плечевой/pleçevoy”, “подбойный/podboyni” (Smirnov 1964: 81), “канавочный/kanavoçni” (Kadırbaev 1984: 89), “нишевая/nişevaya” (Bagrikov 1966: 3-9) ve “дромосовый/dromosovi” (Jelezçikov ve Kriger 1977: 72) gibi mezarlar ile tarafımızdan tanımı yapılan basit mezarlar birlikte toplam 6 mezar tipi belirlenmiştir. Yukarıdaki Rusça tanımlamaların mezar özelliğini tam yansıtır bir biçimde Türkçeye çevirisi bu çalışmanın en önemli aşamasını oluşturmuştur. Pleçevoy, kanavoçni, nişevaya, dromosovi gibi tanımlamaların çevirisi (omuzlu, karıklı, nişli, dromoslu) mezar özelliğini tam yansıtırken podboyni tanımlamasının çevirisi (direkt çevirisi; astarlı) söz konusu mezar tipini pek yansıtmamaktadır. Bu yüzden çalışmada “podboyni” mezarı tipini yapısal özellikleri dolayısıyla sapma mezar şeklinde tanımladık. Ayrıca sapma mezarların yapısal açıdan birkaç alt tipe ayrılabilceğini fark ettik. Bunu göz önünde bulundurarak sapma mezarları bütünlük de olsa basit, basamaklı, çift ve ortadan sapma şeklinde alt tiplere ayırdık. Bununla birlikte karıklı mezarları da yüzey karıklı ve çukur karıklı olarak ikiye ayırdık. Fakat bu çalışma elimizdeki mevcut kaynaklar ölçüsünde gerçekleştirildiği için belirlenmiş olan 6 mezar tipinin yeni gelişmelere, değişimlere açık olduğunu ve bunlara yenilerinin eklenebileceğini de belirtmek gerekir.

Bu çalışmada ilk önce, Batı Kazakistan'ın coğrafi konumu, Sarmatlar'ın ortaya çıkışı ile kültürü ana hatlarıyla ele alındıktan sonra kurgan tanımı üzerinde durulmuştur. Bu noktada kurgan ile kurganın içindeki ölünün yatırıldığı mezarın ayrı kavramlar olup birbirini tamamlayan arkeolojik unsurlar olduğunu belirtmek gerekir. Kurgan tanımından sonra kazı raporları ve diğer kaynaklar üzerinden belirlenmiş olan mezar tipleri, genellikle mimari özellikleri ön plana çıkartılarak karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Batı Kazakistan'ın Konumu

Kazakistan'ın idari - bölgesel yapısını 14 eyalet oluşturmaktadır. Bu eyaletlerden 4'ü ülkenin batısında yer almaktadır (Harita 1)³. Bunlar Aktöbe, Atırâu, Batı Kazakistan (merkezi Oral şehri) ve Mangıstau eyaletleridir. Söz konusu dört eyalet kabaca kuzeyde Ural dağları, güneyde Türkmenistan, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, batıda Astrahan ve Volgograd eyaletiyle çevrelenmiştir. Verilen bilgiden Batı Kazakistan'ın Avrupa ile Asya kıtasının birleştiği yerde konumlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Konumu itibarıyla tarih boyunca doğu ve batı kültürleri arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Dolayısıyla farklı

zamanlarda farklı topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Girişte de belirtildiği gibi, MÖ 6. - MS 4. yüzyıllar arasında bölgede Sarmatların yaşamış olduğu kabul edilmektedir (Gursoy 2016: 211-212). Bu kabulü yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler de desteklemektedir. Herodotos'un "Sarmatlar Don nehrinin doğusunda üç günlük uzaklıktaki bir ülkede yaşamıştır" (Herodotos IV: 116) ifadesinden yola çıkan bilim adamları bu bölgenin Güney Ural ve Batı Kazakistan olduğuna kanaat getirmiştir. Batı Kazakistan'da Sarmatlar Yayık, Elek, Jem, Sağız gibi büyük nehirlerin kıyısında nem oranı yüksek, hayvancılığa elverişli bölgelerde yaşamıştır. Doğusunda Asya İskitleri (Sakalar), batısında Avrupa İskitleri ve güneyinde ise Massagetler ile komşu olmuşlardır (Joldasbayulu 2010: 68). Yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik veriler Sarmatların başlangıçta daha doğuda güney Urallarda bulunduğunu, Yayık nehri ve Hazar denizinin doğusundaki bozkırlarda yaşadığını ve belirli bir zaman sürecinde Hazar denizinin kuzeyinden batıya yani Kuzey Karadeniz, Doğu Avrupa'ya doğru göç ettiğini göstermiştir (Durmuş 2007: 43). Bu bilgiler, Batı Kazakistan'ın Sarmat kültür bölgesi olduğunu gösterir. Sarmatların ortaya çıkış sürecinin ortaya konulması bu konuya daha açıklık getirecektir.

Sarmatların Ortaya Çıkışı ve Kültürü

Sarmatların hangi bölgede ve nasıl ortaya çıktığıyla ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki antik kaynağa ikincisi ise arkeolojik verilere dayalıdır. Herodotos'a göre Sarmatlar (bu dönemlerde Sauromatlar) Azak (Maiotis) kıyılarına gelen Amazonlarla İskitlerin karışımı sonucunda ortaya çıkmıştır (Herodotos IV: 115). İkinci bir görüşe göre İtil ve Güney Ural bölgesinde Andronovo ve Srubnaya gibi Tunç Çağı kültürleri temelinde ortaya çıkmıştır (Joldasbayulu 1995: 32). Birçok bilim adamı son görüşe katılarak Sarmat kültür kaynağının Güney Ural bölgesi olduğunu kabul etmektedir (Sulimirskii 2008: 37, Sdikov ve Lukpanova 2013: 70). Bu bölgede Sarmatlar, MÖ 6. - MS 4. yüzyıllar arasında maddi - manevi yönden kültürlerini geliştirmiştir (Grakov 1947: 100). Kültürlerini MÖ 3. yüzyılın başlarında Güney Ural'dan batıya yani Kuzey Karadeniz, Doğu Avrupa'ya doğru yaymaya başlamıştır. Etkisini ise MS 4. yüzyıllardaki Hun ve Gotların baskısına dek sürdürmüştür (Durmuş 2007: 60, 102). Sarmatlar bir atlı kavim olup, tekerlekli arabalarda yaşamış, koyun eti yiyip, kısrak sütü içmiştir (Durmuş 2007: 112). Erkekler gibi kadınları da genellikle üç kanatlı tunç ok uçları ve hilal veya kabzası yüzük şeklindeki kılıçlarla savaşa katılmışlardır (Kushaev ve Jelezçikov 1973: 21, 28). Ayrıca

Sarmat kadınları kenarlıklı tunç ayna, sarmal bilezik, hayvan üsluplu süs eşyalar kullanmıştır. Özellikle ölen akrabalarını çeşitli mezarlara gömerek üzerine kurgan yığmıştır (Jelezçikov vd. 2006: 26-27, Kushaev ve Jelezçikov 1974: 7-9). Bu yüzden geriye şehir veya yerleşim gibi çok fazla kalıcı izler bırakmamışlardır. Onların varlıklarına dair en önemli izler hayatını kaybeden üyeleri için oluşturup düzenledikleri kurganlardır. Dolayısıyla Sarmatları genel olarak kurgan kültürü içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Kurganın Tanımı

Kurganlar, bozkır kültür çevresine özgü mezar anıtlarıdır (Foto 1). Burada kurgan kelimesi, ölülerin gömüldüğü çukurları (mezar) kast etmek için değil bir gömüt yeri olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Açıkça ifade etmek gerekirse, nasıl ki günümüzde ölülerin yatırıldığı bir çukur ve üzerinde toprak yığınının oluştuğu bir gömüt yerine mezar denirken Eski Çağ'a ait gömüt yerlerine de kurgan denmektedir. Yani eski çağa ait mezarlar için kullanılan kurgan tanımıyla günümüzdeki mezar tanımı aynıdır. Fakat kurganlar boyutları bakımından günümüz mezarlarına göre çok daha büyük olurlar. Örneğin küçük kurganların çapı 10 - 15 m, yüksekliği 40 cm bulurken (Çoruhlu 2002: 56) büyük kurganların çapı 100 m, yüksekliği 8 m'yi bulabilir (Omarov 2008: 58-59). Kurganlar bir toprak/taş yığınının oluşur ve bu yığının altında ölülerin yatırıldığı mezar çukurları (basit mezar, sapma mezar, basamaklı sapma mezar vd) bulunur. Bu mezar çukurları ana zeminin/toprağın aşağıya doğru kazılmasıyla oluşturulur. Bazı kurganların altında tek bir mezar bulunurken bazılarında birden çok mezara rastlamak mümkündür. Çalışmamızda yukarıda genel boyutları verilen yığma ve altındaki mezar veya mezarlar bir bütün olarak kurganı ifade ederken, sadece mezar kelimesiyle ifade edilen kavram kurgan içerisinde ölünün yatırıldığı çukuru ifade etmek için kullanılmıştır. Batı Kazakistan'da Sarmatlara ait kurgan kazılarında açığa çıkarılan mezarları çukurun çeperindeki mimari farklılıkları bakımından basit mezar, omuzlu mezar, karıklı mezar, nişli mezar, sapma mezar ve dromoslu mezar şeklinde 6 tipe ayırmak mümkündür².

Mezar Tipleri

Basit mezar

Bir veya birkaç cesedin sığabileceği ölçüde, iç (çukur) ve dış (ana zemin) yapılarına müdahale edilmeden kazılan düzensiz dikdörtgen, kare veya oval

çukurlar basit mezar (Çizim 3) olarak tanımlanmaktadır (Uhri 2014: 98). Batı Kazakistan'daki mezarlıkların hepsinde basit mezara rastlamak mümkündür.

Oral şehri Lebedevka 2 mezarlığı 1 No.lu kurganda ele geçen aletler (Moshkova vd. 1980: 7) Batı Kazakistan'daki mezarların ne tür araçlarla kazıldığını gösteren önemli buluntulardandır. Ancak aletin korunma durumu çok kötü olup kesin yorumların yapılmasını güçleştirmektedir. Diğer taraftan farklı bozkır kültür çevresine mensup Pazırık mezarlarında tespit edilen kazma, kürek, gibi araçların da (Çoruhlu 2002: 57) Batı Kazakistan'da kullanılmış olma olasılığı çok yüksektir.

Batı Kazakistan'daki basit mezarlar uzun ve kısa kenarlı oldukları için yön tayini yapmak mümkündür. İstatiksel verilere bakıldığında mezarların ağırlıklı olarak güneydoğu-kuzeybatı ve kuzey-güney yönlü yapılmış oldukları görülür. Bazı basit mezarların tabanına kamış, kabuk gibi organik maddeler serilmiş (Kos Oba mezarlığı 7 No.lu kurgan 1 No.lu mezar, Kuşum 1 mezarlığı 2 No.lu kurgan 1 No.lu mezar) ve üzerleri kamışla (Kuşum 1 mezarlığı 2 No.lu kurgan 1 No.lu mezar) (Jelezçikov 1998: 13, 34) örtülmüştür. Bununla birlikte mezar özellikleri içerisinde belirtilmesi gerektiğini düşündüğümüz bir diğer konu, mezarlardaki gömü sayısıdır. Basit mezarlara genellikle tekil gömü (Alebastrova 2 mezarlığı 12 No.lu kurgan 2 ve 3 No.lu mezar) yapılmakla birlikte (Jelezçikov ve Kriger 1976: 5-8), çift (Şalkar mezarlığı tekil kurgandaki 2 No.lu mezar) (Jelezçikov ve Kushaev 1999: 129-130) ve çoklu (Akcar mezarlığı 2 No.lu kurgan) (Sorokin 1958) gömüler yapılmıştır. Çift ve çoklu gömüde ölüler aynı seviyeye veya farklı seviyelere, diğer bir ifadeyle katmanlı bir şekilde gömülmüştür. Arkeologlar bazı katmanlı gömülerde, ikinci kişinin alttaki kişiyle aynı anda veya kısa bir süre sonra gömüldüğünü ifade etmişlerdir. Buna her iki iskeletin yanında ele geçen benzer buluntuları kanıt göstermiştir (Smirnov 1975: 66, Kadırbaev 1976: 137). Ayrıca uzun bir süre geçtikten sonra yapılan katmanlı gömülere de rastlanmıştır. Bu bir mezarın zaman içerisinde birçok kez kullanıldığına işaret etmektedir. Görüldüğü gibi bazı mezarlara tekil gömü yapılmış ve daha sonra ikincil gömüler devreye girmiştir. Bazılarında ise mezara aynı anda birçok kişi gömülmüştür. İster baştan planlanmış olsun isterse sonradan eklenmiş olsun bu mezarlardaki gömülme âdeti genel olarak çoklu gömü şeklinde değerlendirilmiştir. Fakat bunu ikincillerle ve aynı anda oluşturulan çoklu gömüler şeklinde tasnif etmek de mümkündür.

Tarihleme: Kos Oba mezarlığı 7 No.lu kurgandaki 1 No.lu mezarla ilgili tarihlemede bulunulmazken (Jelezçikov 1998: 70), kazı raporunda söz konusu mezar MÖ 3. - 1. yy. tarihlenmiştir (Jelezçikov ve Kriger 1977: 127). Ayrıca Kuşum 1 mezarlığı 2 No.lu kurgandaki 1 No.lu mezar da MÖ 3. - 1. yy. tarihlenmiştir (Jelezçikov 1998: 70). Alebastrova 2 mezarlığı 12 No.lu kurgandaki 2 ve 3 No.lu mezarların ise MÖ 6. - 5. yy. ait olduğu belirtilmiştir (Jelezçikov ve Kriger 1976: 72). B. F. Jelezçikov ve G. A. Kushaev, Şalkar mezarlığı tekil kurgandaki 2 No.lu mezarı MÖ 5. yy. tarihlendirirken (Jelezçikov ve Kushaev 1999: 130), V. S. Sorokin, Akcar mezarlığı 2 No.lu kurganı MÖ 6. - 4. yy. tarihlenmiştir (Sorokin 1958). Söz konusu mezarların tamamı kazıcıları tarafından Sarmatlara mal edilmiştir.

Karşılaştırma: Batı Kazakistan dışında Sarmat dönemine ait basit mezarlara Orenburg eyaletindeki Pokrovka 10 (Yablonskii ve Malaşev 2005: 167-168), Berezovskii (Vasilev ve Fedorov 1994: 154-156) ve Don Nehri civarındaki Khapri (Maksimenko 1983: 26) mezarlıklarında rastlanmıştır (Harita 2).

Omuzlu mezar

Belli bir seviyeye kadar kazıldıktan sonra iki, üç veya her dört köşeden 30 - 50 cm genişliğinde pay bırakılarak daraltılan çukurlar omuzlu mezar olarak tanımlanmaktadır (Çizim 3). Üzerinde muhafaza edilen ahşaplara dayanarak, omuzların esasında payanda görevi üstlendiğini söylemek olasıdır (Jelezçikov ve Kriger 1976: 38).

İstatistiksel veriler omuzlu mezarların basit mezarlarda olduğu gibi ağırlıklı olarak kuzey-güney yönde yapıldığını göstermektedir. Yine aynı şekilde bazı mezarların tabanına organik maddeler serilmiş (Novopavlovka mezarlığı 5 No.lu kurgan 3 No.lu mezar) (Jelezçikov ve Kriger 1976: 38) ve üzeri kütük, tahta veya kamaşla örtülmüştür (Alebastrova 1 mezarlığı 17 No.lu kurgan 1 No.lu mezar) (Kushaev ve Jelezçikov 1974a: 48). Bununla birlikte omuzlu mezarlara basit mezarlarda olduğu gibi genellikle tekil gömü yapılırken, bazılarında çift (Alebastrova 1 mezarlığı 15 No.lu kurgan 1 No.lu mezar) (Kushaev ve Jelezçikov 1974a: 45) ve bazılarında da çoklu gömü (Alebastrova 1 mezarlığı 17 No.lu kurgan 1 No.lu mezar) (Kushaev ve Jelezçikov 1974a: 48-49) yapılmıştır.

Tarihleme: Novopavlovka mezarlığı 5 No.lu kurgan 3 No.lu mezarı MÖ 4. - 2. yy. tarihlerken (Jelezçikov ve Kriger 1976: 74), G. A. Kushaev ve B. F. Jelezçikov, Alebastrova 1 mezarlığı 17 No.lu kurgan 1 No.lu mezarla ilgili herhangi

bir tarihlemeye bulunmadan mezarın Sarmatlara ait olduğunu ifade etmiştir. Alebastrova 1 mezarlığı 15 No.lu kurgan 1 No.lu mezarı ise MÖ 4. - 2. yy. tarihlendirmiştir (Kushaev ve Jelezçikov 1974a: 61). Söz konusu mezarların tamamı kazıcıları tarafından Sarmatlara mal edilmiştir.

Karşılaştırma: Batı Kazakistan dışında omuzlu mezarlar, Orenburg eyaletindeki Novo - Kumak mezarlığı 11 No.lu kurganda (Smirnov 1977: 13), Uvak mezarlığı 5 No.lu kurganda (Smirnov 1975: 64), Başkurdistan Özerk Cumhuriyetinde bulunan Bişungarov mezarlığı 2 No.lu kurganda (Pşeniçniyuk 1983: 25) ve Volgograd eyaletindeki Berejnovka mezarlığı 1 No.lu kurganda (Zaharov ve Sergatskov 1998: 71-72) rastlanmıştır. Ayrıca Moğolistan'daki Noin - Ula mezarlığı 11, 22 ve 31 No.lu kurganlarda açığa çıkarılmıştır (Polosmak ve Bogdanov 2015: 7-18, Çoruhlu 2016: 178). Hunlara mal edilmiş olan Noin - Ula mezarları, Batı Kazakistan'dakilere kıyasla çok derin kazılmış ve aşağıya doğru basamaklı şekilde birkaç omuz oluşturulmuştur. Omuzlu işçilik dolayısıyla Noin - Ula ve Batı Kazakistan'daki mezarlar arasında paralellikler kurmak mümkündür.

Yayınlar incelendiğinde omuzlu mezarların ilk defa Tunç Çağında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Tanabergen 2 mezarlığı 7 No.lu kurgan 18 ve 23 No.lu mezarlar (Tkaçev 2007: 24, 31) buna örnek teşkil etmektedir. Ve özellikle MÖ 4 yy'da yaygın bir mezar tipi olarak karşımıza çıkan omuzlu mezarların (Smirnov 1964: 81) MS 12. - 14. yy. yaşayan Kıpçaklar tarafından da kullanıldığı görülmüştür (İvanov ve Kriger 1988: 49). Günümüzde Kazakistan'ın birçok bölgesinde kullanılan bu mezar "carma kör" olarak isimlendirilmektedir (Acigali 2005, resim 25).

Karıklı mezar

Belli bir seviyeye kadar kazıldıktan sonra, dört veya iki kenarlardan aşağıya doğru en fazla 50 cm derinliğinde ve 40 cm genişliğinde oyulan çukurlar karıklı mezar olarak tanımlanmaktadır. Bu mezarların kesitine bakıldığında bir masayı andırdığını ifade etmek mümkündür (Çizim 2, 3). Ayrıca herhangi bir çukur açılmadan, ana zemine çepeçevre oyularak yapılan örnekleri de bulunmaktadır (Foto 2) (Kadırbayev 1984: 90). Bu mezar tipini yüzey toprak mezar olarak tanımlayabilirsek de, öncelikle karıklı işçilik dolayısıyla bu mezar karıklı mezar sınıfına dâhil edilmiştir. Burada her ne kadar karıklı mezarları

bütünleşik bir şekilde ele almış olsak da bu mezar tipini yüzey karıklı (Foto 2) ve çukur karıklı şeklinde (Çizim 2) ikiye ayırmak mümkündür.

Şimdiye dek incelediğimiz kaynaklarda sadece 6 tane saptayabildiğimiz karıklı mezarların 5'i Aktöbe eyaletinde 1'i Oral şehrinde yer almaktadır. Aktöbe eyaletindeki mezarlar Bes Oba mezarlığı 9 No.lu kurgan (Foto 2) (Kadırbaev 1984: 89-90), Nagornoe mezarlığı 1 No.lu kurgan (Kadırbaev vd. 1982: 16-18), Bisoba kurganı (Gutsalov ve Makareviç 1987: 33), Cirenkopa Bes Oba mezarlığı 3 No.lu kurgan (Bisembaev vd. 2011: 214-215), Segizsay 2 mezarlığı 1 No.lu kurganda (Mamedov ve Tacibaeva 2013: 46) açığa çıkarılırken Oral şehrinde ise Kırık Oba 2 mezarlığı 1 No.lu kurganda (Seitkaliev 2010: 46) gün yüzüne çıkarılmıştır (Harita 4).

Özellikle sayısal azlığına bağlı olarak bu mezar tipinde yön tayini yapılamamıştır. Buna karşın mezar konstrüksiyonlarıyla ilgili fazlasıyla bilgi edinilmiştir. Öncelikle ele aldığımız mezarların yapısal özelliğine baktığımızda, karıkların iki veya dört kenara açılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca çukur ve yüzey karıklı mezarların etrafında kütük yuvaları tespit edilmiştir (Foto 2). Bu yuvalar mezarın üzerine bir ahşap yapı inşa edildiğini göstermektedir.

Mimari özellikleri dışında ölü gömme uygulamaları hakkında da önemli bilgiler elde edilmiştir. Fakat konumuz mezar tipleri ve bunların mimari özelliklerinin tespiti gibi konuları kapsadığı için burada ölü gömme geleneğine uzun boylu girilmemiştir. Fakat şunu belirtmek isteriz ki, Bes Oba 9 No.lu kurgan ile Nagornoe 1 No.lu kurganda üç iskelete rastlanırken, Kırık Oba 1 No.lu kurganda ise bir iskelete rastlanmıştır. Bu konuyu bir kenara bırakacak olursak, özellikle karıkların yapılış amacının ne olduğu sorusu akla gelir. Bizim ele almış olduğumuz mezarlardaki karıklarda herhangi bir maddi buluntuya rastlanmaması yapılış amacının ne olduğu bilgisine ulaşmamızı kısıtlamaktadır. Fakat V. F. Gening vd. (1992: 79) Güney Urallardaki Sintaştı mezarları üzerine yaptığı çalışmalardan, mezar çukurundaki karıklara (Çizim 2-3) genellikle yatay ve kısmen dikey olarak kütüklerin yerleştirildiği (kaplama), diğer bir deyişle karıkların işlevsel açıdan mezar mimarisinin bir parçası oldukları ve kökeninin Tunç Çağı'na dek geriye gittiği anlaşılır.

Tarihleme: Bes Oba mezarlığı 9 No.lu (Kadırbaev 1984: 91) ve Nagornoe mezarlığı 1 No.lu kurganda (Kadırbaev vd. 1982: 18) açığa çıkarılan mezarlar MÖ 6. - 5. yy. tarihlendirilirken Segizsay 2 mezarlığı 1 No.lu (Mamedov ve

Tacibaeva 2013: 49) ve Kırık Oba 2 mezarlığı 1 No.lu kurgandaki (Seitkaliyev 2010: 53) karıklı mezarlar MÖ 4. yy. tarihlendirilmiştir. Bu mezarların tamamı Sarmatlara mal edilmiştir.

Karşılaştırma: Batı Kazakistan dışında karıklı mezarlara, aşağı Sirderya bölgesindeki Uygarak mezarlığı 57 No.lu kurganda (Çizim 2) (Vişnevskaya 1973: 44-45, resim 30), Don Nehrinin aşağı akışında yer alan Mastiyugino mezarlığı 25 No.lu kurganda (Puzikova 2001: 51), Dniepr civarındaki Aleksandrov mezarlığı 6 No.lu kurganda (Kovaleva ve Mukhopad, 1982: 91) ve Ukrayna'daki Matusov köyünde yer alan Zakhareykova kurganında (İlinskaya vd. 1980: 56-57, resim 32) rastlanmıştır (Harita 4).

Nişli mezar

Saray, kilise duvarlarına, mezar çukuru çeperine açılan yuvarlak veya dörtgen formlu oyuklara niş denilmektedir. Kullanıldıkları yerlere göre nişli mezar, nişli saray, nişli çeşme şeklinde tanımlamalar yapılmıştır. Ayrıca bağlı oldukları mimari yapıya göre de işlevsel yönü değişmiştir. Örneğin; bir mezarda mezar hediyesinin konulması için kullanılırken, diğer mimari yapılarda heykel, vazoya da kandil gibi sanat yapıtların konulması için de kullanılmışlardır (Tekçam 2007: 152).

Batı Kazakistan'la ilgili elimizde mevcut kazı raporları ve kitaplardan şimdilik iki nişli mezar tespit edilebilmiştir. Bu mezarlar Lebedevka 1 mezarlığı 2 No.lu kurgan ve Kos Oba mezarlığı 16 No.lu kurganda açığa çıkarılmıştır. Söz konusu mezarlar Batı Kazakistan'daki nişli mezarların mimari düzenini ve özellikle nişlerin işlevini gözler önüne sermektedir.

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz Lebedevka 1 mezarlığı 2 No.lu kurganda açığa çıkarılan nişli mezar kuzey, güney doğrultulu olup, 3,7 m uzunluğa, 2,9 m genişliğe ve 2,4 m derinliğe sahiptir. İçi kille sıvanarak kütüklerle kaplanmış olan bu mezarın kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu köşelerine nişler açılmıştır (Foto 3; Çizim 5).

Tabanla aynı hizada yer alan kuzeybatı kenardaki niş 0,5x0,47x0,55 m ölçülerindedir. Güneybatı ve güneydoğu kenarda tabandan 40 cm yükseklikte yer alan iki nişin biri 0,62x0,60x0,67 m, diğeri de 0,63x0,66x0,55 m ölçülerindedir. Güneydoğu köşedeki nişe büyük boyutlu üç su kabı ile Hun tarzı olarak bilinen iki ilmek kulpu tunç kazan, demir balta, iki tunç çan konmuştur. Bununla birlikte güneybatı kenardaki nişin içerisinde gümüş bir süzgeç ile

çark yapımı iki kaba rastlanmıştır. Bu kaplardan biri karından karşılıklı iki dikey kulplu diğeri de boyundan tek kulpludur. Ayrıca kuzeybatı nişe karından dikey kulplu çömlek tarzında kap ile birlikte beş ahşap kap bırakılmıştır. Bu mezarda bir kadın iskeletine rastlanmıştır (Bagrikov 1966: 3-9, Moshkova 2009: 99-107). Arkeologlar genellikle görkemli ve masalsı zenginliğe sahip mezarları toplumsal konumu üst seviyede olan kişilere atfetmektedir. Bu çerçevede ele aldığımız mezardaki kaplamalara, iççiliğe ve ele geçen zengin buluntulara bakıp buradaki kadının toplumda söz sahibi birisi olduğunu ifade etmek mümkündür.

İkinci nişli mezar, Kos Oba mezarlığı 16 No.lu kurganda gün yüzüne çıkarılmıştır (Foto 5). 2 No.lu olarak belirlenen mezar doğu, batı doğrultulu olup 3,4 m uzunluğa, 2,8 m genişliğe, 2,30 m derinliğe sahiptir. Dolguda rastlanan çürümüş organik kalıntılar mezarın ahşapla örtüldüğünü göstermektedir. Doğu duvarında tespit edilen nişin uzunluğu 0,8 m, yüksekliği 0,6 m'dir. İçinde insanın alt çenesi ile kaburga kemiği, geniş ağızlı, emzikli kap ve bileği taşı ele geçmiştir. Kazı başkanı kabın erken Sarmat tipinde olduğunu belirtmiştir. Mezarda ele geçen dağılmış insan kemiklerinden buraya çift gömü yapılmış olduğu anlaşılmıştır (Kushaev ve Kökebaeva 1980: 25-26).

Yukarıda verilen bilgilerden Batı Kazakistan'daki mezar geleneği içerisinde nişin işlevsel yönü net bir şekilde gözlemlenmektedir. En azından iki mezarda nişin hediyelerin konulması amacıyla açıldığı aşikârdır. Ayrıca yapısal olarak bakıldığında, diğer mezar tiplerinde olduğu gibi nişli mezarlarda da kütüğün hem duvar kaplaması hem örtü niteliğinde kullanıldığı fark edilir.

Tarihleme: G. İ. Bagrikov, Lebedevka 1 mezarlığı 2 No.lu kurganda açığa çıkarılan nişli mezarın MS 1. yy'la ait olabileceğini ifade etmiştir. Fakat B. F. Jelezçikov ve V. A. Kriger, söz konusu mezardaki gibi Hun tarzı tunç kazanları MS 2. - 4. yy'lara tarihlemiştir (Jelezçikov ve Kriger 1979: 57 - 61). M. Moshkova (2009) ise bu nişli mezarı MS 3. yy. tarihleyip Sarmatlara mal etmiştir. Kos Oba mezarlığı 16 No.lu kurgandaki nişli mezarla ilgili G. A. Kushaev herhangi hangi bir tarihlemeye bulunmamıştır. Fakat nişin içinde bulunan emzikli kabın erken Sarmat tipinde olduğunu belirtmiştir.

Karşılaştırma: Elimizdeki mevcut kaynaklar ölçüsünde yaptığımız çalışmalar sonucunda, nişli mezarların en erken örnekleri, Çinin kuzeyinde, MÖ 2. Binlere ait Fançjantsı ve MÖ 13. - 11. yy. ait Şans mezarlığında saptanmıştır

(Varenov 2016). Dolayısıyla nişli mezarların kökenini şimdilik Tunç Çağına dek geriye götürmek mümkündür.

Sapma mezar

Bu mezar, ana zemin üzerinden belli bir seviyeye kadar inildikten sonra, taban hizasından yana doğru oyulması suretiyle oluşturulmaktadır. Bu tür düzenlemeye sahip çukurların sapma mezar olarak tanımlanması uygun görülmüştür. Rusların “подбойный/podboyni” olarak tanımladığı (Smirnov 1948: 84) bu mezarlar, yapısı itibariyle iki bölümden oluştuğundan, çalışmanın bazı yerlerinde daha da anlaşılır olması için dikey açılan çukur giriş çukuru, yana doğru açılan çukur ise sapma olarak ele alınmıştır (Çizim 4).

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda sapmaların genellikle giriş çukuru tabanıyla aynı hizada yer aldığı (Ölke 2 mezarlığı 16 No.lu kurgandaki sapma mezar) (Sorokin 1958), bazı giriş çukurlarında aşağıya doğru seviyeli bir şekilde alçaldığı (Barbastau 3 mezarlığı 7 No.lu kurgan 7 No.lu mezar) (Kushaev ve Jelezçikov 1973: 27 - 28) ve bazılarında iki kenara açıldığı (Oblovka mezarlığı 1 No.lu kurgan 12 No.lu mezar) (Sdikov vd. 2005a: 8-10) görülmüştür. Bununla birlikte yüzlerce mezarı incelemiş olmamıza rağmen sadece Lebedevka 3 mezarlığı 2 No.lu kurganda (Bagrikov 1967: 7) giriş çukuru tabanından daha yüksekte yer alan bir sapma tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu tür düzenlemeleri dikkate alıp, bu mezar tipini, birkaç tipe ayırmak mümkündür. Daha açık bir ifadeyle giriş çukuru tabanıyla aynı hizada yer alan sapmalar basit sapma mezar, seviyeli bir şekilde alçalan sapmalar basamaklı sapma mezar, tek bir giriş çukurunun iki kenarına açılan sapmalar çift sapma mezar ve giriş çukuru tabanından daha yüksekte yer alan sapmalar ortadan sapma mezar olarak tanımlanabilir (Çizim 3). Fakat yukarıda belirtmiş olduğumuz düzenlemeler bir kenara bırakılırsa, sapma mezarlar birçok yönden benzer özellikler sergilemektedir. Dolayısıyla bu konu çoğunluğu oluşturan basit sapma mezarlar üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır.

Öncelikle sapma mezarların yönlerine göz attığımızda, genelde kuzey-güney veya güneydoğu-kuzeybatı yönlü yapıldıkları görülür. Buna rağmen eski toplulukların bir mezarı geleneksel dini inançları gereği mi yoksa gelişi güzel mi yönlendirdiğini söylemek zordur. Nitekim eski toplulukların düşünce tarihindeki kozmoloji bilgisi (Özkan 2002: 427) göz önünde bulundurularak mezarların gelişi güzel yapılmadığı düşünülebilir.

Yön kadar önemli olan bir diğer konu giriş çukurunun hangi kenarına sapmanın yapıldığıdır. Bununla ilgili yapmış olduğumuz incelemeler sapmaların öncelikle giriş çukuru batı kenarına yapıldığını ve güney; doğu; güneybatı; kuzeybatı; kuzey gibi kenarların ikinci planda kaldığını göstermiştir. Ayrıca sapmaların genellikle giriş çukuru batı kenarına yapılmış olduğu daha önce yapılan istatistiksel araştırmalarla da teyit edilmiştir (Smirnov 1975: 158).

Bununla birlikte mezarların özelliği içerisinde belirtilmesi gerektiğini düşündüğümüz önemli konulardan biri, mezarlara en fazla kaç kişinin gömülmüş olduğudur. Ellimizdeki mevcut bilgilere göre sapma mezarlara genellikle tekil olmakla birlikte bazılarında iki (Oblovka mezarlığı 1 No.lu kurgan 12 No.lu mezar) (Sdikov vd., 2005a: 13) bazılarında ise üç kişinin (Lebedevka 5 mezarlığı 9 No.lu kurgan 2 No.lu mezar) (Jelezçikov ve Kriger 1977: 66-69) gömülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer mezarlarda olduğu gibi sapma mezarda da ölünün altına bazen tahta veya kamış gibi organik maddeler serilmiştir (Lebedevka 6 mezarlığı 24 No.lu kurgan) (Jelezçikov ve Kriger 1979: 36-38).

Mezarın yapısal özellikleri içerisinde değerlendirilmesi gereken öğelerden bir diğeri duvar iççiliği ve mezar örtüsüdür. Bu kapsamda incelemiş olduğumuz mezarlar arasından sadece birinde duvar düzenlemesi tespit edilmiştir. Örneğin Lebedevka 6 mezarlığı 35 No.lu kurganda kil sıvalı mezar açığa çıkarılmıştır (Jelezçikov ve Kriger 1979: 55). Burada değinilmesi gereken asıl önemli nokta diğer mezar tipleri arasında bu uygulamanın sadece Lebedevka 1 mezarlığı 2 No.lu nişli mezarda (Bagrikov 1966: 4) görülmüş olmasıdır. Bu nedenle bu uygulamanın pek yaygın olmadığı düşünülebilir.

Ayrıca sapmaların önünde muhafaza edilen organik kalıntılar, girişin kütük (Foto 4) (Sdikov vd. 2005a: 17), tahta ve kamışla kapatıldığını göstermektedir (Jelezçikov ve Kriger 1978: 218, Gutsalov ve Rodionov 1986: 22). Batı Kazakistan sınırları dışında kalan bazı bölgelerde mezarı örtmek için farklı malzemeler de kullanılmıştır. Örneğin, Aşağı Dnestr civarı Nadlimanskii mezarlığındaki İskitlere ait sapma mezarın ağzı dikey yerleştirilen 3 amfora (Çizim 1) ile kapatılırken (Subotin ve Okhotnikov 1981: 106), Başkurdistan Perevolocanskii mezarlığında bulunan ve Sarmatlara mal edilen 6 No.lu kurgan 3 No.lu sapma mezarın ağzı taşlarla (Pşeniçniyuk 1995: 69-71) kapatılmıştır. Dolayısıyla verilen bilgiler dâhilinde sapma mezarların sadece Sarmatlar

tarafından kullanılmadığını ve bununla birlikte kapatılması konusunda katı bir kuralın olmadığını söylemek mümkündür.

Buraya kadar ifade edilenler sapma mezarların mimari özelliğini açıklamakla kalmayıp, diğer mezar tipleriyle arasındaki ortak ve farklı yönlerini yansıtmakta ve özellikle eski toplulukların öteki dünya görüşü hakkında fikir verebilmektedir. Bu çerçevede mezar örtüleri ve duvar işçiliğine bakıldığında mezarların gelişi güzel yapılmadığı, aksine büyük bir özenle ve özveriyle inşa edildiği gözlemlenir. Ayrıca mezarın oturulan ev gibi düşünülerek kille sıvanması, ölen kişinin öteki dünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağı inancının göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Tüm bunları bir kenara bırakacak olursak, ölünün neden direkt toprağa açılan çukura değil de sarmaya gömüldüğü sorusu akla gelmektedir. Bu soruyu kesin bir dille yanıtlayamasa da, bunun altında, ölüyü direk toprağın baskısına maruz bırakmadan onun için yeni bir dünya açma düşüncesinin yattığı varsayılabilir.

Tarihleme: Öлке 2 mezarlığı 16 No.lu kurgandaki sapma mezar MS 2. - 4. yy tarihlendirilirken Barbastau 3 mezarlığı 7 No.lu kurgan 7 No.lu mezar (Kushaev ve Jelezçikov 1973: 27) ve Oblovka mezarlığı 1 No.lu kurgan 12 No.lu mezarla (Sdikov vd. 2005a: 108) ilgili herhangi bir tarihlemeye bulunulmamıştır. Fakat bu iki mezarda ele geçen kabzası hilal şeklindeki hançerler, bilim adamları tarafından genellikle MÖ 4. - 3. yy. tarihlendirilerek Sarmatlara mal edilmiştir (Simonenko 1984:131, Habdulina 1987: 16). Bu yüzden söz konusu mezarları MÖ 4. - 3. yy. tarihlemek mümkündür. Lebedevka 5 mezarlığı 9 No.lu kurgan 2 No.lu mezar MÖ 4. yy. tarihlendirilirken (Jelezçikov ve Kriger 1977: 129), Lebedevka 6 mezarlığı 24 No.lu kurgan ve Lebedevka 6 mezarlığı 35 No.lu kurgan MS 2. - 4. yy. tarihlendirilerek Sarmatlara mal edilmiştir (Jelezçikov ve Kriger 1979: 79).

Karşılaştırma: En erken, Geç Neolitik Çağda Çinin Kuzeybatısında (Varenov 2016) ve Tunç Çağında Don Nehri civarında görülen sapma mezarların (Sin-yuk 1996: 56) Kazakistan sınırları içerisinde en erken örneğine (MÖ 7. - 5. yy.) Merkezi Kazakistan Karamurun mezarlığı 5 No.lu kurganda rastlanmıştır (Kozıbaev 1996: 198). Ayrıca Demir Çağında Sarmatlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılan sapma mezarlar (Smirnov 1972: 73), Ob Nehri (Mogilnikov 1997: 145), Kuzey Karadeniz (Subbotin ve Dzigovskii 1990: 5), Altaylar, Yedisu, Fergana, Taşkent, Buhara, Zerafşan, Güney Tacikistan ve Güney Türkmenistan bölgelerinde de açığa çıkarılmıştır (Harita 5). Yedisu, Fergana,

Taşkent, Tacikistan ve Türkmenistan'daki mezarların kökeniyle ilgili tartışmalarda, mezarların Sakalara, Hunlara, Yueçilere veya Vusunlara ait olabileceği ileri sürülmüştür (Zadneprovskii 1971: 27, Sorokin 1956: 99). Bu bilgilerden sapma mezarları Sarmatların yanı sıra diğer bozkır toplulukları tarafından da kullanılmış olduğu anlaşılır. Ayrıca sapma mezarlar MS 12. - 14. yüzyıllarda Kıpçaklar tarafından kullanılırken (İvanov ve Kriger 1988: 48) günümüzde Kazaklar tarafından da kullanılmaktadır (Acigali 2005: resim 23).

Dromoslu mezar

Dromos, kurgan yığını altındaki mezarlara girişi sağlayan bir geçittir. Bu tür geçide sahip çukurlar, dromoslu mezar olarak tanımlanmıştır (Jelezçikov 1992: 85). G. Omarov, dromosların mezar ile bağlantısını şu şekilde açıklamaktadır: “Hayattakiler ölen kişiyi belli zamanlarda dromos vasıtasıyla ziyaret ederek onlara sunular yapmıştır” (Omarov 2008: 61). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere dromoslar, mezarların istendiği zaman kullanılmasında ve özellikle kültürel uygulamaların yerine getirilmesinde büyük rol oynamıştır. K. F. Smirnov ise dromoslu mezarların genellikle aile veya akrabalara hitap ettiğini ve bu yüzden belli aralıklarla gömüler yapılabildiğini belirtmiştir (Smirnov 1978: 56, 59).

Batı Kazakistan'la ilgili inceleyebildiğimiz arkeolojik kazı raporları ve kitaplarda sadece 6 dromoslu mezar tespit edilebilmiştir. Bunlardan üçü erken dönemde soyularak tahrip edilmiştir. Söz konusu üç mezar, mimari düzenleme açısından bizleri çok az aydınlatabilmektedir. Dolayısıyla bu konu, soyulmuş olan mezarlar üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır.

Soyulmamış olması sebebiyle mezar mimarisini daha iyi yansıtan dromoslu mezar, 1977'de B. F. Jelezçikov ve V. A. Kriger tarafından Lebedevka 5 mezarlığı 9 No.lu kurganda gün yüzüne çıkarılmıştır. 5 No.lu olarak belirlenmiş olan dromoslu mezara kurganın merkezinde rastlanmıştır. Arkeologlar bu mezarın 4,4 m uzunluğa, 3,6 m genişliğe, 2,2 m derinliğe sahip olduğunu ve kuzeydoğu kısmına 3,2 m uzunluğunda bir dromos eklendiğini ifade etmiştir. Dromos mezar çukuruna doğru alçalmaktadır. Üzeri kamış ve kabukla örtülen mezara 8 kişinin gömülmüş olduğu anlaşılmıştır (Jelezçikov ve Kriger 1977: 72-80).

İkinci bir dromoslu mezar, yine aynı kişiler tarafından 1979'da Lebedevka 6 mezarlığı 25 No.lu kurganda açığa çıkarılmıştır (Çizim 6). 2 No.lu olarak belirlenen mezar kurganın merkezinde yer almaktadır. Mezar 3 m uzunluğa

ve 2,1 m genişliğe sahiptir. Güneydoğu, kuzeybatı doğrultulu çukurun kuzeyine “T” şeklinde dromos eklenmiştir. 3,7 m uzunluğundaki dromos 0,4 m derinlikten itibaren mezara doğru üç basamakla 1,1 m derinliğe kadar alçalmaktadır. Mezarı örtmek için doğu kenarına bir girinti açılmış veya diğer bir deyişle doğu kenarı daraltılmış ve batı kenarına yedi tane kütük dikilmiştir. Bunların üzerine yatay yerleştirilen tahtalar ile mezar kapatılmıştır. Ayrıca bu mezara iki yetişkin ve bir çocuk gömülmüştür (Jelezçikov vd. 2006: 25-26).

Bir diğer dromoslu mezar 1980'de Lebedevka 7 mezarlığı 16 No.lu kurganda gün yüzüne çıkarılmıştır. 7 No.lu olarak belirlenen bu mezar da diğerleri gibi kurganın merkezinde yer almaktadır. Doğu,-batı doğrultulu mezarın 5,6 m uzunluğa, 2,7 m genişliğe ve 1,4 m derinliğe sahip olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca doğu tarafına 6,4 m uzunluğunda ve 1 m genişliğinde dromos eklenmiştir. Dromosun ağzı ile mezar çukuruna kavuştuğu noktaya ikişer kütük dikilmiştir. Bu kütüklerin kısa tahtaları taşımış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca mezarın üzeri de ortasından ikiye ayrılan kütük ve kamışla örtülmüştür. Arkeologlar tabana da kamış serildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte mezara dört kişinin defnedilmiş olduğu anlaşılmıştır (Moshkova vd. 1980: 59).

Yukarıda ifade edilenler bir yana bırakılırsa, diğer dromoslu mezarlara Lebedevka 8 mezarlığı 7 No.lu kurganda (Jelezçikov vd. 2006: 35 -36), Kırık Oba mezarlığı 15 No.lu kurganda (Sdıkov vd. 2005: 74) ve Kırık Oba 2 mezarlığı 16 No.lu kurganda rastlanmıştır (Sdıkov vd. 2003: 13).

Özellikle Kırık Oba 2 mezarlığı 16 No.lu kurgandaki dromoslu mezar diğerlerine göre biraz farklı inşa edilmiştir. 7,4 m uzunluğunda ve 5,3 m genişliğinde açılan çukurun güneyine 14 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde, 1,8 m derinliğinde dromos eklenmiştir. Kuzey, güney yönlü olan mezarın etrafı duvarla çevrilmiştir. Duvarın 0,9 m yükseklikteki kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu duvar, mezara örtülen kamış ve ahşabı taşıması için inşa edilmiştir. Bunu üzerinde bulunan kamış parçaları kanıtlamaktadır. Ayrıca söz konusu örtü kütüklerle de desteklenmiştir. Arkeologlar bu mezarın çok büyük bir yangın geçirdiğini bu yüzden üzerine örtülen organik maddelerin yanarak kömürleştiğini ve duvarın yıkıldığını ifade etmiştir. Mezarın erken dönemde talan edilmiş olması nedeniyle iskelete dağılmış vaziyette rastlanmıştır (Sdıkov vd. 2003: 13). Nitekim insan kemiklerinin ateşe maruz kalıp kalmadığı açıklanmamıştır.

Görüldüğü gibi, dromoslu mezarlar ağırlıklı olarak kurganın merkezinde yer almakta olup basit mezarlara göre daha geniş kazılmaktadır. Dromoslar yukarıdan aşağıya doğru eğimli veya basamaklı şekilde çukura eklenmiştir. Daha sonra üzeri tahta ve kamış gibi malzemelerle örtülmüştür. Tüm dromoslu mezarlar mimari açıdan bir birine benzese de, Kırık Oba mezarı çevre duvarıyla ve dromosun uzunluğuyla farklılık kazanmaktadır. Fakat ufak tefek yapısal düzenlemeler bir yana bırakılırsa, Batı Kazakistan'da bulunan dromoslu mezarların mimari açıdan benzeri karaktere sahip olduğu söylenebilir.

Tarihleme: Lebedevka 8 mezarlığı 7 No.lu kurgan 1 No.lu mezar MÖ 5. yy tarihlendirilirken (Moshkova, Jelezçikov ve Kriger 1978: 107), Lebedevka 5 mezarlığı 9 No.lu kurgan 5 No.lu mezar ile (Jelezçikov ve Kriger 1977: 129), Lebedevka 6 mezarlığı 25 No.lu kurgan 2 No.lu mezar MÖ 4. yy. (Jelezçikov vd. 2006: 138) tarihlendirilmiştir. Ayrıca Lebedevka 7 mezarlığı 16 No.lu kurgan 7 No.lu mezarın MÖ 3. - 2. yy. ait olduğu belirtilmiştir (Moshkova vd. 1980: 63). Söz konusu mezarların tamamı Sarmatlara mal edilmiştir.

Karşılaştırma: Birçok kaynağı incelemiş olmamıza rağmen, konumuzu oluşturan bölgede Tunç Çağı'na veya daha önceki dönemlere ait dromoslu mezar örneklerine rastlanmamıştır. Fakat K. F. Smirnov, dromoslu mezarların Güney Ural'da MÖ 6. yy'da görülmeye başladığını ve söz konusu dönemde Aral Gölünün güneyi ile Kuzey Karadeniz bölgesinde bilinmediğini ifade etmiştir (Smirnov 1978: 62-63).

Batı Kazakistan dışında dromoslu mezara Ukrayna'da Çerkask eyaleti Matusov köyünde yer alan Repyakhovata İskit mezarlığında (İlinskaya vd. 1980: 33), Güney Ural'da Perevoloçanskii mezarlığı 10 No.lu kurganda (Pşeniçniyuk 1995: 88) ve Meçetsay mezarlığı 2 No.lu kurganda (Smirnov 1975: 78) rastlanmıştır. Özellikle Repyakhovata mezarı, Batı Kazakistan'daki dromoslu mezarlara benzerliğiyle göze çarpmaktadır. Bu benzerliği dromosun eğimli olması, etrafının duvarla çevrilmesi ve köşelerine sütunların dikilmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

Sonuç

İncelemiş olduğumuz kazı raporları ve diğer kaynaklar, Batı Kazakistan'da yaşayan Sarmatların, basit, omuzlu, karıklı, nişli, sapma ve dromoslu gibi çeşitli tiplerde mezarlar inşa etmiş olduğunu göstermiştir. Ayrıca bazı mezarların sadece Sarmatlar tarafından kullanılmadığı bozkır coğrafyasında yaşayan diğer

topluluklar (İskit, Hun, Vusun) tarafından da kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Arkeologlar bu mezarları Sarmatlara veya diğer topluluklara mal etmiş olmasına rağmen, bir topluluğun bu denli çeşitli tipte mezar yapmasındaki amacı açıklayamamıştır. Nitekim bu durum karşısında, bir toplum içinde farklı etnik grupların veya öteki dünya inancı farklı kişilerin yaşamış olduğu tahmin edilebilir.

Bu çalışmada görüldüğü gibi mezarlar, iç düzenlemeleri dolayısıyla birbirinden ayrılmaktadır. Fakat mezarların en büyük ortak özelliği hemen hemen hepsinde ahşabın kullanılmış olmasıdır. Özellikle yüzey karıklı mezarda ahşaptan bir kulübe inşa edilmesi ve nişli mezarın kille sıvanarak ahşapla kaplanması, ölen kişinin öteki dünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağı inancıyla mezarların adeta bir ev gibi inşa edildiğini gösterir.

Mezarların en erken ne zaman ortaya çıktığına baktığımızda, çoğunun Tunç Çağı'na dek geriye gittiği görülür. Özellikle sapma mezarlarla ilgili yapmış olduğumuz incelemeler, bu mezar türünün Geç Neolitik Çağ'da Çinin kuzeybatısında (Varenov 2016) ve Tunç Çağı'nda Don nehri civarında (Sinyuk 1996: 56) kullanılmış olduğunu göstermektedir Kazakistan sınırları içerisinde sapma mezar türünün en erken örneğine Merkezi Kazakistan'da MÖ 7. - 6. yıllara ait Karamurun 5 No.lu kurganda rastlanmıştır (Kozıbaev 1996: 198). Buna karşın Sarmat coğrafyasında (Güney Urallardan Kuzey Karadeniz kıyılarına kadar uzanan alanda) Demir Çağı boyunca çok yaygın olduğu görülmektedir (Smirnov 1972: 73). Günümüzde Kazakistan'ın hemen hemen tüm eyaletlerinde kullanılan sapma mezarları Kazaklar "akım", "lakat" veya "canama kör" yani "yanlama mezar" (Acıgali 2005, resim 23) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu mezarın Geç Neolitik Çağ'dan itibaren kullanılmaya başlaması ve Demir Çağı boyunca devam ederek günümüze kadar gelmesi, bölgedeki kültürel devamlılığa işaret etmektedir. Sapma mezarların İslami uygulamalar ile hiçbir şekilde bağdaşmıyor olması (Akatay 2011: 36) bu geleneğin ne denli güçlü olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Kazakların, sapma mezar geleneğini İslam'ın etkisiyle oluşan yeni biçimleriyle de olsa zamanımıza dek sürdürdükleri söylenebilir.

Arkeolojik araştırmalarda bir kültürel unsurun ortaya çıkışı ve bunun bir sonraki kuşağa aktarılmasının tespiti birçok yönden önemlidir. Tarih öncesi dönemleri kapsayan bozkır kültürüne yönelik araştırmalar söz konusu olduğunda tespitler çok daha önem kazanmaktadır. Çünkü ortaya çıkarılan en

küçük bir tespit, günümüzde hangi etnik gruba ait olduğu tartışılan Sarmat konusuna büyük katkılar sağlayabilir. Bu yüzden Kazakistan'da bulunan eski çağ mezarları üzerinde daha detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Açıklamalar

- 1 Sarmatlar MÖ 6. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla kadar Sauromat adıyla anılmaktaydılar. Sauromatların daha sonraki çağlarda varlıklarını sürdüren Sarmatlarla aynı insanlar olduğu kabul edilir. Kavram karışıklığına yol açmamak için makede sadece Sarmat adı kullanılmıştır.
- 2 Mezarların hepsi toprağa açılmış olup çukurun çeperine herhangi bir taşlı işçilik (örme) uygulanmamıştır.
- 3 Mezarların konumu haritada aşağı yukarı verilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Akatay, Sabetkazı (2011). *Kun men Kölenke*. Almatı.
- Acigali, Serik (Eds). (2005). *Kazak Khalkının Dastürleri Men Adet - Gurıptarı*. Tom 1. Almatı: Arıs Yay.
- Bagrikov, Grabung İ. (1966). "İnformatsiya ob Arkheologičeskoj Praktike Studentov Uralskogo Pedagogičeskogo İnstituta 1966". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №237.
- Bagrikov, Grabung İ.(1967). "İnformatsiya ob Arkheologičeskoj Praktike Studentov Uralskoy Pedinstitutu 1967 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1051.
- "Besşatır Korgandar Keşeni". <http://almatyregion-tour.kz/kk/attractions/complex-of-the-besshatyr-burial-mounds.html#&gid=1&pid=1054> (Erişim Tarihi: 24.12.2016).
- Bisembaev, Arman, Mamedov Aslan ve Meyram Düysengali (2011). "Pamyatniki Rannikh Koçevnikov v Okrestnostiyakh pos. Cirenkopa Aktiyubinskoy Oblasti". *Margulan Okuları*. Astana. 208-218.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). "Hun Sanatı". *Türkler*. C. 4. Eds. S. Koca vd. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 54-76.
- Çoruhlu, Yaşar (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Durmuş, İlhami (2007). *Sarmatlar*. Ankara: Analiz Yay.

- Grakov, Boris (1947). “ГЫНАЙКОКПАТОЙМЕНОИ (perejitki matriarkhata u sarmatov)”. Vestnik drevney istorii 3: 100-121.
- Gutsalov, Sergey ve V. V. Rodionov (1986). “Отчет об Археологических Разведках и Раскопках в Актийубинской Области Летом 1985 г”. *Aktöbe Eyalet Müzesi (kazi raporu)*.
- Gutsalov, Sergey ve G. V. Makareviç (1987). “Отчет об Археологических Разведках и Раскопках в Актийубинской Области - Осеню 1986 г”. *Aktöbe Eyalet Müzesi Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*.
- Gutsalov, Sergey (2004). *Drevnie Koçevniki Yujnogo Priuralya VII - I vv. do. n. e. Uralsk*.
- Gening, Vladimir, Genadii Borisoviç ve V. V. Gening (1992). *Sintaşa: Arkheologičeskie Pamyatniki Ariiskikh Plemen Uralo - Kazakstanskikh Stepey*. Çast 1. Çelyabinsk.
- Gursoy, Muzaffer (2016). “Sarmatlarda Sapma Mezar Geleneği: Batı Kazakistan Örneği Üzerinden”. III. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. C. 3*. Bakü. 211-216.
- Herodotos (1991). *Herodot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Habdulina, Maral (1987). “Pogrebalni Obriad Naselenia Rannego Jeleznogo Veka Severnogo Kazakhstana (VIII - II vv. do. n. e.)”. *Ranni Jelezni Vek i Srednevekove Uralo-İrtişskogo Mejdureçia*: 3-24.
- İlinskaya, Varvara, Boris Mozolevskii ve Aleksey Terenojkin (1980). “Kurgani VI v. do. n. e. u s. Matusov”. *Skifiya i Kavkaz. Sbornik Nauçnikh Trudov*: 31-64.
- İvanov, V. A ve V. A. Kriger (1988). *Kurgani Kıpçakskogo Vremeni na Yujnom Urale (XII - XIV vv.)*. Eds. S. A. Pletneva. Moskva: İzd. Nauka.
- Jelezçikov, Boris ve V. A. Kriger (1976). “Отчет об Археологических Работках в Уралской Области Летом 1976 г”. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1534.
- Jelezçikov, Boris ve V. A. Kriger (1977). “Отчет Археологические Работы в Уралской Области в 1977 г”. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1602.
- Jelezçikov, Boris ve V. A. Kriger (1978). “Катакомбные Зажоронения Уралской Области”. Ed. A. V. Artsikhovskii. *Sovetskaya Arkheologiya* (4): 218-228.
- Jelezçikov, Boris ve V. A. Kriger (1979). “Отчет Археологические Работы в Уралской Области в 1979 г”. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1759.

- Jelezçikov, Boris (1992). "Pogrebeniya IV v. do. n. e. İz Yujnogo Priuralya i Vapros o Vremeni Poyavleniya Dromosnikh Mogil". Eds. A. S. Skripkin. *Problemi Khronologii Sarmatskoy Kulturi*: 85-93.
- Jelezçikov, Boris (1998). *Arkheologičeskie Pamyatniki Uralskoy Oblasti*. Volgograd: İzd. VGU.
- Jelezçikov, Boris, Valerii Klepikov ve İgor Sergatskov (2006). *Drevnosti Lebedevki (VI - II vv. do. n.e.)*. Moskva: İzdatelstvo "Vostočnaya Literatura" RAN.
- Jelezçikov, Boris ve Gayaz Kushaev (1999). "Pogrebenia na Beregu Ozera Çelkar v Zapadnom Kazakstane". *Nijnevolykikh Arkheologičeskii Vestnik*. Vip. 2: 128-130.
- Joldasbayulu, Saden (1995). *Ecelgi cane Orta Gasırdagı Kazakstan*. Almatı: Ana Tili.
- Joldasbayulu, Saden (2010). *Ejelgi jane Orta Gasırdagı Kazak Elinin Tarikhi*. İzd. Kitap
- Kushaev, Gayaz ve Boris Jelezçikov (1973). "Otçet ob Arkheologičeskikh Raskopkakh v Uralskoy Oblasti v 1972 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1290.
- Kushaev, Gayaz ve Boris Jelezçikov (1974). "Otçet o Arkheologičeskikh İssledovaniyakh v Uralskoy Oblasti v 1973 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1340.
- Kushaev, Gayaz ve Boris Jelezçikov (1974a). "Otçet o Arkheologičeskikh İssledovaniyakh v Uralskoy Oblasti za 1974 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1389.
- Kushaev, Gayaz ve G. K. Kokebaeva (1980). "Otçet ob İtogakh Arkheologičeskikh Raskopok Uralskogo Pedinstituta v 1979 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*. Dosya №1762.
- Kushaev, Gayaz (1993). *Etyudi drevney istorii stepnogo Priuralya*. Uralsk: Dialog.
- Kozibaev, Manaş (Eds). (1996). *Kazakstan Tarikhi*. C 1. Almatı: Atamura Yay.
- Kadırbaev, Mir, Joldasbek Kurmankulov ve T. İ. Kulik (1982). "Nauçniy Otçet o Rabotakh Tsentralno - Kazakstanskoy Arkheologičeskoy Ekspeditsii za 1981 g". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazi raporu)*.
- Kadırbaev, Mir ve Joldasbek Kurmankulov (1976). Zhakhronenia Voinov Savromatskogo Vremeni na Levobereje r.İlek. *Proşloe Kazakhstana po Arkheologičeskim İstoçnikam*: 137-156.
- Kadırbaev, Mir (1984). "Kurgannie Nekropoli Verkhovev r. İlek". *Drevneosti Evrazii v Skifo - Sarmarskoe vremya*: 84-93.

- Kovaleva, Ya. F. ve S. E. Mokhopad (1982). “Skifskoe Pogrebenie Kontsa VI - V vv. do. n. e. u s. Aleksandrovka”. *Drevnosti Stepnoy Skifii. Sbornik Nauchnikh Trudov*: 91-101.
- Moshkova, Marina, Boris Jelezçikov ve V. A. Kriger (1978). Otçet Arkheologičeskie Rabotiy v Uralskoy Oblasti v 1978 g. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü (kazı raporu)*. Kayıt №2, Dosya №1679.
- Moshkova, Marina, Boris Jelezçikov ve V. A. Kriger (1980). “Otçet Arkheologičeskie Rabotiy na Territorii Uralskoy Oblasti v 1980 g”. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü (kazı raporu)*. Dosya №1838.
- Moshkova, Marina (2009). “Jenskoe Pogrebenie v Kurgane 2 iz Lebedevskogo Mogilnogo Kompleksa (Raskopki G. İ. Bagrikova)”. *Gunni, Goti i Sarmati Mejdu Volgoy i Dunaem*: 99-113.
- Maksimenco, Vladimir (1983). *Savromati i Sarmati na Nijnem Donu*. İzd. Rostovskogo Universiteta.
- Mogilnikov, Vladislav (1997). *Naselenie Verkhnego Priobia v Seredine Vtoroy Polovine I Tısyaçetia do n.e*. Moskva.
- Mamedov, Aslan ve S. M. Tacibaeva (2013). “Pogrebeniya so “stolami - lojami” Rannikh Koçevnikov Yujnogo Priuralya”. *A. Kh. Margulan Atındağı Arkheologiya İnstitutının Astana Kalasındağı Filyalının Enbekteri*. C 2. Astana. 43-54.
- Omarov, Gani (2008). “Şilikti Dalasındağı Altın Korgan”. *Alaş Tarikh - Etnologiyalık Gıلمي Jurnal* 5 (20): 58 - 68.
- Özkan, Ramazan (2002). Türk Kültüründe Yönler. *Türkler*. C. 3. Eds. S. Koca vd. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 427-433.
- Puzikova, Anna (2001). “Kurganniy Mogilnik u s. Mastiyugino”. *Kurgannie Mogilniki Skifskogo Vremeni Srednogo Podoniya (Publikatsia Kompleksov)*. 47-72.
- Polosmak, Natalya ve Yevgenii Bogdanov (2015). *Kurgani Sustzuke (Noin - Ula, Mongoliya)*. İzd. Novosibirsk “İnfolio”.
- Pşeniçniyuk, Anatolii (1983). *Kultura Rannikh Koçevnikov Yujnogo Urala*. Moskva: İzd. Nauka.
- Pşeniçniyuk, Anatolii (1995). “Perevoločanskii Mogilnik”. *Kurgani Koçevnikov Yujnogo Urala*. Ufa.
- Strabon (1961). *The Geography of Strabo*. Çev. Horace Leonard Jones. Harvard University Press.
- Sdıkov, Murat, Sergey Gutsalov ve Arman Bisembaev (2003). *Сокровища скифов Западного Казахстана*. Uralsk.

- Sdikov, Murat, Arman Bisembaev ve Sergey Gutsalov (2005). "Kırık Oba Beyitter Keşeni Obalarının Zerttelui". Eds. K. M. Baypakov. *Madeni Mura Bagdarlaması Boyunşa 2005 jılgı Arkheologiyalık Esep.* 73-77.
- Sdikov, Murat, Arman Bisembaev, Sergey Gutsalov, Ruslan Mergaliev, Denis Mariksin ve Yanna Lukpanova (2005a). "Otçet ob Arkheologičeskikh Raskopkakh Kurgannogo Mogilnika Oblavka, Bilkıldak İssledovania v Okrestnostiakh s. Novaya Kazanka". *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazı raporu).* Dosya №2723.
- Sdikov, Murat ve Yanna Lukpanova (2013). *The Early Nomads of West Kazakhstan. (by the exemple of the Taksai 1 mound complex).* Oral: Poligrafservis.
- Smirnov, Konstantin (1948). "Sarmatskie Pogrebeniya Yujnogo Priuralya. Eds. A. D. Udaltsov". *Kratkie Soobşeniya o Dokladakh i Polevikh İssledovaniyakh İnstıtuta İstorii Materialnoy Kulturi* 22: 80-86.
- Smirnov, Konstantin (1964). *Savromati.* Rannyya İstorii i Kultura Sarmatov. Moskva: İzd. Nauka.
- Smirnov, Konstantin (1972). "Sarmatskie Katakombnie Pogrebeniya Yujnogo Priuralia - Povoljia ikh Otnoşenie k Katakombom Severnogo Kavkaza". Eds. A. V. Artsikhovskii. *Sovetskaya Arkheologiya* 1: 73-81.
- Smirnov, Konstantin (1975). *Sarmati na İleke.* Moskva: İzd. Nauka.
- Smirnov, Konstantin (1977). Orskie Kurgani Rannikh Koçevnikov. İssledovania Po Arkheologii Yujnogo Urala. Ufa: BFAN SSSR.
- Smirnov, Konstantin (1978). "Dromosnie Mogili Rannikh Koçevnikov Yujnogo Priuralya i Vopros o Proiskhocdenii Sarmatkikh Katakomb". *Voprosi Drevney i Srednevekovoy Arkheologii Vostoçnoy Evropi:* 56-64.
- Sulimirskii, Tadeuş (2008). *Sarmati. Drevnii Narod Yugo Rosii.* Çev. T. V. Kitainoy. Moskva: ZAO Tsentrpoligraf.
- Sorokin, Sergey (1956). "Sredneaziatskie Podboynie i Katakombnie Zakhoroneniya kak Pamyatniki Mestnoy Kulturi". Eds. B. A. Ribakov. *Sovetskaya Arkheologiya* 26: 97-117.
- Sorokin, V. S. (1958). Akheologičeskie Pamyatniki Aktiubinskoy Oblasti Kazakhskoy SSR po Materialam Zapadno - Kazakhstanskogo Otriyada Arkheologičeskoy Ekspeditsii İİMK AN SSSR na Tselinnie zemli 1955 goda. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri (kazı raporu),* Dosya №374.
- Seitkaliev, Meyram (2010). "Rannepokhorovskie Vpusknie Pogrebeniya v Kurganakh Nekropolya Kırık Oba II". *İzvestiya Nan RK. Seriya Obşestvennikh Nauk* 1: 46-56.

- Subotin, Leonit ve Sergey Okhotnikov (1981). Skifskie Pogrebeniya Nijnego Podnestrovyia. *Drevnosti Severo - Zapadnogo Priçornomor'ya*: 102-116.
- Sinyuk, Arsen (1996). *Bronzovi vek Basseyna Dona*. İzd. Voroneckogo Peduniversiteta.
- Simonenko, Aleksandr (1984). Sarmatskie Meçi i Kinjali na Territorii Severnogo Priçernomor'ia. *Voorujenie Skifov i Sarmatov*: 129-147.
- Subbotin, L. V. ve A. N. Dzigovskii (1990). *Sarmatskie Drevnosti Dnestro - Dunaiskogo Mejdureçia: Kurganie Mogilnik Vasilevskii i Kubey*. Kiev.
- Tkaçev, Vitalii (2007). *Stepi Yuzhnogo Priuralya i Zapadnogo Kazakhstana na Rubeje Epokh Sredney i Pozdney Bronzi*. Aktöbe.
- Tekçam, Tamay (2007). *Arkeoloji Sözlüğü*. Alfa Yay.
- Uhri, Ahmet (2014). *Anadolu'da Ölimün Tarihöncesi*. İstanbul: Ege Yay.
- Vişnevskaya, Olga (1973). *Kultura Saksikh Plemen Nizeovev Sırdari v VII - V vv. do. n. e. po materialam Uygarak*. Moskva: İzd. Nauka.
- Vasilev, V. N ve V. K Fedorov (1994). "Razvedoçnie Raskopki v Severo - Vostoçnom Orenburje". *Başkirkii Kray*. Vıp. 5: 154-166.
- Varenov, A. V. (2016). Skifskie Pamyatniki Ordosa, Altay i İstoki Kulturi Siyunnu. <http://new.hist.asu.ru/skif/pub/skep/varen.html> (Erişim Tarihi: 06.02.2016).
- Yablonskii, Leonid ve Vladimir Malaşev (2005). "Pogrebenia Savromatskogo i Ran-sarmatskogo Vremenii Mogilnika Pokrovka 10". *Nijnevoljskii Arkeologičeskii Vestnik*. Vıp. 7: 151-213.
- Zadneprovskii, Yurii (1971). "On Etničeskoy Prinadlecnosti Pamyatnikov Semireçya Usunskogo Perioda II v.d.n.e. - V v.n.e". *Strani i Narodi Vostoka*. C.10. 27-63.
- Zaharov, P. E. ve İgor Sergatskov (1998). "Novie Sarmatskie Pamyatniki U s. Berejnovka". *Drevnosti Volgo - Donskoy Stepey*. Vıp. 6: 70-77.

Fotoğraflar, Çizimler ve Haritalar

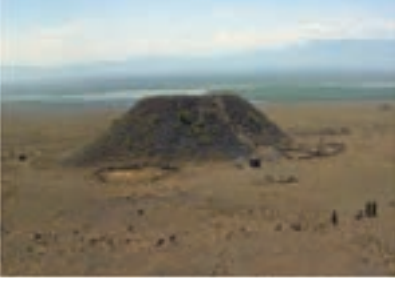

Foto 1. Beşatır kurganı
(almatyregion-tour.kz)

Foto 2. Yüzey karıklı mezar
(Kadırbaev 1984: 90)

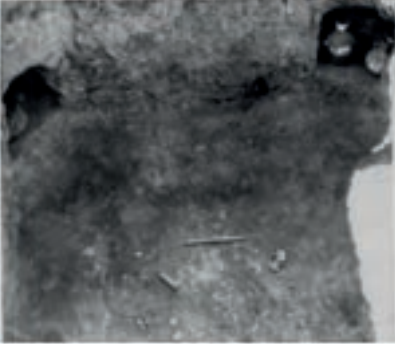

Foto 3. Lebedevka 1 mezarlığı
2 No.lu kurgandaki nişli mezar
(Bagrikov 1966)

Foto 4. Girişi kütükle kapatılan sapma
mezar (Sdikov vd. 2005a: 17)

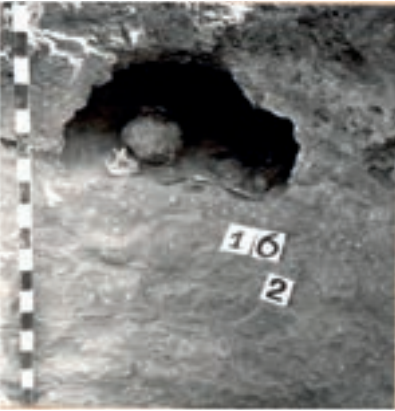
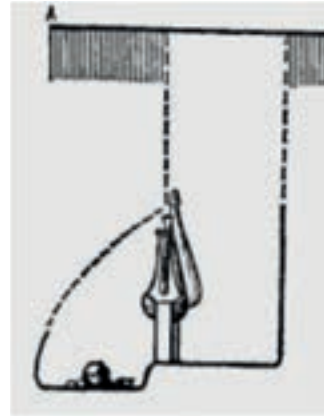
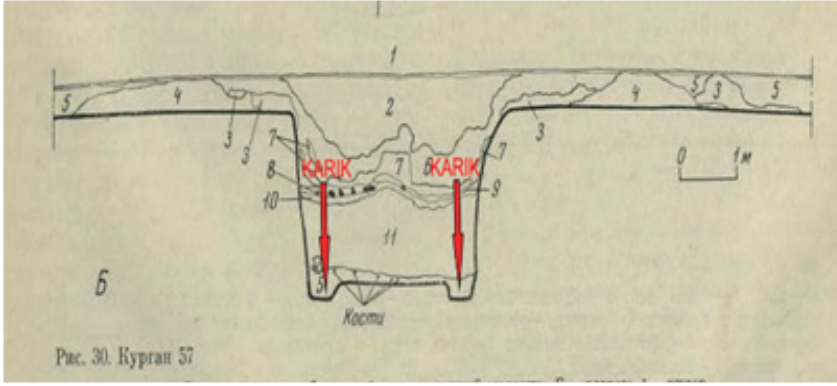

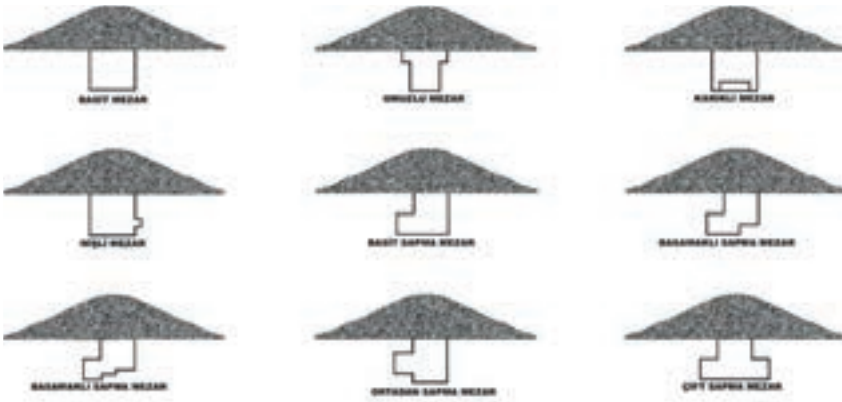
Foto 5. Kos Oba 16 No.lu kurganda-
ki nişli mezar (Kushaev ve Kökebaeva
1980: 25 - 26).

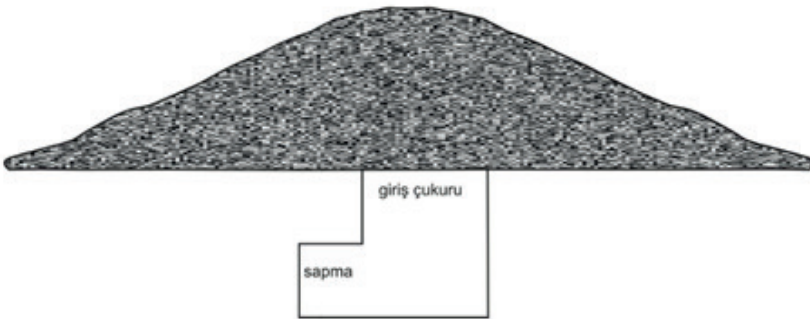
Çizim 1. Girişi amfora ile kapatılan
sapma mezar (Subotin ve Okhotnikov
1981: 106)

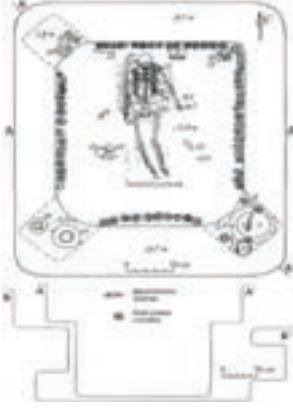
Çizim 2. Çukur karıklı mezar (Vişnevskaya 1973: 44-45, resim 30)

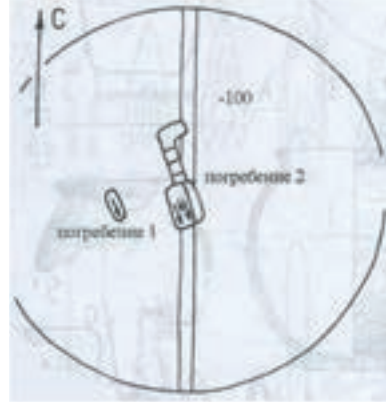
Çizim 3. Mezar tipleri

Çizim 3. Sapma mezar

Çizim 5. Lebedevka 1 mezarlığı
2 No.lu kurgandaki nişli mezar
(Moshkova 2009: 99)

Çizim 6. Lebedevka 6 mezarlığı 25
No.lu kurgandaki dromoslu mezar
(Jelezçikov vd. 2006: 25 – 26)

Harita 1. Batı Kazakistan'ın konumunu gösteren harita

Harita 2. Basit mezarların yayılımını gösteren harita

Harita 3. Omuzlu mezarların yayılımını gösteren harita

Harita 4. Karıklı mezarların yayılımını gösteren harita

Harita 5. Sapma mezarların yayılımını gösteren harita

The Types of Sarmat Tombs in Western Kazakhstan*

Muzaffer Gursoy**

Abstract

Despite the fact that a large number of Sarmat kurgans have been researched, from the Tsarist period till date in Western Kazakhstan, studies such as the selection of grave types and their presentation remain incomplete. According to the information obtained, this study was prepared to determine the grave types of the Sarmat community living in western Kazakhstan, defining some of the graves by subtypes according to their structural characteristics and to present them together. The excavation reports we have searched in this aspect, the tomb types such as simple, shouldered, mixed, niche, deviation and dromos were determined in the books and articles. Among them, it was understood that burial graves could be defined as surface-mixed, hollow-pitched, and deviated graves which could be classified as simple, stepped, doubled. In the 12th century AD the tradition of deviated tomb in question, it is possible to reach important conclusions about the cultural continuity, which is being continued by the Kipchaks who then dominated the territory of West Kazakhstan and now by the Kazakhs today. Especially some tomb types have been found to have been used by other communities (Scythian, Hun, Vusun) who lived in the steppe geography.

Keywords

West Kazakhstan, Sarmat, tombs, kurgan, steppe.

* Date of Arrival: 02 January 2017 – Date of Acceptance: 14 March 2017

You can refer to this article as follows:

Gursoy, Muzaffer (2019). "Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 137-167.

** Dr., Khoja Ahmet Yassawi Kazakh-Turkish International University, Faculty of Humanities, Department of History – Turkestan/Kazakhstan
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; sakasarmat@gmail.com

Типы сарматских захоронений в Западном Казахстане*

Музаффер Гурсой**

Аннотация

Несмотря на то, что от царских времен до наших дней в Западном Казахстане было проведено множество раскопок сарматских курганов, до сих пор недостаточно определены типы захоронений и недостаточен их комплексный анализ. В этом исследовании представлена работа по определению типов захоронений проживающих в западном Казахстане общин сарматов, а также по классификации некоторых захоронений в под-категории в зависимости от их структуры. В литературе по вопросу, включающей отчеты о раскопках, книги и статьи, виды захоронений были определены как обычные, плечевые, бороздовые, нишевые, отклоняющиеся и дромосовые. Из них, бороздовые были определены как поверхностно бороздовые и рывтинно бороздовые, а отклоняющиеся как простые, ступенчатые, двойные и центровые. То, что отклоняющиеся виды захоронений использовались еще с V века н.э. в области западного Казахстана кыпчаками, а потом до наших дней казахами, дает возможность сделать важные выводы о продолжении культурных традиций. В частности, некоторые виды захоронений использовались другими народами, живущими в степи – скифами, гуннами и усунями.

Ключевые слова

Западный Казахстан, сарматы, виды захоронений, курган, степь

* Поступило в редакцию: 2 январь 2017 г. – Принято в номер: 14 март 2017 г.

Ссылка на статью:

Gursoy, Muzaffer (2019). “Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 137-167.

** Д-р, Международный Турецко-Казахский университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, факультет гуманитарных наук, отделение истории – Туркестан/Казахстан

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>

muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; sakasarmat@gmail.com

*Lenin Bayragı: 'between two fires'**

Alter Kahraman**

Abstract

Crimean Tatars were *en masse* deported throughout the USSR from Crimea in 1944. They were forced to live in 'special settlements' regime until 1956. After this regime was lifted, some national cultural institutions like the newspaper *Lenin Bayragı* were established. This article discusses the importance of *Lenin Bayragı* for Crimean Tatars in exile as a unique publication and its relationship with the National Movement. The document analysis and the interviews show how *Lenin Bayragı* helped Crimean Tatars protect and develop their national language and find ways to keep alive the memory of Crimea among people despite harsh censorship.

Keywords

Lenin Bayragı, Crimean Tatars, deportation, memory, censorship.

* Date of Arrival: 26 October 2016 – Date of Acceptance: 05 April 2017

You can refer to this article as follows:

Kahraman, Alter (2019). "*Lenin Bayragı: 'between two fires'*". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 169-188.

** Res. Asst., Karamanoglu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations – Karaman/Turkey
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9995-6704>
alter@metu.edu.tr

Bu yerge biz kelgen vakytlar,
Kurgak chel kuneshтен yanardy...
Bu yerde olenler ve otlar
Ve, atta asyrlar sarardy.¹

On May 18, 1944, Crimean Tatars were forcefully deported from their homeland Crimea to various republics in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), particularly to Uzbekistan, on the pretext of collaboration with the Nazis during German occupation of the peninsula in the Second World War (WWII). They lived under 'special settlement' regime, under police surveillance for 12 years. Special settlement regime was lifted in 1956 by a decree for Crimean Tatars and other deported nations, yet they were not allowed to repatriate to Crimea and to restore their autonomous republic, which was abolished after the deportation. Instead, as soon as the police surveillance was lifted (Aydingün et al. 2010: 24-25), some institutions designated for Crimean Tatars were established to facilitate Crimean Tatars' life in Uzbekistan, or according to another view, to make them settle in Uzbekistan forever.² These institutions were established in 1956 and 1957, e.g., the Crimean Tatar song program in Uzbek Radio, Crimean Tatar dance and song ensemble, Crimean Tatar section within Uzbek Writers Union (Alyadin 1957, Muratov 1957, Eldar 1957), and the newspaper *Lenin Bayragı*. This article discusses the results of the document analysis³ conducted on the newspaper *Lenin Bayragı*,⁴ and in-depth interviews carried out about it in Crimea between February and May, 2013.⁵

The newspaper's importance derives from its uniqueness as a publication. Indeed, during its lifetime, *Lenin Bayragı* fulfilled important missions for Crimean Tatar people. First, it became a kind of school for Crimean Tatar writers, poets, journalists, as well as ordinary people, just as Gaspralı's *Tercüman* did in Tsarist Russia (Kırımlı 2010: 41). Second, similar to *Tercüman*,⁶ *Lenin Bayragı* tried to enlighten people on what actually happened in the Patriotic War (WWII) with biographies of Crimean Tatar participants in the war. Moreover, it protected the written Crimean Tatar language in exile whilst there was no education in Crimean Tatar language and schools. Similar to Gaspralı (2010: 44), due to strict censorship on the issues of Crimea, some writers in *Lenin Bayragı* appealed to implicit methods such as metaphors and allegories in order to keep Crimean ideal and people's consciousness vital.

According to Islyamov, with the meeting of the Central Committee of Uzbek Communist Party on March 1, 1957, he was appointed as editor-in-chief and personally gathered Crimean Tatars who would work in the newspaper (Islyamov 1985: 182-183).⁷ Since *Lenin Bayragı* came to life as one of the organs of the Central Committee of Uzbek Communist Party, Supreme Soviet of Uzbek SSR and Ministries Soviet of Uzbek SSR,⁸ its main duty was, as the newspaper's decades-long redactor Islyamov wrote in his memoirs, to propagate the ideal of Communism and to indoctrinate workers in accordance with it.⁹ In the newspaper, different types of news were published. Alongside the official news such as party decrees, government decisions, texts of plenums of the Communist Party, which sometimes covered all the pages of *Lenin Bayragı*, there were also news on cotton, monoculture of Uzbekistan,¹⁰ on Crimean Tatars' life in exile, mostly success stories of Crimean Tatar workers (e.g., about how much they fulfilled their quotas at work), and stories about Crimean Tatar heroes in the Patriotic War.

A School and a Teacher

Eight years after the inception of *Lenin Bayragı*, the newspaper began to be published in broadsheet format in 1965. This created the necessity to employ more Crimean Tatars in the establishment. Unlike the first generation of the newspaper, namely, the founding elders who got their education in Crimea and began their writing business prior to the WWII, the young who were raised in exile and joined *Lenin Bayragı* were trained by the elderly and received language education in the newspaper. The younger generation became writers and poets by the help of the elders and with their own efforts (Seidamet 1981: 88, Ametov 1980, Nagaev 1988). Those days are eloquently told by one interviewee who started her professional life in the newspaper in 1965, and also employed in Crimean Tatar publishing house in Uzbekistan:

The young joined in 1965, more than ten young people came to the newspaper. Some were Ervin Umerov, Safter Nagaev, Refat Ahtemov, Bilyal Mambet, Urie Edemova and Riza Fazyl. The elderly saw that energy came to the newspaper, but the young had no power; they did not have [proficiency in Crimean Tatar] language. One did write in Uzbek, other in Russian. They [the elderly] gradually taught us [how to write in Crimean Tatar language] over the course of a year. They worked day and night. We wrote, they corrected. [They said] write

like this, like that. They practiced with us for one year, and after one year, we slowly reached their level. This was an extremely significant business. The elderly made this happen.¹¹

Moreover, those Crimean Tatar cadres who first started their career in the newspaper also worked in the Gafur Gulam Publishing House in the ensuing period and in the Crimean Tatar journal, *Yıldız*, which was established in 1980 (İslyamov 1985: 192). They had their first poems, stories and articles published in *Lenin Bayragı* (Selim 2008: 162, Shem'izade 1977: 10-11). One respondent who worked in *Lenin Bayragı* and still works in *Yeni Dünya* as a journalist pointed out its importance for writers as follows:

Take any [Crimean Tatar] writer and poet in Crimea, none of them was ever unattached to *Lenin Bayragı*. All of them graduated from the school of *Lenin Bayragı*. Most of them, 90 percent, became writers and poets within the newspaper. The rest published their works first in *Lenin Bayragı* because there was no other publication. That was the only newspaper in Crimean Tatar language in the world.¹²

This group of young Crimean Tatar literati was not just a part of the newspaper; on the contrary, they were greater in number, and some were not organically a part of the establishment. Those who were not part of it constituted the outer circle of the newspaper. The physical environment of *Lenin Bayragı* was a gathering place for Crimean Tatar intelligentsia. In addition to becoming a place where the new generation of Crimean Tatar literati were raised and educated, *Lenin Bayragı* became a school and/or a teacher for regular Crimean Tatar readers. It should be kept in mind that there were no Crimean Tatar schools and education in Crimean Tatar at the time. The generations who were raised after the war in exile learnt their own written Crimean Tatar by reading and studying *Lenin Bayragı*.¹³ A scholar from the History Department of the Crimean State Engineering Pedagogical University (KIPU)¹⁴ explained the newspaper's importance for them with the following words:

In exile, it was impossible to conserve one's language in any other environment but family, only family. Within the family there was *Lenin Bayragı* to conserve [native] language. *Lenin Bayragı* was a schoolbook

to us, a real schoolbook because we did not study our native language for [even] one hour at school therefore it was a schoolbook.¹⁵

This is the most prominent characteristic of the newspaper, functioning as a school/teacher for Crimean Tatar readers. This feature was repeatedly emphasized by the informants during the interviews. Even one of the leading persons of the National Movement who struggled for the return of Crimean Tatars to Crimea and held high positions in Crimean Tatar *de facto* political institutions said, "I used to read [it]. I used to read them all to know the enemy well...it [*Lenin Bayragı*] helped to some extent...it helped me...to improve my own native language...because there were no schools, no books, but only *Lenin Bayragı* and novels of the time."¹⁶

Moreover, Crimean Tatar readers at the time sent many letters to the newspaper saying that it became a school/teacher for them and they learnt written Crimean Tatar by reading the newspaper (Ametov 1957, Abdudzhemilev 1958, Ramazanov 1961, Ametov 1961, Velishaeva 1967, Abdulk"adyr 1967). For instance, a reader's observations on younger Crimean Tatars' attitudes to native language triggered other Crimean Tatar readers to express their thoughts on the same matter. Nuri, a student in the Institute of Agriculture in Tashkent, points out that he learnt his native language by reading the newspaper. He criticizes the young generation who say they cannot read the newspaper because they cannot understand it. If they take it once in a blue moon, they cannot read and get it, he reproached. However, the young should learn and not forget the native language (Abdullaev 1965). After Nuri's complaints were printed in the newspaper, other readers began sending letters on this issue. One of them was Arsen Al'chikov. Also stating that *Lenin Bayragı* and books in Tatar became schools in learning literary Tatar language, Al'chikov agrees with Nuri's concerns that Crimean Tatar (as *Tatar* in the text) youth is not able to read their native language. He advises them to subscribe to the newspaper and read it (Al'chikov 1965). Izzet Khaiirov (1965), also a student, criticizes those people, and gives the example of a friend, who is an expert on Hindi but does not read/understand his native language. Finally, D. Chelebi, an engineer, joins the debate. He also finds those youngsters' excuses groundless. Even though he was educated in Russian schools, he endeavoured to read the newspaper, and like others (Ismailova 1965), he managed to learn reading (Chelebi 1965). An analysis

of the texts hints that younger Crimean Tatar generations' current problems on the native language were valid in the 1960s, and Crimean Tatars were as worried about the newer generations as present intelligentsia, just as my interviewees, currently are. Crimean Tatars' deficiency on the native language was worsening because they did not receive education in Crimean Tatar, and there were no Crimean Tatar schools in exile places.¹⁷ As to the letters, the readers do not refer to the real reasons but put the blame on the young who live in an Uzbek and Russian environment and go to Uzbek and Russian schools. Only Al'chikov might have referred to the reasons, but his text is probably distorted because there are traces of inconsistency in his style (Al'chikov 1965).

Being the only newspaper of its kind, *Lenin Bayragı* turned out to be something more than a newspaper for some people. In fact, subscribing to it was a mission; it was a sacred paper; like a religious text for some readers. A scholar respondent who holds tenure in History Department of KIPU and has linguistic studies on Crimean Tatar language expressed what it meant to them:

Subscribing to *Lenin Bayragı*, *Yıldız* meant, how should I say, both keeping Crimea alive in the family, and also supporting national press, that much important...It was as if Crimea was experienced in each family. We, our relatives and other families used to collect *Lenin Bayragı* yearly, because it was something, not sacred but, precious which kept Crimea alive.¹⁸

One can wonder how a newspaper could keep the memory of Crimea alive or make the readers experience Crimea when strict censorship was applied on matters about Crimea. This was probably possible through metaphors in the poems, and articles on Crimean Tatar participants, heroes in the war. Readers used to read, for example, articles, life stories and war-time experiences of these heroes but what they read was distinct from the themes they listened to in the family. First, they could never encounter any narration of the deportation in *Lenin Bayragı*. That was always skipped and censored. Second, they could not read about such topics as the beauty of the peninsula or nostalgia on Crimea about which they often heard in the family, either. The gap in the texts surely was completed by the recollections of parents.

Just as the family functioned as a site where recollections about the homeland Crimea and the deportation were circulated and/or transformed to the newer generations, and the collective memory was created (Uehling 2004: 10, Williams 1998: 301), the family for some Crimean Tatars also became a setting where *Lenin Bayragı* was read, collected, and cared. Indeed, family/home was a crucial site. The letters sent to the newspaper provided clues to the fact that some Crimean Tatars began learning written Crimean Tatar with the help of family members, older generation, who already were capable of reading in Crimean Tatar. New learners listened to them, and they gradually developed proficiency in the native language. Some others learnt it by reading the paper aloud at home. As can be seen clearly above, for some, *Lenin Bayragı* helped conserve the Crimean Tatars' native language in exile. A journalist who was part of *Lenin Bayragı* and still works *Yeni Dunya* pointed out this:

I asked this question in Dobruja. [I said] there was nothing to read in that newspaper, why did you buy that newspaper? They replied that they read it because it was in Crimean Tatar and in order to learn the language and not to forget Crimean Tatar. I, myself, studied in a Russian school and a university, and I learnt our native language through *Lenin Bayragı*. There were no schools and books [in Crimean Tatar]. I learnt Crimean Tatar reading it aloud, and many other hundreds of Crimean Tatars did the same. It helped very much. I think, from this point of view, it can be considered as a national movement. It conserved our nation's folklore, culture, literature, and most importantly language. *Lenin Bayragı* succeeded in protecting our language against destruction.¹⁹

However, there are also people who disagree with this claim. One journalist interviewee who never became part of the newspaper in Uzbekistan, and obviously was proud of that, for example, stated the following:

I suppose this newspaper's importance was quite sensible [effective]. For some it could be big which is true to say. However, whoever say that this newspaper conserved our language, culture there in exile, this would be an exaggeration. It is exaggeration because only one family out of 5-6 used to buy it, maybe less. I know, some bought and said in a quotation 'conditionally this is our national newspaper and I help them by subscribing to it.' Subscription was very cheap in that time:

3 roubles 12 kopecks. It equalled to 15-16 piece of bread. That was cheap but they did not use to read it. [For instance] my dad did not use to read it.²⁰

The existence of a newspaper (along with other published materials) in Crimean Tatar became basically useful for current Crimean Tatar intelligentsia, and to some extent for ordinary Crimean Tatars. All the Crimean Tatar elites and experts interviewed in the study had a link with *Lenin Bayragı*; they either worked in it or published their works in it or read and collected it as a valuable material. Activists only read it even though they were not fond of it. *Lenin Bayragı*'s effect on ordinary people however remains to be researched.

If it is true that *Lenin Bayragı* helped to conserve Crimean Tatar language in exile-this is what most of the respondents stated- and that people learnt their native language thanks to it, then why Crimean Tatars, especially newer generations, cannot speak in their mother language remains to be explained. Today, young generations of Crimean Tatars have an acute language problem. They cannot acquire their mother language in the family through 'mothers'. Only 15 national schools, *milli mektep*, exist in Crimean Tatar, which is not sufficient. Crimean Tatar is not spoken anywhere whatsoever. They inhabit Russian-speaking environments and attend Russian schools. If they wish to learn it, they do it as a second and a foreign language. In short, *Lenin Bayragı*'s and other publications' effect seems to be limited mostly to intelligentsia and other elites.

***Lenin Bayragı* and the National Movement**

Crimean Tatar people had various views on *Lenin Bayragı* since its inception. Some groups in the Crimean Tatar National Movement negatively evaluated the establishment of the newspaper and boycotted it.²¹ For people around *Lenin Bayragı*, this attitude against the newspaper was wrong: without *Lenin Bayragı*, Crimean Tatar literature and language would disappear, and the younger generation of literati would not exist. A poet from the outer circle of *Lenin Bayragı* indicated the following in the interview:

Nation, the people, the majority never choose the wrong. They [people who boycotted *Lenin Bayragı*] chose the wrong, but never the people... That has become true. We, literati who began literature in the 60s and the 70s, were called as 'war children' since we were children in the

war time. We would not exist, if these books had not been published in native language, and the newspaper had not been established, the ensemble was not formed, [and] -then Crimean Tatar program in the faculty was opened- that program was not established. Our literature would stop. Until we returned to homeland, people would forget their language. Therefore, I myself believe that their opinions at that time were wrong.²²

For the National Movement, *Lenin Bayragı* was not a national publication and did not 'reflect the interest of the people' (Allworth 1988: 122). Grigorenko's advice to members of National Movement to take control of *Lenin Bayragı* which does not support the National Movement is an example of how some people at the time considered the newspaper (Grigorenko 1983: 353).²³ Some nationalist groups in the Movement had a negative attitude toward it because no news about the people's struggle appeared in the newspaper. On the contrary, negative news about the movement, its activities and its initiators such as Mustafa Cemilev was sometimes printed. In an article published in *Lenin Bayragı*, Cemilev was accused of collaborating with foreigners, Radio Liberty etc. and being a bootlick. The text declared that he parted from the people (Valiyev 1984). In May of the same year, 1984, another article which included letters from people was printed. In these letters, Cemilev was criticized again for betraying his people and passing to enemy's front. They asked who had chosen Cemilev, this 'traitor', as the representative of the people, because 'people' did not believe that he represented them.²⁴ Two years later, an article was published about two activists who were declared by the writer, Sh. Iskanderov, as Cemilev's assistants. Rishat Ablayev and Sinaver Kadyrov, too, were accused of collaborating with foreigners, centers of anti-Sovietism, Radio Liberty and so on, and sending materials which vilifying the USSR to these centers. Their activities in the institute where Crimean Tatars studied and internal and external connections were explained in the text (Iskanderov 1986). Following this article, another criticism was printed about Ablayev and Kadyrov (Bilyalov 1987). These articles above, except the third one, was first published in other newspapers, Pravda Vostoka and Leninabadsкая Pravda, and afterwards in *Lenin Bayragı*. In 1987, when the Crimean Tatar National Movement increased its activities, meetings and demonstrations, and became more visible in Moscow and Uzbekistan, slanderous news on the National Movement and its activists such as Reshat

and Mustafa Cemilev increased, too.²⁵ For instance, Grigoryev (1987) labelled the activists as extremists, and M. Cemilev as the head of the extremists, Reshat Cemilev as the closest assistant of the former. He also criticized the deeds of others such as Sabriye Seutova and B. Umerov. Moreover, the Soviet government took a step more and formed a workers' commission which consisted of 11 "accepted" representatives of Crimean Tatars in Uzbekistan. These representatives one by one were introduced to Crimean Tatar people by the titles "proper representatives" in *Lenin Bayragi*, and these news were produced by UzTAG.²⁶ Moreover, when the first serious events in *Chirchik*, Uzbekistan, broke out in 1968, and 300 people were arrested, *Lenin Bayragi* was silent. The reason is surely understandable: censorship. Censorship was a fact of Soviet life, as well as the writers of the newspaper.

Crimean Tatar journalists and writers in *Lenin Bayragi* were probably in a difficult dilemma: on one side the people, on the other side the government, which the newspaper was responsible for. The people, the National Movement and the activists who were in an open struggle with the government and paying a price were on one side, and the government which were inhibiting the National Movement and its activities was on the other side. *Lenin Bayragi*, however, was caught in the middle. Some people saw them as 'traitors', just as one interviewee, a journalist, who did not become part of the newspaper likened them to galley slaves in the ships. However, they had to act within the accepted limits of the Party.

The narration below illustrates the trapped situation of at least some of these Crimean Tatar writers. A dozen of Crimean Tatar journalists-writers were received by Sharof Rashidov.²⁷ One of them was a senior writer, Yusuf Bolat, born in 1909, whose hands shook with anxiety when he spoke to Rashidov during the meeting. My interviewee, who was an eyewitness, asked him later why he was so nervous, to which Bolat said:

You know, how could I not get nervous? Ahead is Padishah [referring to Rashidov], behind is the people, we are in the middle. We had to speak less but say more. We had to pass people's demands and wishes to Padishah by this opportunity. I strived to think of some useful words to say on behalf of my people within a few minutes, and I got nervous.²⁸

During the interviews, the respondents from the newspaper consistently referred to *Lenin Bayragi's* indirect assistance to the people and to the National Movement. This assistance was not open and political, but passive, mostly showing the defamations on Crimean Tatars as unrealistic. In other words, they emphasized that they cannot be out of the National Movement. In fact, the people affiliated with the newspaper and the academics from KIPU, define the National Movement in broader terms than its activists. For them, a concert of Crimean Tatar ensemble, a native song on radio, an article and a poem printed in the newspaper, or anything that reminds Crimean Tatars Crimea meant national movement. Instead of an active political struggle, they could only follow different paths within the Soviet system under strict censorship.

Conclusion

Lenin Bayragi was the only newspaper printed in Crimean Tatars' native language during the Cold War years. Since its affiliations with the Soviet state, it was only a Crimean Tatar newspaper with some reservations. However, the findings of this study indicate that it was more than a newspaper that just broadcast the translated official news in Crimean Tatar. In fact, the hardest part of the study was probably the analysis of *Lenin Bayragi*. That is, evaluating it and its staff, and reflecting them to the reader in the best way possible was a challenge because, for some informants, *Lenin Bayragi* has positive connotations; it is part of their personal history, and *Lenin Bayragi's* staff are their heroes because they struggled with the state agents under tough conditions. For the activists, however, *Lenin Bayragi* and people affiliated to it do not have a positive image. In other words, one cannot be considered within the National Movement, and a supporter of the people while he was taking part in the government's newspaper.

It is understandable that people affiliated with *Lenin Bayragi* might try to justify their existence in the newspaper, and also apprehend that the activists attempted to underestimate their efforts during the interviews. At this point, the academics appear to play an impartial role in putting forward *Lenin Bayragi's* positive role, for in the absence of Crimean Tatar institutions like radio, ensemble, newspaper in Uzbekistan, there were not any other alternative. Even if they were communists in essence, they preserved the national form. They broadcast, printed and sang in Crimean Tatar. Moreover,

during the write up of this study, a neutral tone and an unbiased approach toward the people who represented *Lenin Bayragı* and the Movement were pursued, with particular effort to refrain from creating a heroism out of *Lenin Bayragı*, and a new version of the history of the Crimean Tatar National Movement.

In the research process, I tried to elaborate *Lenin Bayragı's* possible contribution to Crimean Tatar collective memory. For this, I focused on what *Lenin Bayragı* meant for the permanent Crimean Tatar readers at the time. Interviews demonstrate that *Lenin Bayragı* had a mainly positive place in the current Tatar intellectuals' memory, though it depends on the person addressed. For instance, activists' perception of it is more or less negative.

Moreover, one of the main findings was that *Lenin Bayragı* had a significant function for the Crimean Tatar culture, literature and written language, so did other Crimean Tatar institutions. Current Crimean Tatar cadres were in one way or another affiliated or connected with these institutions. However, I hesitate to expand my remarks to the ordinary Crimean Tatars, whose relations with *Lenin Bayragı* need to be studied in further research. *Lenin Bayragı*, due to its affiliations with the Uzbek state and censorship, had no traces of open and political support for the National Movement. All it did was sustain the Crimean Tatar language if possible.

Even though Crimean Tatar literati who were affiliated with a communist newspaper sometimes had to print articles, blackening the activists, in the paper, they were Crimean Tatars living with their co-kins, joining national movement meetings under the disguise of *toys* and *duas*. Only they did not struggle and suffered as much as their co-kin activists. Some of them appealed to other non-political ways of struggle, as there were convinced communists among them. In fact, *Lenin Bayragı's* staff are aware of that, on one side, there are activists who struggled for the return to Crimea and suffered because of it, and on the other side, there were those who worked in a newspaper organically part of the Uzbek state and forced to print articles slandering the activists. Probably for this reason, they tend to consider the national movement not only limited by political struggle but broader, including their deeds. However, activists seemingly do not esteem what they referred to. At least, they do not consider the activities around *Lenin Bayragı* as the national movement.

Acknowledgements

I am first grateful to Prof. Dr. Ayşegül Aydingün for her advice, criticism and encouragements throughout the research. I thank the Crimean Tatar, Russian and Ukrainian friends and colleagues who helped me with various stages of the study. I also thank the anonymous referees for their useful suggestions. First findings of the field research which this paper based on was presented in the British Association for Slavonic and East European Studies (BASEES) Annual Conference (Fitzwilliam College, Cambridge, 2014). This paper is extracted from the thesis entitled “The Crimean Tatar National Movement in the Publications of Inner and Outer Diaspora: Lenin Bayragı, Emel and Dergi” (Master Thesis, METU, Ankara, 2014).

Notes

- 1 “To this place in the times we came,
Arid desert used to sunburn...
In this place the dead and the hay
And even the centuries yellowed.”
The first four verses of the poem ‘Yanyier’ of Zakir Kurtnezir were translated by the author (Shem’izade 1977: 9).
- 2 Some of Crimean Tatars argue that leading Crimean Tatars at the time struggled for these institutions’ establishment to protect Crimean Tatar literature, language and culture. For this, they demanded that a newspaper, a journal, an ensemble be established. However, some Crimean Tatars mostly within the National Movement claimed that institutions along with the newspaper were established in order to keep Crimean Tatars in Uzbekistan forever. In addition, they stated that they did not need any newspaper, ensemble and so on in Uzbekistan, but they needed them in Crimea. Thus, they boycotted the newspaper and urged people to do the same (*Lenin Bayragı*, 29 December 1990, Ametov 1988).
- 3 Document analysis was conducted in Crimean Tatar Gasprinskiy Library, in Simferopol’ (Akmescit). This research project was supported by the Council of Higher Education (YÖK) of Turkey.
- 4 *Lenin Bayragı* was printed in Crimean Tatar language from 1957 until 1991 in Tashkent, Uzbekistan. Its name was altered to *Yeni Dünya* (New World) with its first issue in 1991 in Tashkent, and was moved to Crimea by the end

of the year (*Yanı Dünya*, 25 December 1991, Veliev 1992, Kerimov 1991). It is still published in Crimea under the name *Yanı Dünya*.

- 5 Semi-structured in-depth interviews were made with five Crimean Tatar scholars from the Crimean State Engineering Pedagogical University, and 12 Crimean Tatar journalists, writers, poets and other people affiliated with the newspaper *Lenin Bayragı*, and with six Crimean Tatar activists in Crimean Tatar National Movement. Interviews were conducted in Turkish and Crimean Tatar, then translated to English by the author. Since the author gave assurances to the respondents that their anonymity will be preserved and due to the situation after Russian occupation of the peninsula, that is, the strict pressures and surveillance against Crimean Tatars, their representatives and in general tough situation in Crimea (Aydingün 2015, Üskül et al. 2015), names and other further identification about interviewees are not disclosed in the text. However, to strengthen the precision, the respondents' professions and affiliations, date and place of the interviews are included.
- 6 The first Crimean Tatar newspaper *Tercüman* was founded by Crimean Tatar intellectual Ismail Gasprinski in 1883 and published until 1918.
- 7 One interviewee who joined the newspaper in 1965 and ensuing years worked in other Crimean Tatar institutions as a person in charge confirmed Islyamov: "Well, they gathered all, the communists, [for instance] Shamil' Alyadin, Islyamov. Abselyam Islyamov was a commander who participated in the war. He had nothing to do with writing, he was that kind of a communist. They [rulers] gathered and formed [the newspaper], and appointed Islyamov as redactor. He brought the others together, [for example] Dermendzhi, Tyncherov, those old writers..." Interview with a Crimean Tatar journalist, 6 March 2013, Akmescit/Simferopol', quotation translated by the author.
- 8 The other organs-newspapers were *Sovyet Uzbekistani* in Uzbek, *Pravda Vastoka* in Russian and *Hakikati Ozbekistan* in Tajik.
- 9 (*Lenin Bayragı*, 30 September 1967, Islyamov 1985: 186).
- 10 Out of the scope of the study as it is, this newspaper was pretty much a newspaper for cotton due to cotton's importance for Uzbekistan. During the planting and the harvest season, the news encouraging people to fill the cotton quota increased. After the harvests, the success, achieving the plan/quota, was announced: "Vatang" a Raport: Plan Tolduryldy [Report to the Homeland: Plan succeeded]. *Lenin Bayragı*, 14 December 1958.
- 11 Interview with a Crimean Tatar journalist-writer, 11 March 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.

- 12 Interview with a Crimean Tatar journalist, 15 February 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 13 A journalist who worked in *Lenin Bayragı* and *Yıldız*, and also was affiliated with the Union of Crimean Tatar Writers in Crimea expressed how he improved his Crimean Tatar after the newspaper began to be published, “I grabbed the newspaper just after it was published in 1957, went home but did not know [Crimean Tatar] very well. We used to talk [Crimean Tatar] at home, [but before we came to Uzbekistan somewhere in Russia] we talked with Russians over 9 years. I studied with Russians for 8 years. Later, I started to read, there were many unknown words to me. I took a thick notebook, divided it into letters and made a dictionary on my own. I read [but] I did not understand articles in Crimean Tatar. There, in Samarkand, was a newspaper in Russian, *Leninskiy Put* (ЛЕНИНСКИЙ ПУТЬ-Lenin’s path). Reports and others were both printed in the former and in the latter, in the former, *Lenin Bayragı*, they were printed after translation. I read, understand and find, [for instance], *istisal* (istihsal-production). I barely understand *istisal*, and I look at the latter *istisal* is *proizvodstvo* (производство), then I wrote *istisal* to the I [page of the dictionary].” Interview with a Crimean Tatar journalist, 6 March 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 14 In KIPU, Crimean Tatars are given a certain amount of quota, for academics and students, to fill and its previous and current rectors are a Crimean Tatar.
- 15 Interview with a Crimean Tatar academics, 21 February 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 16 Interview with a Crimean Tatar activist, 23 March 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 17 Except for a very limited number of Crimean Tatar language classes in some schools in Uzbekistan.
- 18 Interview with a Crimean Tatar academics, 21 February 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 19 Interview with a Crimean Tatar journalist, 15 February 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 20 Interview with a Crimean Tatar journalist, 5 March 2013, Akmescit/Simferopol, quotation translated by the author.
- 21 The boycott of these Crimean Tatars was expressed in a poem-verse form printed in the newspaper. Burnash (1967) wrote: “Why do some stay away rather than subscribing to the newspaper? All my people are celebrating it in its native language, I wonder, how do their hearts beat?” Quotation translated by the author.

- 22 Interview with a Crimean Tatar poet, 27 March 2013, Akmesit/ Simferopol, quotation translated by the author.
- 23 General Grigorenko was one of the first supporters of Crimean Tatar Movement in the USSR together with Alexei Kosterin. He offered the Movement a vividness and new ways of struggle that actually helped them to pass from a petition period to a protest period in 1968.
- 24 (*Lenin Bayragı*, 5 May 1984).
- 25 (*Lenin Bayragı*, 25 July 1987, Ponomarev 1987 [first appeared in *Izvestia* in July 30, 1987], *Lenin Bayragı*, 4 August 1987, *Lenin Bayragı*, 10 October 1987 [first appeared in *Pravda Vostoka* in October 8, 1987]).
- 26 (*Lenin Bayragı*, 4 August 1987, *Lenin Bayragı*, 6 August 1987, *Lenin Bayragı*, 8 August 1987, *Lenin Bayragı*, 11 August 1987). UzTAG is Uzbek branch of TASS (The Telegraph Agency of Soviet Union).
- 27 Rashidov was the first secretary of the Communist Party of Uzbekistan between the years 1959 and 1983.
- 28 Interview with a Crimean Tatar journalist-writer, 11 March 2013, Akmesit/ Simferopol', quotation translated by the author.

References

- Abdudzhemilev, E. (1958). "Avesliknen Okuilar". *Lenin Bayragı*. 21 December.
- Abdulk"adyr, M. (1967). "Tilimizni Ogrenemiz". *Lenin Bayragı*. 14 December.
- Abdullaev, Nuri (1965). "Studentlernin Dikkatyna". *Lenin Bayragı*. 15 June.
- Al'chikov, Arsen (1965). "Nuri Dogrusyny Yazdy". *Lenin Bayragı*. 20 July.
- Allworth, Edward (Eds.) (1988). *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*. London: Duke University Press.
- Alyadin, Shamil' (1957). "Yazydzhylarymyz Uzbekistan Edebiiaty ve Sanaty Dekadasynda". *Lenin Bayragı*. 1 May.
- Ametov, Ablyamit. (1957). "Akly Talaplar". *Lenin Bayragı*. 9 June.
- Ametov, Ch. (1961). "Yurekte Olsa-Elde Olur". *Lenin Bayragı*. 5 January.
- Ametov, Dzh. (1980). "Abdulla Dermendzhi". *Lenin Bayragı*. 15 April.
- Ametov, Kyazım (1988). "Mektüpler, Mektüpler, Mektüpler." *Lenin Bayragı*. September 6, 4.
- Aydingün, Ayşegül and Erdoğan Yıldırım (2010). "Perception of Homeland among Crimean Tatars: Cases from Kazakhstan, Uzbekistan and Crimea". *bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 54: 21-44.
- Aydingün, Ayşegül (2015). "On the Report Prepared by the Unofficial Turkish Delegation on the Situation of the Crimean Tatars Since the Annexation of

- Crimea by the Russian Federation”. Organization for Security and Cooperation in Europe <http://www.osce.org/odihr/188441?download=true> (Accessed: 29.11.2016).
- Bilyalov, I. (1987). “Men Siz Tutkan Yolny Ukyum Etem”. *Lenin Bayragı*. 27 January.
- Burnash, Remzi (1967). “Gazetamyz, Sensin Menim Ana Tilim”. *Lenin Bayragı*. 18 November.
- Chelebi, Dzhelal (1965). “Bu ne? Sebep mi? Manachyk”my?” . *Lenin Bayragı*. no. 113.
- Eldar, R. (1957). “Krym Tatar Millii Estrada Ansambli”. *Lenin Bayragı*. 1 May.
- Grigorenko, Petro G. (1983). *Memoirs*. London: Harvill Press.
- Grigoryev, A. (1987). “Halk Menfaatlaryna Kim Hainlik Yapa?”. *Lenin Bayragı*. 13 October.
- Iskanderov, Sh. (1986). “Halktan Ayrılğannın Yardımcıları”. *Lenin Bayragı*. 1 April.
- Islyamov, Abselyam (1985). *Iyllar ve Ellar*. Tashkent: Gafur Gulam Adyna Edebiyat ve San’at Neshriyatı.
- Ismailova, Urmus (1965). “Gazetany Epimiz Ok”umalymyz”. *Lenin Bayragı*. 8 July.
- Kerimov, Ismail (1991). “Bizler Artyk Kene Eski “Yanı Dunya” mız”. *Yanı Dunya*. 3 January.
- Khaiirov, Izzet (1965). “Gazetany Epimiz Ok”umalymyz”. *Lenin Bayragı*. 8 July.
- Kırımlı, Hakan (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: TTK Yay.
- Muratov, Gani (1957). “Bir Kach Teklif”. *Lenin Bayragı*. 16 May.
- Nagaev, Safter (1988). “Yaratydzhylyk” Elu”. *Lenin Bayragı*. 9 January.
- Ponomarev, V. (1987). “Dalg”a Kopyuksiz Olmai”. *Lenin Bayragı*. 1 August.
- Ramazanov, Nariman (1961). “Ok”uiydzhylyarymyznyn” Istekleri”. *Lenin Bayragı*. 18 June.
- Seidamet, Dzhemil (1981). *Abdulla Dermendzhi*. Tashkent: G”afur G”ulam Adyna Edebiyat ve San’at Neshriyatı.
- Selim, Shakir (2008). *Kırımname II: Tamçılar*. Akmesic: Tarpan.
- Shem’izade, Eshref (1977). *Khalk” Khyzmetinde*. Tashkent: G”afur G”ulam Adyna Edebiyat ve San’at Neshriyatı.
- Uehling, Greta Lynn (2004). *Beyond Memory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Üskül, Zafer et. Al. (2015). “Crimea Report: The Situation of the Crimean Tatars since the Annexation of Crimea by the Russian Federation”. https://www.researchgate.net/publication/292906164_The_Situation_of_the_Crimean_Tatars_since_the_Annexation_of_Crimea_by_the_Russian_Federation (Accessed: 29.11.2016).

- Valiyev, R. (1984). "Khalk"tan Aiyrylg"an, ya da Iftiradzhy Kimge Khyzmet Ete Edi". *Lenin Bayragı*. 18 February.
- Veliev, Ablaziz (1992). "Meraba, Vatan". *Yanı Dünya*. 1 January.
- Velishaeva, Zekie (1967). "Omyurimiznin" Kuz'gyusi". *Lenin Bayragı*. 17 October.
- Williams, Brian Glyn (1998). "The Crimean Tatar exile in Central Asia: A case study in group destruction and survival". *Central Asian Survey* 17 (2): 285-317.
- "Vatang" a Raport: Plan Tolduryldy [Report to the Homeland: Plan succeeded]". *Lenin Bayragı*. 14 December 1958.
- Lenin Bayragı*. 30 September 1967.
- Lenin Bayragı*. 5 May 1984.
- Lenin Bayragı*. 25 July 1987.
- Lenin Bayragı*. 4 August 1987.
- Lenin Bayragı*. 4 August 1987.
- Lenin Bayragı*. 6 August 1987.
- Lenin Bayragı*. 8 August 1987.
- Lenin Bayragı*. 11 August 1987.
- Lenin Bayragı*. 10 October 1987
- Lenin Bayragı*. 29 December 1990
- Yanı Dünya*. 25 December 1991

Interviews

- Interview with a Crimean Tatar journalist, 15 February 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar journalist, 15 February 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar academics, 21 February 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar academics, 21 February 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar journalist, 5 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar journalist, 6 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar journalist-writer, 11 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar journalist-writer, 11 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar activist, 23 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.
- Interview with a Crimean Tatar poet, 27 March 2013, Akmescit/ Simferopol'.

Lenin Bayrağı: ‘İki Ateş Arasında’*

Alter Kahraman**

Öz

Kırım Tatarları 1944’te Kırım’dan Sovyetler Birliği’nin çeşitli bölgelerine sürülmüş, 1956’ya kadar ‘özel yerleşimler’ rejimi altında yaşamaya zorlanmışlardır. Özel yerleşimlerin kaldırılmasını müteakip *Lenin Bayrağı* gibi bazı kültürel mahiyette kurumlar ihdas edilmiştir. Bu makale sürgündeki Kırım Tatarları için kendi dillerinde yegane yayın organı olan *Lenin Bayrağı*’nın önemini ve millî hareketle olan ilişkisini konu almaktadır. Belge araştırması ve mülakatlara dayanarak söylenebilir ki *Lenin Bayrağı* Kırım Tatarlarının dillerini korumalarına, geliştirmelerine ve şiddetli sansüre rağmen Kırım idealini canlı tutmalarına yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Lenin Bayrağı, Kırım Tatar, sürgün, hafıza, sansür.

* Geliş Tarihi: 26 Ekim 2016 – Kabul Tarihi: 05 Nisan 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kahraman, Alter (2019). “*Lenin Bayrağı: ‘between two fires’*”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 169-188.

** Araş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü – Karaman/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9995-6704>

alter@metu.edu.tr

«Ленин Байрагы»: «Между двух огней»*

Альтер Кахраман**

Аннотация

Крымские татары в 1944 году были массово депортированы из Крыма в разные регионы СССР. Они были вынуждены жить в режиме специальных поселений до 1956 года. После отмены этого режима были созданы некоторые национальные культурные институты, такие, как газета «Ленин Байрагы». В этой статье рассматривается значение «Ленин Байрагы» для крымских татар в изгнании как уникального издания и его взаимоотношения с Национальным движением. Анализ документов и опросы показывают, как «Ленин Байрагы» помогала крымским татарам сохранять и развивать свой национальный язык и находить способы сохранить память о Крыме, несмотря на суровую цензуру.

Ключевые слова:

«Ленин Байрагы», крымские татары, депортация, память, цензура

* Поступило в редакцию: 26 октября 2016 г. – Принято в номер: 5 апреля 2017 г.

Ссылка на статью:

Kahraman, Alter (2019). “*Lenin Bayragı: ‘between two fires’*”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 169-188

** Ассистент, Университет имени Караманоглу Мехмет Бя, факультет экономики и управления, отделение политологии и международных отношений – Караман/Турция
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9995-6704>
alter@metu.edu.tr

Başkurlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması*

Ahat Salihov**

Öz

Diğer Türk halklarında olduğu gibi Başkurlarda da eski takvime göre yılbaşı bayramı olarak kutlanan Nevruz eskiden beri en önemli bayramlardan biri olmuştur. Nevruz Bayramı on iki hayvanlı Türk takvimine göre Mart ayında icra edilmiştir. Başkurt folklorunda bu bayram için söylenen çeşitli şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlerde Nevruz bayramı sırasında insanlar birbirlerine yılın iyi olmasını, buğdayların iyi yetişmesini söylemişlerdir. Başkurlarda Nevruz bayramının ekin ekildikten sonra yapılan Sabantoy bayramına benzeyen bazı tarafları bulunmaktadır. Her iki bayram baharda yapılır, bol bol millî yemekler hazırlanır, o yılki hasadın iyi olması dlenir. Bahar gelince doğa yeşillenir. Nevruz da bununla bağlantılıdır. Türk halkındaki Hızır kelimesi, Arapçada yeşil anlamına gelmektedir. Hızır miti, Başkurlarda da çok yaygındır. Nevruzda çeşitli geleneksel halk oyunları oynamışlar, bayram sırasında yılın nasıl olacağını yorumlamışlardır. Başkurt kültürünün bir parçası hâline gelen bu bayram geçtiğimiz asırda çeşitli nedenlerle unutulmaya yüz tutmuştur. 1990 yılından itibaren tekrar kutlanmaya başlanmış. Ancak, Sabantoya nazaran Nevruz daha küçük çapta kutlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türk kültürü, Nevruz, on iki hayvanlı Türk takvimi, Başkurlar, millî bayramlar.

* Geliş Tarihi: 07 Kasım 2016 – Kabul Tarihi: 23 Mayıs 2018

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Salihov, Ahat (2019). "Başkurlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 189-203.

** Ph.D., Rusya Bilimler Akademisi Ufa Federal Araştırma Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Doğu Elyazmalar Bölümü – Ufa/Rusya
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7994-4711>
ahatsalihov@mail.ru

Giriş

Türk halklarında, eski zamanlarda on iki hayvanlı takvim kullanılmıştır. Bu takvime göre yılbaşı günümüz takvimine göre 21 Martta başlamıştır. Bu takvimin ortaya çıkışını anlatan eski bir rivayet, 11. asırda yaşayan Mahmud Kaşgarlı'nın *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde kaydedilmiştir (Atalay 1992: 344-345, Turan 2004).

Türklerde yılbaşı bayramı olarak kutlanılan Nevruz bayramı da bu takvimdeki yılbaşı tarihi ile aynı zamanda icra edilmektedir. Diğer Türk halklarındaki gibi Başkurtlarda da eski Türk takvimine göre yılbaşı bayramı olarak Nevruz en önemli bayramların biri olmuştur. Başkurt Halk edebiyatında da Nevruz ile ilgili eserler mevcuttur (Süleymanov, Soltangereyeva 1995: 191-193).

Nevruz, Başkurtlarda çok eski zamanlardan beri kutlanan bir bayramdır. Başkurt kültürünün bir parçası olan bu bayram geçtiğimiz asırda çeşitli nedenlerle unutulmaya yüz tutmuştur. Bunun nedenlerinden biri olarak Rusya'da 1917 yılındaki devrimin etkileri gösterilebilir. Çünkü bu devrimden sonra toplum içinde ortaya çıkan sosyal değişimler sebebiyle eskimiş olarak kabul edilen pek çok gelenek, dinî bayramlar, Arap harfleriyle yazılmış eserler kaldırılmaya başlamıştır. Nevruz ile bazı benzer yönleri olan Sabantoy bayramını ise 1921 yılından itibaren "umumi halk spor ve hizmet bayramı" adıyla resmî olarak kutlamaya başlatmışlardır (Valişin vd. 2011: 12). Böylece Doğu medeniyetleriyle çok ilişkili olan Nevruz resmi kutlamalar dışında kalmasından dolayı unutulmaya yüz tutmuştur. Ancak 20. asrın sonunda ortaya çıkan sosyal değişiklikler, bu bayramın yeniden yaşatılmasına imkân vermiştir. 1990 yılından itibaren de Başkurdistan'da tekrar kutlanmaya başlanmıştır (Tuhvatullin, *Başkortostan Gazetesi*, 21.04.1990).

Bu bayram ile ilgili Başkurtların tarihî belgelerinde ve halk edebiyatı örneklerinde birçok bilgi bulunmaktadır. Pek çok bilim adamı da bu konuda araştırma yapmıştır. Türkiye'de, Başkurtların Nevruz kutlaması ile ilgili halk edebiyatı örnekleri ve onunla ilgili yazılar Başkurt folklor araştırmacısı Ahmet Süleymanov tarafından kaleme alınmıştır (Süleymanov 2000). Ancak Başkurtlarda Nevruz bayramının özellikleri ile ilgili olarak yeni bilgilerin bir araya getirildiği araştırmaların yapılmasına ve bunların yazıya geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konuyu inceleyen bilim adamları bayramın tarihi akışı hakkında malumatın oldukça az olduğunu bildirmektedir (Yazıcı Ersoy 2007: 262, Süleymanov 1995: 181).

On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Türk halklarının eski zamanlardan başlayıp bazılarının orta çağlara, bir kısmının ise günümüze kadar kullandıkları On iki hayvanlı takvimi bulunmaktadır. Türklerin kullandığı takvimler hakkında çeşitli kaynaklarda bilgiler mevcuttur ve yetmiş sene önce Türkiyeli bilim adamı Osman Turan tarafından kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Geçen asrın ilk yarısının sonunda gerçekleştirilen bu inceleme günümüzde de bu konuda yapılan en önemli çalışmadır. Nevruz Bayramı'nın eski on iki hayvanlı Türk takvimi ile ilişkili olduğunu belirtmek gerekir (Turan 2004: 43).

Dünyadaki tüm halklar tarih boyunca çeşitli takvimler kullanmışlardır. Bugün bile birçok devlet ve halk değişik zaman hesabı kullanmaktadır. Günümüzde ise şu anda kullandığımız Gregoryen takvimi en yaygın olanıdır.

Türkler tarihte çeşitli takvimler kullanmışlardır. Eski el yazmalarında ve kitaplarda, yazarlar tarihleri o dönemlerde kullanılan birkaç takvime göre belirlemişlerdir. Örneğin, Tacettin Yalçıgul El-Başkurdi (1768-1836) meşhur *Risale-yi Azize* kitabında: “Hicri 1121 yılında, Yılkı (at) yılında tamam eyledim” demiştir (Tacettin bin Yalçıgul 1908: 4). Burada da görüldüğü gibi kitabın tamamlanması, hem Hicri hem de on iki hayvanlı takvime göre tarihlendirilmiştir. Türklerin ve Asya'daki bazı halkların da böyle bir takvimi kullandığı bilinmektedir.

Kaşgarlı Mahmut'un, *Divanü Lügati't-Türk* (XI. yüzyıl) adlı eserinde eski Türk takvimi hakkında pek çok bilgi verilmiş ve yıl hesabının ortaya çıkışı şöyle anlatılmıştır:

Türkler on iki çeşit hayvanın adını on iki yıla ad olarak vermişlerdir. Çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve daha pek çok şeyi bu yılların dönmesi ile hesap ederlerdi. Bunun hikâyesi ise şöyledir:

Türk hakanlarından biri geçmişteki bir savaşı öğrenmek ister. O savaşın yapıldığı yılı hatırlamakta yanılmaları üzerine hakan ulusuyla müşavere yapar ve kurultayda “Biz bu tarihte nasıl yanıldıysak bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaktır. Öyleyse, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısı kadar her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım. Bu, unutulmaz bir yadigâr olarak kalsın” dedi. Ulus, hakanın bu önerisini onayladı. Bunun üzerine hakan ava çıkar ve yaban hayvanlarını büyük bir ırmak olan Ilisu'ya doğru sürmelerini

emreder. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Hayvanların bir kısmı suya düşerken, on iki tanesi ise suyu geçer. Her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak verilir. Irmağı geçen ilk hayvan sıçan olduğu için senenin başı bu hayvanın adıyla anılmıştır (Atalay 1992: 344-345).

Başkurlarda On İki Hayvanlı Takvim

Başkurlar arasında on iki hayvanlı takvimle ilgili bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre bir zamanlar on iki tane hayvan bir araya toplanarak yıl hesabını takvimlendirmek istemişler ve her yıla bir hayvanın ismini koymaya karar vermişler. Böylece, “müsel” denilen on iki hayvan isminden oluşan takvim ortaya çıkmıştır. Ancak her hayvan bu takvimin başında kendi isminin olmasını isteyince, “Kim güneşin doğuşunu ilk görürse, onun adı birinci sırada olacak” denmiş. Tanın ağarmasını beklemeye başlamışlar. Sığır, kendisinin diğer hayvanlara göre daha uzun boylu olduğunu bildiğinden takvimin başında kendisinin olacağını düşünmüş. Ancak, sıçan gizlice onun boynuzuna çıkınca güneşin doğuşunu ilk olarak o görmüş. Bundan dolayı takvimin ilk yılına onun ismi verilmiştir (Süleymenov vd. 1995: 174-175).

Yılların hangi hayvan yılı olacağı ve o yılda nelerin gerçekleşeceğine dair yorumlar da yapılmıştır. Örneğin; “1912 yılına Sıçan Yılı denk gelirse o yıl kutsal olacaktır. Daha sakin ve bol yağmurlu olacaktır. Bu yılda doğan çocuk zeki olacaktır” yorumu Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü Başkurt Dili ve Edebiyatı Bölümü arşivindeki tahminen XIX. yüzyıl sonlarında istinsah edilmiş bir elyazma belgede göze çarpmaktadır.

Divanü Lügati't-Türk'te, “Türkler bu yılların her birinde bir hikmet olduğunu sanarak o yıllla ilgili fal açıp onu uğur sayarlar.” denilmiştir. Örneğin, “Ud (Öküz) yılına girildiğinde savaş çoğalmış. Çünkü öküzler birbirleriyle vuruşur, toslaşmışlar. Tavuk yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış. Çünkü tavuğun yemi tanedir. Tavuk, taneyi bulabilmek için çöp ve kırıntılarını içini karıştırır. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş. Çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk olur, kargaşa çıkarmış” (Atalay 1992: 347).

Kaşgarlı Mahmut, kendi eserini yazdığı zamanı örnek alarak şöyle demektedir: “Biz, şu kitabı yazdığımızda dört yüz altı senesinin Muharrem ayı idi; yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 467 yılı olunca at yılı girecektir” (Atalay 1992: 346).

Türklerde Yılbaşı

Başkurlar arasında kullanılan Türk takviminin bir çeşidi 1935 yılında Başkurdistan'ın Gafuri ilçesi İbrahim köyünde Abdulla Sadıkov tarafından Arap harfleri ile yazılan bir el yazmadan istinsah edilmiştir (Sadıkov 1935). Bu yazının baş kısmında yılbaşının mart ayında olduğu bildirilmiştir. Türklerde yılbaşının mart ayında olduğunu buradan da anlıyoruz.

Bilindiği gibi, 21 Mart On İki Hayvanlı Türk Takviminden hariç Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah'a (1055-1092) izafeten yapılan ve Celâliye (Tarih-i Celâli, Tarih-i Melik'i) isimindeki takvimde de yılbaşı olarak geçmektedir (Yazıcı Ersoy 2007: 260).

Saha araştırmalarının bilgilerine göre çok eskiden başlayıp XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden, hatta günümüzde de bazı bölgelerde devam etmekte olan bayram kutlamaları mevcuttur ve bu kutlamalar mart ayında, hayvanların kellesinden yapılan yemekler yenilerek yapılmaktadır. Sonbaharda kesilen hayvanların kelleleri bu bayramda kullanılmak üzere saklanmıştır. Yani kelle, yılbaşı kutlamalarının bir yemeği olmuştur (Salihov 1992, Salihova 1992).

Diğer taraftan ise, halk edebiyatını inceleyen bilim adamlarının verdiği bilgilere göre, Nevruz'da dövülmüş buğdaydan yapılmış bir yemek de hazırlanmaktadır (Süleymenov, Soltangereyeva 1995: 191).

Prof. Dr. Tuncer Baykara tarafından Kazakistan ve Altaylarda yaşayan Kazakların Türk takvimlerindeki ay adlarının az kullanılmasından dolayı biraz kaymış olduğu belirlenmiştir (Baykara 2001: 39). Diğer taraftan Kazakistan Kazaklarında günümüzde kullanılan takvime göre yılın son ayının Celtoksan olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Başkurtçada eski takvimin son ayının ismi Yiltukhan'dır. Dedelerimizin anlattığına göre Yiltukhan ayı, Mart ayı (yılbaşı bayramı) dönemine gelmektedir. Yine, Kazak folklor araştırmacısı Aksar Turganbayev'in verdiği bilgiye göre Kazaklarda önce Celtoksan, sonra Ortatoksan ve arkasından Ayaktoksan ayı gelmekteydi. Ay isimlerindeki bu karışıklık nedeniyle Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın dediği gibi Türk takvimi konusu yeniden ele alınmalıdır.

Başkurlarda Nevruz'un Bazı Özellikleri

İlkbaharın başlamasıyla ilgili olarak Başkurlarda çeşitli bayramlar vardır. Bu bayramlar doğanın kutsal kabul edilmesiyle ilgilidir. Karga Butkahı (Karga Lapası), Kekük Seyi (Guguk Çayı) gibi bayramlar Türklerin doğanın bir parçası olan kuşları kutsal kabul etmesiyle ilgilidir.

X. asırda Arap bilginlerinden İbn Faldan, Başkurların kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç (orman), hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi on iki tabiat ruhuna inandıklarını, en büyük tanrının da gökte yaşadığını varsaydıklarını kaydetmiştir (İnan 1972: 27).

Doğayı kutsal kabul eden Başkurlar ilkbaharda, Mayıs ayında günler ısınınca Karga Butkahı adlı bir bayram icra etmektedir. Çünkü Türkler göçmen kuşları tabiatın uyanışının ve kötülük tanrısının yenildiğinin habercisi olarak kabul etmektedir (Oğuz 2011: 114). Karga, sığırcık gibi kuşlar, Başkurdistan'a ilkbaharda gelmeye başlar. Karga ve sığırcık ilk gelen göçmen kuşlardandır. Başkurlar buna dikkat ederler. Marttaki en kuvvetli son tipinin ismi *sıyrırsık buranı*, yani *sığırcık tipisi* olarak adlandırılmaktadır. Başkurlar bu tipinin başlamasının ilkbaharda güneydeki sıcak memleketlerden gelen sığırcıkların kanatlarını çırparken oluşturdukları rüzgârdan kaynaklandığına inanmaktadırlar (Salihova 2009).

Eskiden Başkurlar arasında dilekçiler (теләкселәр) olarak adlandırılan bir gelenek olduğunu tespit eden Kirey Mergen, Nevruz dönemindeki dilekçilerin Nevruzcular (наурозсылар) şeklinde özel adlandırıldıklarına dikkat çekmektedir. Ona göre, *nevruzcular geleneği* tamamen mevsim bayramı ile alakalıdır. Onlar halk arasında gezerek dinî rivayetler bazen doğu halk edebiyatından alınmış hikâyeler anlatmışlar bazen de münacatlar söylemişlerdir. İdil-Ural bölgesinde en yaygın folklor eseri olarak bilinen beyitlerin bir kısmı nevruz adını taşımaktadır. Basılmış kitap ve elyazma şeklinde yayınların bazıları "Nevruz Kitapları", "Nevruz Beyetleri", Kısası-i Nevruz" olarak adlandırılmıştır (Mergen 1961: 83-87).

Nevruzcular sadece Ufa, Orenburg civarında değil, Kazan taraflarında da görülmüştür. Tanınmış bilgin Şehabettin Mercani'nin "Müstafadel-ahbar" kitabındaki bilgilere göre, Kazan yanındaki Memse köyünde *nevruzcular* ile birlikte köyün imamı da buğday toplamıştır (Mergen 1961: 85-86).

Nevruz kutlamalarında çeşitli şiirler söylenmektedir. Bu şiirlerde yılın iyi olması ve buğdayların iyi yetişmesi temenni edilir. Nevruzdaki şiirlerden biri şu şekildedir:

Başkurtçası:

*Navruz yılga baş bulır,
Boyzay aşka baş bulır;
Boyzay uñha aş bulır,
Uñmaha taş aş bulır:*

Türkiye Türkçesi:

*Nevruz yıla baş olur,
Buğday aş baş olur;
Buğday yetişirse aş olur,
Yetişmezse taş aş olur.*

*Yıldın başı uñ bulhın,
Rızığı mul bulhın,
İğendere şaşıp uñhın,
Kazandar taşıp torhon*

*Yılın başı iyi olsun,
Rızıkları bol olsun,
Buğdayları iyi yetişsin,
Kazanlar taşıp dursun*

*Bir könderzen hilen
İlder bulhın imen.*

*Ver sakın günleri
İller olsun aman (Süleymanov 2000: 32-33).*

Nevruzda geleneksel kıyafetler giyen insanlar birbirini ziyaret etmişlerdir. Nevruz günü gençler ve çocuklar, yaşlıların hâllerini sormuşlardır. Büyükleri ziyaret etmenin önemi ile ilgili olarak Nevruz'da söylenen şiirlerden biri de şudur:

Başkurtçası:

*Navruzda kem karttarzın
Helen belmey,
Şul keşenen işegene
İris inmey.
Navruzda onotkandın
Ololarzı
Eşkinmeyse, uñga-hulga
Orolganı...*

Türkiye Türkçesi:

*Nevruzda kim ihtiyarları
Ziyaret etmez,
O insanın kapısından
Saadet girmez.
Nevruzda unutanın
Büyükleri
İşe yaramadan, sağa-sola
Vurulmuştur... (Süleymanov 2000: 38-39).*

Nevruzda çeşitli geleneksel halk oyunları da oynanır. Başkurt folklor araştırmacılarının tespitlerine göre, Nevruz bayramında *at koşturma*

(at сабыштырыу), *güreş* (көрәш), *kız kovalama* (кыз кыуыу), *birbirini çekme* (тартышыу) gibi çeşitli oyunlar oynanmaktadır. Kutlamalar Nevruz ayı olan Mart boyunca devam etmiştir. Bu oyunlar Sabantoy zamanında da yapılmıştır (Süleymenov 1995: 191, 228-240).

Bununla birlikte Başkurdistan'da Nevruz'un hava durumu açısından güneyde yaşayan diğer Türklere göre karın bulunduğu bir zamanda olduğu dikkate alınmalıdır. Sabantoy ise bahar gelince, tarlalar sürülüp ekinler ekildikten sonra yapılmaktadır.

Sabantoy bayramı günümüzde bütün köylerde ve şehirlerde kutlanmaktadır. Bu bayramda yapılan "Bakan" denilen direğe tırmanma oyunu gibi bazı oyunlar eski Türk inançlarından gelmektedir. Bu bayramın da Nevruz'u andıran tarafları mevcuttur. Her iki bayram da baharda yapılır, bol bol milli yemekler hazırlanır, o yılki hasadın iyi olması dlenir.

Türkiye'deki araştırmalara göre, Başkurtlardaki Sabantoy bayramında yapılan oyunlarla diğer Türk halklarında Nevruz kutlamalarındaki oyunlar benzerlik göstermektedir (Yazıcı Ersoy 2007: 261, Oğuz 2000: 435-436).

Başkurdistan'ın Belaret ilçesi Zöyek köyünde kışı uğurlama bayramı günümüzde de yapılmaktadır. Bu bayrama hem çocuklar hem de yaşlılar katılır. Nineler ayaklarına çuval giyerek koşar; dedeler ise kızakla yarışır (Süleymenov 1995: 191-192).

İnsanlar, Nevruz sırasında Nevruzbike olarak seçtikleri kıza sordukları soruların cevabına göre yılın nasıl olacağını yorumlamışlardır (Süleymenov 1995: 191-192).

Edebiyatta Nevruzla ilgili beyitler, hamaklar (maniler), tekerlemeler yer almaktadır. Bazıları sadece bayram havasına eğlence katmak, bazılarıysa ifade etmek istenen duyguların düşüncelerin bildirilmesi içindir. Bu tür şiirlerin örneklerinden biri de şöyledir:

Başkurtçası:

Gözör hüzem şul hezge

Kızındı bir hin bezge

Savap bulır ul hezge

Navruz bulhın möberek!

Türkiye Türkçesi:

Rica sözüm şu size

Kızınızı verin bize

Sevap olur o size

Nevruz olsun mübarek! (Süleymanov 2000: 29).

Nevruzun Türk Kültüründeki Yansımaları

Bahar gelince doğa yeşillenir. Nevruz da bununla bağlantılıdır. Türk halkındaki Hızır kelimesi, Arapçada yeşil anlamına gelmektedir (Oğuz 2001: 114). Hızır miti, Başkurlarda da çok yaygındır. Eskiden her köyde anlatılan bu mit zamanla her köyde ayrı bir rivayet hâline gelmiştir.

Nevruz Bayramının ortaya çıkışı Ergenekon Destanı'na da bağlanmaktadır (Kızıoğlu 1995: 309-314). Türkiye'de yapılan Nevruz Bayramında Ergenekon'dan çıkış demir dövme geleneğiyle anlatılır. Başkurlarda Ergenekon Destanı eski zamanlarda yaygınken bugün unutulmuştur. XIX. asrın sonu XX. asrın başında yaşayan Başkurt bilim adamlarından Garifulla Kiyikov'un Başkurt tarihine ait elyazmasında bu rivayete yer verilmiştir. Bu elyazmada Ergenekon ormanındaki dar bir yoldan dağlar arasına gelip yerleşen Başkurlardan ve o dağın da Ural dağları olabileceğinden bahsedilmiştir (Kiyikov, XX. asrın başı: 1).

Türk halklarında ateş de kutsal sayılmaktadır. VI. yüzyılda Türkler, Göktürk kağanına gelen Bizans elçilerini önce iki ateşin arasından geçirmişlerdir (Arslan 1995: 251-272). Nevruz kutlamalarında ateş üzerinden atlama geleneği de vardır. Bu gelenek Başkurlarda bugün unutulmuştur. Ancak ateşin kutsallığı ile ilgili birçok inanç korunmuştur. Eski zamanlarda hastalıklardan ve afetlerden korunmak için Başkurlar *Sıgır Utı*, yani yeni ateş yakma merasimi yapmışlardır (Nagaeva 1981). Kügersen ilçesi, Bikes Köyü'nde bu merasimin XX. yüzyılın başlarına kadar yapıldığı hatırlanmaktadır. *Sıgır Utı* (yeni ateş) tüm köyün ateşi söndürüldükten sonra iki ağacın birbirine sürtülerek ateş yakılmasıdır. Bütün köy halkı, kendi ocağına bu ateşten almış, insanlar yakılan ateşin arasından geçirmiş (Salihov, Gübey 1992). Buna benzer bir gelenek Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan Kızılderililer tarafından da uygulanmaktadır. Aztek Kızılderililerinde en büyük dinî merasim sayılan bu gelenek "Toxiuhmolpilia" (Ateşin Yenilenmesi) adını almaktadır. Aztekler bu merasimi her elli iki yılda bir Yıldızlar Tepesi'nde yaparlarmış. Ülkedeki tüm ateşler söndürülür, ateş saklanan çömler kırılır, önemli savaş esirleri kurban edilir, orada ateş yakılır ve mabetler üzerinden tüm ülkeye dağıtılmış. Aztekler, böylece herkesin sağlıklı olacağına inanmışlardır (Hinnels 1984, Arslan 1995: 265). Meşhur Kırım Tatar aydınlarından İsmail Gaspralı tarafından yayınlattılan *Tercüman* gazetesinde 1903 yılında yayınlanmış yazıya göre, Doğu Türkistan'daki Külce şehrinde buralarda yaşayan halkların tümü müslüman olmalarına rağmen yıl-

da bir kez genci ihtiyarı, kadını erkeği herkes şehir meydanları ve sokaklarında kötülüklerden arınmak için ateş yakarak üzerinden atlamışlardır. Müellif bu gelenekle ilgili imamlar kendileri katılmadığı hâlde halkın yaptıklarını yasaklamamışlar demiştir (Tercüman 1903).

Fakat birkaç ay sonra Muhammed Nasır Semerkandi adlı birisi aynı gazetede itiraz yazısı yayınlamıştır. Ona göre, önceki haberin müellifini çocukların ateşle oyunları yanıltmıştır. M. N. Semerkandi bu taraflarda böyle bir geleneğin olmadığını vurgulamıştır (Semerkandi 1903). Ancak o bölgede yaşayan Uygur Türkleri arasında bugünlerde de düğün gelenekleri arasında yeni evlenen çiftin ateş etrafında dolaşması mevcuttur. Bu gelenek diğer göçebeler arasında eskiden gelinin damat evine gelişinden sonra eve girmesinden evvel üç kere ateş etrafında dolaşmasından gelmektedir (Reşetov 2000: 567-568).

Ateş ve ocak Tüklerde kutsal sayılmıştır. Yılbaşında, gerektiği durumlarda hastalık ve kötülüklerden arınmak, yeni hayat başlatmak için ateş üzerinden ve arasından geçmişlerdir.

Sonuç

Eskiden diğer Türk halklarındaki gibi Başkurtlarda da eski takvime göre yılbaşı bayramı olarak Nevruz en önemli bayramların biri olmuştur. Nevruz Bayramı eski on iki hayvanlı Türk takvimine göre Mart ayında gerçekleştirilmiştir. Başkurt folklorunda da bu bayram için söylenen çeşitli şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlerde Nevruz bayramı sırasında insanlar birbirlerine yılın iyi olmasını, buğdayların iyi yetişmesini dilemişlerdir. Halk edebiyatı örnekleri bayramın nasıl geçtiğini de göstermektedir. Başkurtlarda Nevruz bayramının ekin ekildikten sonra yapılan Sabantoy bayramına benzeyen bazı tarafları bulunmaktadır. Her iki bayram da baharda yapılır, bol bol milli yemekler hazırlanır, o yılki hasadın iyi olması dlenir. Bahar gelince doğa yeşillenir. Nevruz da bununla bağlantılıdır. Türk boylarındaki Hızır kelimesi, Arapçada yeşil anlamına gelmektedir. Hızır miti, Başkurtlarda da çok yaygındır. Bu konu ise kendisi ayrı bir araştırma konusu niteliğindedir. Nevruzda çeşitli geleneksel halk oyunları oynamışlar, bayram sırasında yılın nasıl olacağını yorumlamışlardır.

Sabantoy ve onun yerel çeşitleri olan *Yıym*lara nazaran kaynaklarda Başkurtlar arasında kutlanan Nevruz hakkında bilgiler daha azdır. Sovyet döneminde 1921 yılından itibaren Sabantoy bayramı spor ve emek bayramı olarak resmî olarak da kutlanmıştır (Salihov 2015: 348). Nevruz, Nevruzculuk dinî bir

gelenek olarak değerlendirilmektedir (Mergen 1961: 83-87). Bu durum, Başkurlar arasında Nevruz bayramının Sovyet döneminde ortadan kaldırılmasının da sebebidir.

Bugün, Başkurdistan Kültür Bakanlığının destekleri ile Nevruz Bayramı yeniden kutlanmaya başlanmıştır. Nevruz Bayramı Ufa'nın en güzel meydanlarından biri olan millî kahraman Salavat Yulayev heykeli yanındaki gibi büyük meydanlarda kutlanmaktadır (Galiullina, *Yeşlek Gazetesi*, 25.03. 2003).

Başkurlarla birlikte Nevruz Bayramını, Başkurdistan'da yaşayan diğer Türk boyları ile Müslüman halklar da kutlamaktadırlar. Başkurlar, Tatarlar, Özbekler, Kazaklar, Azerbaycanlılar, Türkmenler, Tacikler, Çeçenler, Dağıstanlılar kurdukları çadırlarda sergiler düzenlerler. Bu halkların temsilcileri kendi millî yemeklerini yaparak çeşitli oyunlar ve türkülerle kendilerini tanıtmaya çalışırlar ve birbirleriyle bayramlaşırlar. Bayram programında şarkıcıların yarışması dikkat çeken bir etkinliktir. Ayrıca millî yemeklerin hazırlanmasına da çok önem verilmektedir. İnsanlar bu yemeklerden tadarlar ve eğlenceli bir gün geçirirler. Son yıllardaki ortak kutlamalarla Nevruz Bayramı bir hoşgörü ve dostluk bayramı geleneğine dönüşmüş olsa da Sabantoy kadar geniş çapta kutlanılmamaktadır.

Bu makalede Nevruz hakkındaki araştırma ve bilgiler bir araya getirilerek Nevruz'un Başkurt kültüründeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Arslan, Ahmet Ali (1995). "Amerika Kızılderili Kabileleri ve Türk Dünyasında "Yeni Yılbaşı" Merasimlerinde Paralellikler". *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart)*. Ankara: AKM Yay.
- Atalay, Besim (1992). *Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*. I. Cilt. Ankara: TDK Yay.
- Baykara, Tuncer (2001). "Türk Takvimi: On İki Hayvanlı Türk Takvimi ve Yılın Başlangıcı". *Türk Kültüründe Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (21-23 Mart, Sivas)*. Ankara: AKM Yay.
- Valişin, Rifkat vd. (2011). *Yazıkı i Narodı Respubliki Başkortostan. Gosudarstvennyye Yazıkı: İstoriya i Sovremennost. Sbornik Dokumentov i Materialov. Ç. 3. Realizatsiya Gosudarstvennih Yazıkov v Oblasti Kulturi i İskusstva* / Sost. A.A. Abuzarov, R.A. Valişin (otvetstvennyy), A.G. Karimov, Yu. H. Yuldaşbayev. Ufa: GUP RB UPK.

- (Языки и народы республики Башкортостан. Государственные языки: история и современность. Сборник документов и материалов. Ч. 3. Реализация государственных языков в области культуры и искусства / сост. А.А. Абузаров, Р.А. Валишин (ответственный), А.Г. Каримов, Ю.Х. Юлдашбаев. Уфа: ГУП РБ УПК, 2011).
- Galiullina, M. (2003). “Nauruz Tuganlık Histeren Nıgıttı”. *Yeşlek (Gazete)*. 25.03.2003. (Ғәлиуллина М. “Наурыз туғанлық хистәрен нығытты”. *Йәшлек*. 25.03.2003).
- İnan, Abdülkadir (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yay.
- Kızıoğlu, Neriman (1995). “Eski Türklerin Ergenekon’dan Çıkış Bayramı / Sultan Nevruz (21 Mart)”. *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart)*. Ankara: AKM Yay.
- Kiyikov, Garifulla (XX asr başı). *Başkort Tarihi*. Fond Rukopisey i Staropeçatnıh Knig Ordena Znak Poçeta İnstituta İstorii, Yazıka i Literaturı Ufımskogo Federalnogo İssledovatel’skogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk. A 78-3. (Кейков, Ғәрифулла. (XX быуат башы). Башкорт тарихы. Фонд рукописей и старопечатных книг Ордена Знак Почета Института истории языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук. А 78-3).
- Mergen, Kirey (1961). *Başkort halkının Epik Komartkıları*. Ufa: Başkortostan Kitap neşriyeti (Мәргән, Кирәй (1961). Башкорт халкының эпик комарткылары. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте).
- Nagaeva, L.İ. (1981). *Tantsı Vostoçnıh Başkir*. Moskova: Nauka, 1981. (Нагаева Л.И., Танцы восточных башкир. М.: Наука, 1991).
- Oğuz, Öcal (2000). “Başkurt Geleneksel Şölenlerine Genel Bir Bakış ve Habantuy”. *Dördüncü Türk Kültürü kongresi Bildirileri*. 4-7 Kasım 1997. Ankara.
- Oğuz, Öcal (2001). “Türklerde Hızır Kavramı”. *Türk Kültüründe Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (21-23 Mart, Sivas)*. Ankara: AKM Yay.
- Reşetov A. M. (2000). *Uygurı, Narodı i Religii Mira*. Ensiklopediya. Moskva. (Решетов А.М. Народы и религии мира. Энциклопедия. М., 2000).
- Sadikov, Abdulla (1935). *Türki Yıl Hesabı*. 1935 yılına ait Arap harfleriyle İdil-Ural Türkçesiyle yazılmış elyazma.

- Salihov, A.G. (2015). *Başkirkiy Sabantuy v Pismennih Dokumentah*. XI Kongress Antropologov i Etnografov. 2-5 iyulya 2015 g. Yekaterinburg. 2015 (Салихов А.Г. Башкирский Сабантуй в письменных документах. XI Конгресс антропологов и этнографов. 2-5 июля 2015 г. Екатеринбург. 2015).
- Semerkandi, Muhammed Nasır (1903). “O Tarançintsakh”. *Tercüman (Gazete)*. 23.06.1903. (Самарканда, Магомед Насыр, О таранчинцах. Терджиман. 23.06.1903).
- Süleymanov, Ahmet (1995). “Başkurt Halkının Milli Bayramlar Sisteminde Nevruz”. *Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, 20-22 Mart. Ankara*.
- Süleymanov, Ahmet (2000). “Başkurtlar”. *Türk Dünyası Nevruz Şiirleri Antolojisi*. Ankara: AKM Yay.
- Süleymanov, Ahmet ve R. Soltangereyeva (1995). *Başkort Halık İjadı*. 1 Tom: Yola Folklorı. Ufa: Kitap (Сөләймәнов Ә. һәм Солтангәрәева Р. (1995). *Башкорт халык ижады. 1 том: Йола фольклоры*. Өфө: Китап).
- Tacetin bin Yalçıgul (1908). *Risalei Azize şerhi Sabatel Acizin*. Kazan: Matbaa-ı Keçimiye (Тажетдин бин Ялчығол. (1908). *Русаләи Фәзизә шәрхе сәбат әл-җәжизин*. Казан: Матбаға-и Кәримия).
- Tercüman (1903). “Razniye Vesti”. *Tercüman (Gazete)*. 03.01.1903.
- Tuhvatullin, M. (1990). “Nauruz-Bahar Bayramı”. *Başkortostan (Gazete)*. 21.04.1990 (Төхвәтуллин М. “Наурыз – яз байрамы”, Башкортостан, 21.04.1990).
- Turan, Osman (2004). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). “Başkurt Türklerinde Nevruz”. *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*. Ed. Öcal Oğuz. 259-268.

Kaynak Kişiler

- Salihov, Gübey (1992). Rusya Federasyonu - Başkurdistan Cumhuriyeti, Kügersen İlçesi, Bikeş Köyü. 1932 doğumlu, okuma yazma biliyor, mekanizatör (emekli), 1992 yılında derlenmiştir.
- Salihova, Gülbike (1992, 2009). Rusya Federasyonu - Başkurdistan Cumhuriyeti, Kügersen İlçesi, Bikeş Köyü. 1935 doğumlu, okuma yazma biliyor, satış elemanı (emekli), 1992, 2009 yıllarında derlenmiştir.

Ancient Turkic Calendar and the Celebration of Navruz by the Bashkirs*

Akhat Salikhov**

Abstract

In earlier days, as in other Turkic places Bashkir folk festival of *Navruz* held annually according to the old oriental calendar, has been one of the crucial holidays. The *Navruz* Day used to be held in March, according to the Turkic peoples ancient calendar. The Bashkir folklore preserved the poetic works that are used on this holiday. They contain suggestions for good harvest and other good wishes, who wanted people to each other. Samples of folk art is also shown holding the holiday. Some of *Navruz* holiday party Bashkirs have similarities with the celebration of Sabantuy, which are carried out after the end of the planting season. During both events were carried out folk games, preparing national dishes, talking about the wishes of a good harvest.

This feast for various reasons has been kept in oblivion in the past century which now has become a part of our culture. Since 1990 *Navruz* began to be celebrated again in Bashkortostan. Despite this, *Navruz* is not so marked in comparison with Sabantuy.

Key Words

Turkic Culture, *Navruz*, the twelve animals cycle of the Turkic calendar, Bashkirs, national holidays.

* Date of Arrival: 07 November 2016 – Date of Acceptance: 23 May 2018

You can refer to this article as follows:

Salihov, Akhat (2019). "Başkırlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 189-203.

** Ph.D., Order of the Badge of Honour Institute of History, Language and literature – Subdivision of the Ufa Federal Research Centre of the Russian Academy of Sciences, Department of Oriental Sciences – Ufa/Russian

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7994-4711>

ahatsalikhov@mail.ru

Тюркский календарь и празднование Навруза у башкир*

Ахат Салихов**

Аннотация

В прошлом башкиры, как и многие другие тюркские народы, праздновали Навруз – начало нового года по восточному календарю. Он был одним из важных народных праздников, который проводился в марте месяце в день весеннего равноденствия. В башкирском фольклоре сохранились поэтические произведения, посвященные этому празднику. В них содержатся добрые пожелания друг другу, пожелания хорошего урожая. Образцы народного творчества отражают особенности проведения данного праздника у башкир. Проведение Навруза у башкир имеет некоторое сходство с празднованием Сабантуя, который проводится после окончания посевных работ. Во время обоих мероприятий проводили народные игры, готовили национальные блюда, звучали пожелания хорошего урожая. Празднование Навруза связано с наступлением весны, когда природа начинает пробуждаться. В этот день состоялись различные традиционные церемонии, Одним из которых было предсказание о предстоящем годе.

Начиная с 1990 годов праздник Навруз, по определенным причинам ушедший в забвение в прошлом веке, вновь становится частью культурной жизни башкир. Несмотря на это, по сравнению с Сабантуем он отмечается не так широко.

Ключевые слова

Тюркская культура, Навруз, двенадцатилетний животный тюркский календарь, башкиры, народные праздники.

* Поступило в редакцию: 7 ноябрь 2016 г. – Принято в номер: 23 май 2018 г.

Ссылка на статью:

Salihov, Ahat (2019). “Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 189-203.

** Кандидат исторических наук, Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук, отдел восточных рукописей – Уфа/Россия

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7994-4711>

ahatsalihov@mail.ru

Ahmed Midhat Efendi'nin *Ahmet Metin ve Şirzad* Romanında İstitrâd Değerlendirmesi*

Funda Çapan Özdemir**

Öz

Ahmet Midhat Efendi, eğitim ve öğretimi roman sanatının temeli hâline getirmiş bir yazardır. Romanda olay akışını birden keserek, o anda geçen bir durum, bir mesele, bir nesne hakkında bilgi verir, sonra tekrar esas konusuna döner. *Ahmet Metin ve Şirzad* romanı, Ahmet Midhat Efendi'nin istitrâdı en fazla kullandığı eserdir. *Ahmet Metin ve Şirzad* romanındaki istitrâdlar: 1. Müsbet ve insanî bilimlere dair bilgiler, 2. Denizcilik-gemicilik bilgileri, 3. Gidilen görülen yerlere, seyyahı bekleyen durumlara dair bilgiler, 4. Türk-Osmanlı ve İslâm medeniyetinin değerlerine dair bilgiler, 5. Avrupa medeniyetine dair bilgiler, 6. Öğretim-egitim meselelerine dair bilgiler olarak altı maddede toplanabilir. *Ahmet Metin ve Şirzad*, yazarın ilk eserini yayınladığı 1870'den bu eseri yayınladığı 1891 tarihine kadar, bilgide ulaştığı son noktayı göstermesi bakımından önemli bir eserdir. Bu metindeki istitrâdlar, Ahmet Midhat Efendi'nin 1890'larda bir Osmanlı aydınının neler bilmesi gerektiğine dair görüşlerini de açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ahmet Midhat Efendi, aydın, roman, istitrâd, bilgi, öğrenme-öğretme.

* Geliş Tarihi: 11 Şubat 2014 – Kabul Tarihi: 16 Haziran 2014

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Çapan Özdemir, Funda (2019). "Ahmed Midhat Efendi'nin Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 205-226.

** Dr. Öğr. Üyesi., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Yozgat/Türkiye

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3950-4842>

funda.capan.ozdemir@bozok.edu.tr

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl, dünya bilim tarihi açısından mühim bir zamandır. Batıda bilim ve tekniğin hızlı bir şekilde gelişmesi ve çeşitli alanlara uygulanması, Avrupa kültürü ve sanatı, Avrupadaki sosyal ve iktisadi hayat, zengin-müreffeh Avrupa ülkeleri ve şehirleri, başta Ahmet Midhat Efendi olmak üzere Tanzimat yazarları tarafından bize örnek gösterilir. Diğer pek çok Tanzimat yazarı gibi Ahmet Midhat Efendi de Osmanlı Devleti'nin gelişmesinin halkın bilgi seviyesinin yükseltilmesi ile mümkün olacağına inanır. Eğitim ve öğretim ile halka hizmeti, romancılığının temel düsturu haline getiren ve “*Hâce-i Evvel*” adıyla da bilinen yazar, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında fen-matematik, tarih, coğrafya, arkeoloji, mitoloji, filoloji, edebiyat, iktisat, felsefe, psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi müsbet ve insanî bilimler, gemicilik ve denizcilğe dair bilgiler, Türk-Osmanlı ve İslâm medeniyetine dair bilgiler, Avrupa medeniyetine dair bilgiler, öğretim-eğitim meselelerine dair bilgiler hakkında okuyucularını aydınlatmayı amaçlar ve romanında sık sık ansiklopedik bilgiler verir.

Edebî Terim Olarak İstitrâd

Asıl mevzûdan olmayıp, münasebeti gelmişken söylenen söz anlamına gelen *istitrâd* bir belâgat terimidir. Kovmak, uzaklaştırmak, sürmek anlamındaki *tard* kökünden türeyen *istitrâd* kelimesi, konu değiştirmek, asıl konudan uzaklaşmak, bir düşünceden başka bir düşünceye geçmek gibi terimsel manâlar taşır (Durmuş 1989: 401-402).

Bazı belâgat âlimleri, *istitrâd* teriminin etimolojisinden yola çıkarak, kelimenin “atlı savaşçının düşmanına yenilip kaçtığı izlenimini verdikten sonra tekrar dönerek işini bitirmesi” şeklindeki anlamı arasında ilgi kurmuşlardır. Nitekim *istitrâd*ta da asıl konu devam ederken beklenmedik bir zamanda ve önceden tasarlanmadan bir münasebet düşmesiyle konu dışına çıkılması ve sonra tekrar eski konuya dönülmesi söz konusudur. Bir kısım belâgat âlimleri ise *istitrâd* terimini *avı kovalamak* anlamındaki *mutârede* kelimesiyle ilişkilendirerek *bir av peşinde koşuşturan avcının karşısına başka bir av çıkmasıyla onun peşine takılıp kovaladıktan sonra ilk avına dönmesi* temsiliyle izah etmişlerdir (Durmuş 1989: 401-402).

Her iki analogi, *istitrâd*ın terim anlamına uygun olsa da birçok belâgat âlimi tarafından *istitrâd* terimi, *hüs-n-i tehallus* ile karıştırılmıştır. Bunun sebebi, her

iki türde de bir konudan diğerine geçilmesidir; ancak tehallusta yeni konuya devam edilirken, istitrâta eski konuya tekrar dönülür. Yeni konudan kısa bir şekilde bahsedilip, konunun bitirilmesi ve bu durumda eski konuya dönüş yapılmaması istitrâd için sakıncalı görülmemiştir. Tehallusta okuyucunun beklediği ve tasarlanmış *tedricî* yani kademeli bir geçiş söz konusu iken istitrâta ara konuya beklenmedik bir şekilde geçiş yapılır ve bu da iltifat üslûbu tarzında gerçekleşir. Besyûnî, istitrâdın sözü güzelleştirmek, tek düze devam eden konunun monotonluğunu kırarak okuyucunun dikkatini çekmek, zihnini açmak, söze çeşni katarak ilgi ve merak uyandırmak gibi faydaları olduğunu açıklar (Durmuş 1989: 401-402).

İstitrâd; ilâhiyat, tarih ve edebiyat araştırmalarında geçen bir terimdir. Bu terime anlam verilirken, genel olarak Arap kaynaklarına başvurulur: *İstitrâd* terimine ilk defa adını veren ve onu yorumlayan kişi ünlü Arap şâiri Ebû Temâm olmuştur. Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından Câhiz'e göre; istitrâd okuyucuyu sıkıp bıktırmamak ve dinlendirmek için uzun konu arasına bir münasebetle anekdot, fıkra, haber, hikâye vb. şeyler sokmaktır. Câhiz'in başta *el-Beyân ve't-tebyîn* olmak üzere eserlerinin çoğu yoğun bir şekilde istitrâdlarla süslenmiştir. Abbas b. Ali es-San'ânî'ye göre; istitrâd, daha çok lafız güzellikleriyle ilgili olan fesahat türüdür. İbn Yahyâ el-Alevî ise, istitrâdı övgüyle ve yergiyle sınırlandırarak, türü bunlar arasında gerçekleşen geçişler şeklinde yorumlamıştır. İbn Ebü'l-İsba, Ebû Hilâl el-Askerî ve Zemahşerî gibi belâgat âlimleri, Kur'ân-ı Kerim'den bazı istitrâd örnekleri vermişlerdir (Durmuş 1989: 401-402).

İstitrâdda asıl amaç; anlatıma değişiklik katmak, dikkat çekmek ve anlatımı zenginleştirmektir. Bu amacın yanı sıra yeni bir türe, özellikle sanatçının otobiyografisine ya da başka bir anısına geçiş maksadıyla kullanıldıkları da görülür. Bu yolla, konunun tek düze anlatımı kırılarak konudan konuya geçiş ve anlatılan konuların daha ilginç olması sağlanır. Tarih, coğrafya, şehir monografisi, biyografi, otobiyografi ve benzeri türlerin edebî eserlerde iç içe geçmiş şekilde işlenmesi; esere belirli bir biçim vermesinin yanı sıra bir üslûp özelliğidir. Aynı zamanda, konuyu bilgilendirmektir. Bu konuların eserdeki verilmiş sıraları, genellikle bir plan dâhilinde yapılıdır. Bu yolla, eserde bir iç düzen ve bir iç akış sağlanır (Mengi 2008: 281-291).

İstitrâd, Osmanlı nesrinin önemli bir üslûp özelliğidir. Metnin dokusuna konuyla bağlantılı olmayan ara söz katma, Osmanlı nesrinde başta şuarâ

tezkirelerinde olmak üzere genellikle görülür. 17. yy. nesrinde, özellikle Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı ünlü eserinde, pek çok istitrâd örneği mevcuttur. Eski Türk nesrinin bilinen mensur türleri olan, “menâkıbnâmeler, sergüzeşt-nâmeler, ta'rifâtlar” ve manzum tür olarak görülen “şehrengîzler” gibi değişik türlerdeki metinlerde yer alan konu gereği bilgilendirme, Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde sıkça görülür.

Muallim Naci'nin edebî terimleri konu alan, *Istılahat-ı Edebiyye* adlı çalışmasında, *istitrâd* terimi, *haşv* başlığı altında ele alınmıştır (Muallim Naci 1984: 27-38). Anlamı itibarıyla *istitrâd* terimiyle yakınlığı bulunan *haşv*, esas fikre göre fazla görünen söz veya sözlerden ibarettir. *Haşv* edebî terimi, esasen iki çeşittir: 1. Haşv-i müfsit. 2. Haşv-ı gayr-i müfsit.

Haşv-ı müfsit, anlatılmak istenen fikri bozan haşvdır. Bu gruba giren sözler, metinde yalnız kalabalık etmekle kalmayıp, esas manâyı da anlaşılabilir bir hâle getirirler. Haşv-ı müfsit, üstadların eserlerinde pek nadir bulunur; çünkü söz arasında haşv-ı müfsid söylemek, konuşanın hangi fikri savduğunu bilmediğine hükmettirebilecek, büyük bir eksikliktir. Haşv-ı müfsidi eserlerinde kullanan büyük şahsiyetlerin bile, insanın acizliğinin belgesi olan tesirlerden kurtulamadıkları düşünülür. Nef'i'nin, *Nasuh Paşa Mektubu* adındaki kasidesinin matlaı olan:

Ne nâmedir bu ki hüsn-i beyân-ı *ünvânı*

Eder *küşâde* dil ü tab'-ı müstemendânı

beytinde geçen *ünvânı* sözü haşv-ı müfsit olabilir; çünkü şâirin maksadı, mektubun tamamını övmek olduğu hâlde, “hüsn-i beyân”ın “ünvân”a verilmesi mektubun, diğer taraflarının anlatımdaki güzelliklerden uzak olduğunu düşündürür. Bir sonraki beyitte geçen,

Ne nâmedir bu ki keyf-i rahîk-i mazmûnı

Verir mülâhazaya bir neşât-ı rûhânî

denilerek durum, açıklanıyorsa da, bir kere haşv-ı müfsit olan söz, o korkuyu akla getirmiştir. Özetleyecek olursak; şâir, “ne nâmedir bu ki hüsn-i beyân” diyecekken, vezin ve kafiye zaruretiyle “ne nâmedir bu ki hüsn-i beyân-ı ünvânı” demeye lüzum görmüştür. Bunu anlayabilmek için Nef'i'nin şiir üslûbunu bilmek, zarûrîdir.

Haşv-ı gayr-i müfsit, üç çeşittir: 1. Haşv-ı kabîh. 2. Haşv-ı melîh. 3. Haşv-ı mutavassit. Haşv-ı kabîh, metinde fazlalığı dikkat çektiğinden söze çirkinlik verir. Haşvın bu çeşidinin güzel olduğunu düşünen, eski ediplerimizin eserlerinde, haşv-ı kabîh çeşitlerine sıklıkla rastlamak mümkündür. Muallim Naci, Türk edebiyatından örneklerle *haşv* kelimesinin anlamını pekiştirir: *Okçuzâde Münşe'ati*'nden “Bu fakîr cânının hasm-ı cânı olup bî-sebep (ü illet) nâvek-i azl ü ihânete âmâc ü esbâb-ı âsâyiş (ü râhat)ımı târâc eyledi.” ve *Âkîf Paşa Tabsırası*'nden “Yok eğer elçi beyin emriyle ise nasıl lisandır? Biz de bunun tarzıyesini isteriz’ gibi dirice sözlerle bayağı elçi ve tercümânı suçlandırmak mümkün iken merâm (u maksûd) başka olduğundan...” gibi misallere yer verir (Muallim Naci 1984: 27-38).

Türk tarihçisi ve müderrisi Hoca Sadettin Efendi'nin (1536-1599) *Tacû't-Tevârih* adlı eserinde geçen “Sâki-yi tig-i âb-dâr ile bizzat nice diyü sîrete hâdimü'z-zât hamîmim içürdüler.” ifadesinden sonra “ve nice düşmen-i zîst-ehrimen ser-şetta tîg-i bî-diriglerinden geçirdiler” cümlesi, haşv-ı kabîh sayılır; çünkü iki ifade arasında anlam yönünden fark yoktur. Fuzûlî'nin meşhûr *Şikâyetnâmesi*'ndeki “Müddet-i tarassud münkazî olmak” (bekleme müddetinin sona ermesi) ile “eyyâm-ı intizâr serencâm bulmak” (bekleme günlerinin son bulması) ifadeleri, anlam bakımından aynı olup, metinde fazlalık teşkil ettikleri için haşv-ı kabîh sayılırlar (Muallim Naci 1984: 27-38).

Haşv-ı melîh, söze güzellik veren haşvıdır. Şeyh Gâlib'in “Ervâh ki tuhfe-yi Hüdâdır / Hâk-ı reh-i şâh-ı enbiyâdır.” nât-ı şerîfindeki asıl gaye, “ervâh, hâk-i reh-i şâh-ı enbiyâdır” demekten ibaret olduğu halde, sıfat tamlaması olarak getirilen “ki tuhfe-i Hüdâdır” terkibi, haşv-ı melîhtir. Haşv-ı mutavassit ise; söze güzellik vermediği gibi, çirkinlik de vermeyen haşv çeşididir: *Sahâifü'l-Abbâr*'da geçen “Endülüste olan Mülk-i Emeviyye on yedi nefer (kimse) olup, nesebleri kenarda tahrîr olunduğu veche üzeredir.” ifadesinde geçen *kimse* sözcüğü, cümleye fazlalık katmıştır (Muallim Naci 1984: 27-38).

Tanzimat Döneminde Bilgi ve Bilginin Yayılması

Tanzimat dönemi çeşitli yönleriyle, Batı medeniyetini kabul ediş demektir. Tanzimat Fermanı, yeni bir medeniyet çevresine girmenin, kaçınılmaz olduğunun resmîleşmesidir. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla, Batılılaşma bir devlet programı haline gelir ve tüm kurumlar yenilenmeye başlar (Enginün 2010: 23). Biz, burada Batı'dan gelen ve bizde var olan

bilginin geniş kitlelere yayılması hususunda neler yapıldığına dair çok kısa bilgi vereceğiz. Onsekizinci yüzyılın ortalarında başlayan ve bütün ondokuzuncu yüzyılda genişleyerek devam eden, Osmanlının *bilgi ve tekniğe açılma gerekliliği*, Tanzimat yazarlarının da rağbet ettiği bir husustur. Batı'daki Rönesans hareketlerine, onu takip eden gelişmelere ve Aydınlanma dönemine ilgisiz kalan Osmanlı, ancak askerlik alanında ve toprak kayıpları karşısında uyanarak yeni bilgi ufuklarına açılma gereğini hissederek. İbrahim Müteferrika, kendi matbaasında basılan ilk kitaplara yazdığı mukaddimelerde ve koyduğu bazı notlarda birtakım Batılı ilim adamlarının adlarını sayar. Daha da önemlisi bu kitapların bir kısmının coğrafyaya ve Amerika gibi Osmanlı'nın o zamana kadar pek ilgisini çekmemiş olan ülkelere açılmasıdır. On sekizinci yüzyılın sonuna doğru mühendishanelerin açılmasıyla (1776-1795) özellikle matematik ve pozitif ilimlerde dönemine göre önemli sayılacak hamleler olmuştur. Bu bağlamda, akademik bir çevrenin henüz oluşmadığı on dokuzuncu yüzyılın başlarında müspet bilgiler alanlarında pek çok telif ve tercüme eser bulunmaktadır (Okay 2007: 61-82).

Tanzimat dönemi edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilen 1839 yılı yaklaşırken ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Batı kaynaklı modern bilgilerin, pozitif ilim verilerinin yayılması, devletin desteğiyle daha programlı bir şekilde gerçekleşir. Devlet halkın bilgi ve eğitim seviyesini yükseltmek için çeşitli tedbirler alır. Bu girişimlerden biri de okullaşmaya önem verilmesidir. Deniz (1773) ve Kara (1795) Mühendishaneleri'nin açılması, orduya hekim yetiştirmeyi amaçlayan Tıbhâne-i Âmire (1827) ve Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834), Yeşilköy'de kurulan Ziraat Mektebi (1847), Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane (1839), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhane (1867), Kandilli Rasathanesi (1867), Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi (1898), Mekteb-i Harbiye (1849)'nin yanı sıra bu okullar için kaleme alınan ders kitapları, Batı'ya uyum gösterme çabalarındandır. (Dölen 1985: 155)

1863'te öğretime açılan birinci Dârü'l-fünûn'da ilk dersi fizik ve elektrik üzerine veren Derviş Paşa olmuştur. 19. yy.'da Avrupa üniversitelerine öykünen Dârü'l-fünûn kurma girişimleri üç kere kesintiye uğrasa da ilk süreli üniversite, 1900 tarihinde açılmıştır. (Dölen 1985: 155-179).

Dârülfünûn açılmadan önce, ona hazırlık olmak ve eğitimde kullanılmak üzere eser yayımlamakla görevlendirilen Encümen-i Daniş'in (1851), Batı'daki benzerleri gibi bir ilimler akademisine dönüştürülmesi düşünülmüştür.

Mecmua-i Fünûn gibi ilmî bir dergi yayımlayan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye (1863) ve başlangıçta halka açık konferanslar veren Dârülfünûn (1863) gibi kuruluşlar, bilgilerin ve öğrenimin kurumlaşması için küçümsenmeyecek adımlardır. Bu kurumlarda ilmî ve metodik bilginin sınırları giderek genişlerken, *aydınlar arasında ansiklopedik malumat edinme ve bu malumatı yayma özentisi* başlar. İlmî ve meslekî dergilerin dışında edebiyat dergilerinin de sayfaları, Batı'dan gelen bilgileri okuyuculara nakletmeye başlar. Gazeteler de bu harekete katılır. Özellikle, siyasî konularda gizli ve açık bir sansürün uygulandığı 1880 yılından sonra, edebiyatla beraber ansiklopedik bilgi veren dergilerin sayısında da olağanüstü bir artış dikkati çeker. Bu edebî dergilerden birçoğu *Hazine-i Fünûn*, *Servet-i Fünûn*, *Hazine-i Evrak*, *Maarif*, *Malumat*, *Malumat-ı Mütenevvia*, *Mektep*, vb. ansiklopedik bilgilerin deposu anlamını çağrıştıracak adlar taşımaktadır. Bu gibi isimler, dergilerin edebî, fennî, coğrafi, tarihî, tıbbî, felsefî konuları ihtiva ettiğini haber verir (Okay 2007: 61-82).

Tanzimat dönemi dergilerindeki konular, hayret verici çeşitliktedir. Bu dergiler, yeryüzünde keşfedilen yeni topraklar, şema ve fotoğraflarıyla yeni icat edilmiş âlet, araç ve makineler, tedavi usulleri, tabiat güçlerinden, madenlerden, hayvanlardan yararlanma yolları gibi çoğu ilmî olmaktan ziyade pratik hayata getireceği faydalarla ölçülebilecek bir yığın bilgiyle doludur. Bu, bize aynı zamanda Tanzimat dönemi okuyucusunun Batı'daki gelişmelere karşı ilgisinin ne derecelere vardığını da gösterir. Seyahatnameler ve ansiklopedilerdeki bilgilere, başta Ahmet Midhat Efendi (1844-1912) olmak üzere Tanzimat edebiyatçıları ilgisiz kalmaz. Bu özelliğiyle şöhret bulan Ahmet Midhat Efendi, bilgiyi yazılarında ve küçük cep kitaplarında okuyucusuna aktarmakla kalmaz, "*romanlarında*" da kullanır. Diğer yandan, *şiiir* gibi edebî özelliği daha baskın olan türlerde bile ansiklopedik bilgi kırıntıları yer alır. Divân edebiyatını ve bu edebiyatın eski mazmunlarını küçümseyen Tanzimat şâirleri, çağlarının fizik, astronomi, jeoloji, gibi fennî bahisleriyle ilgili yani bir çeşit yeni mazmunlarla örülü şiiirler yazarlar. Şinasi, şiiirlerinde Mustafa Reşit Paşa'nın adaletinin derecesini Newton'un hesaplayamayacağını söyler: "Ziyâ-yı akl ile tefrik-i hüsn ü kubh olunur / Ki bûr-ı mihrdir evlâmı eyleyen teşhir." Namık Kemal, Ziya Paşa ile olan dostluğunu ve kavgasını anlatırken teşbih olarak yıldırımın pozitif-negatif güçlerinden bahseder: "Hem muvafik hem muhalifti Ziya ile Kemal / Şule-i berkıyede mevcut iki kuvvet gibi." Sadullah Paşa ise ilim ve tekniğin eriştiği yücelikleri tasvir ettiği *On dokuzuncu Asır*

manzumesiyle, benzerleri arasında şiir estetiğine en çok yaklaşan şâirdir. Münif Paşa'nın mektebin ve eğitimin önemini belirtmek için kaleme aldığı *Terkip-bent*, benzer fikirleri yansıtan daha didaktik bir manzumedir (Okay 2007: 65).

Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinde “*bilgi*”nin önemli bir motif olması tesadüfî değildir. Tanzimat devrinin genel temayülü halkın bilgi seviyesinin yükseltilmesi doğrultusundadır. Eğitim ve öğretim meselesini hayatının ve eserlerinin temel düsturu haline getiren ve *Hâce-i Evvel* adıyla anılan yazar, bu yolla halka hizmeti amaçlar (Uğurcan 2006: 289-308). *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında eğitim, tarih, coğrafya, filoloji, din, felsefe, mitoloji, arkeoloji, nümizmatik, astronomi, sanat tarihi, antropoloji, psikoloji, sosyoloji, etimoloji, mimari, fen, botanik, matematik, inşaat, gemicilik, ekonomi, mühendislik ve bilim tarihi hakkında ansiklopedik bilgiler vermesi, onun bu yönünü açıkça ortaya koyar.

Ahmet Midhat Efendi'nin pek çok mesele hakkında yazı yazması ve romanlarında bu konulara ayrıntılı bir biçimde değinmesi, araştırmacılar arasında bir eleştiri konusu olmuştur. Findley, Ahmet Midhat Efendi'nin yazarlığını İngilizce'deki eski bir sözle açıklar: “Jack of all trades, master of none.” yani “Her sanatta çırak olan, hiçbirinde usta değildir.” Findley'e göre; Ahmet Midhat Efendi, *her sanatta çırak olmak sıfatıyla yetinmediği halde*, bununla meşhurdur. O, her şeyi yazmaya kalkışan, her şeyi bilir *baba yazar* tavrı takınan, yani kendi anlayışı ve davranışında hüküm sahibi olan bir yazardır. Buna rağmen, yazarın *Avrupa'da Bir Cevelan* kitabı sadece bir yığın genellemelerden ibaret değildir. Genellemeler arasında bir “örüntü” bulunmaktadır. *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserin içinde son zamanlarda rağbette olan araştırma alanlarıyla ilgili bilgiler vardır: Seyahat, şarkiyat kongresi, dünya sergisi ile birlikte Avrupa terakkiyatının değerlendirilmesi, kadın konusu, kadın-erkek ilişkileri, kültürler arası mukayeseler bulunmaktadır. Ahmet Midhat Efendi'nin her şeye biraz değinen kitabı, bu özelliğiyle geniş bir okuyucu kitlesine hitap eder (Findley 1999: 1).

Tanzimat dönemi yazarlarından Namık Kemal, “Maarif” adlı makalesinde Avrupalılara dair tespitlerini, memlekette okulların ve okuma yazma bilenlerin sayısının arttırılması gibi ülkedeki cehaletin önlenmesiyle ilgili önerilerini açıkça beyan eder. Namık Kemal'in eserlerinin çoğu, özellikle hürriyete ve hürriyet yolunda mücadeleye dayanan fikrî temelli eserler olup, Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinden bu yönleriyle ayrılır. İstibdat döneminin

okuma ve sanata ayrılan saatleri, Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerine ayrılmıştır. O, bir yönüyle halkı kitap okumaya alıştıırır. Ayrıca, Tanpınar edebiyat tarihinde yazarın eserlerinin halk nezdindeki dinlendirici fonksiyonu üzerinde durur (Tanpınar 2003: 459-460). Orta halli insandaki kitaba kaçış ve kitaba sığınma temayülü memlekete çok şey kazandırır. Halk romancısı diyebileceğimiz Ahmet Midhat Efendi'nin eserleri, entelektüel ve uzmanlık gerektiren bilginin halk ile buluşması ve halkın hizmetine sunulması demektir.

Ekonomi Politik (1874), *Menfâ* (1876), *Üss-i İnkılâb* (1877-1878), *Kâinat* (1871-1881), *Mufassal* (1885-1887), *Müdâfaa* (1883-1885), *Şopenhavr'ın Hikmet-i Cedîdesi* (1887), *Beşir Fuad* (1887), *Hallü'l-ukad* (1889), *Abbâr-ı Âsâra Tâmm-i Enzâr* (1890), *Avrupa'da Bir Cevelan* (1890), *İstibşâr* (1892), *Beşâir* (1894), *Nizâ-ı İlm ü Dîn* (Okay 1989: 100-103) adlı bilim eserleri olan Ahmet Midhat Efendi, daha yaygın bilgiyi de roman ve hikâyeleri içinde verir. Edebiyattaki bilgiyi *sanat ve felsefe bilgisi* adı altında tasnif edebiliriz. Edebiyattaki bilginin kişisel bir şekilde işlenmesi, söz konusudur (Uygur 1977: 63-87). Bilim kitabı, uzmanlar okusun diye yazılır, edebiyat ise, herkese seslenir; fakat herkese açık bir dilin bilgi bakımından güçsüz olduğunu söylemek, önyargıya kurban gitmektir. Edebiyat dilinin, gerçeği de düşseli de anlatmak için çok uygun bir dili vardır. Shakespeare'in, Dostoyevski'nin ve Camus gibi büyük şahsiyetlerin eserlerine baktığımızda, her soylu yapıtın, bir doğrular barınağı olduğunu anlarız. Homeros'un *Odysseia*'sı dizi dizi kuşaklara bilgiler sağlamış bir üniversitedir (Uygur 1977: 68-86). Edebiyat yazarı, coğrafya, fizik, gökbilgisi, sosyoloji, psikoloji, tarih, arkeoloji ve felsefe gibi erişebildiği her kaynağa uzanır. Bu sebeple, bilimsel bilgilere yer veren edebî eserlerin hepsi, elden düşmecilikle suçlanamaz; çünkü edebiyatın, geniş bir kaplama alanı vardır: Haber yazıları, uzay öyküleri, (deneysel romanlardan başka) lirik şiirler, taşlamalar, düşsel anlatılar, denemeler... Edebiyatlaştırılmış bilgileri, ilgi ve hayranlık uyandırsın diye beceriksizce kullanan yazarlar vardır; fakat becerikli yazarların işlediği ve derlenebilen bilgiler, edebiyat ürünlerinin yüzkarası değil ak yüzüdür (Uygur 1977: 68-86). Rönesans ve Neo-klasik çağ düşünürlerinden zamanımıza gelinceye dek, ortaya konulan fikirlerden hareketle, sanatı tek başına bağımsız bir değer olarak sayamayız. Sanatın değeri, bilgisel olmasından ve ahlâk, politika, insan tabiatı gibi konularda okurlara faydalar sağlamasından ileri gelir. Sanat, bu gibi yüksek amaçlara hizmet ettiği için özel bir değer taşır.

Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi

Ahmet Metin ve Şirzad romanı ihtiva ettiği bilgilerin çokluğu ve çeşitliliği bakımından Ahmet Midhat Efendi'nin en kapsamlı eseridir. Bu bilgiler 19. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı aydınının sahip olması gereken ve okuyucularına eseri vasıtasıyla öğrettiği temel bilgilerdir. Ahmet Midhat Efendi'nin bu hacimli romanında “bilgi”, önemli bir motif hâline almıştır. *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında eğitim, tarih, coğrafya, filoloji, din, felsefe, mitoloji, arkeoloji, nümizmatik, astronomi, sanat tarihi, antropoloji, psikoloji, sosyoloji, etimoloji, mimari, fen, botanik, matematik, inşaat, gemicilik, ekonomi, mühendislik ve bilim tarihi hakkında ansiklopedik bilgiler vermesi, onun bu yönünü açıkça ortaya koyar.

Ahmet Midhat Efendi, eğitim ve öğretimi roman sanatının temeli hâline getirmiş bir yazardır. Romanda olay akışını birden keserek, o anda geçen bir durum, bir mesele, bir nesne hakkında bilgi verir, sonra tekrar esas konusuna döner. *Ahmet Metin ve Şirzad* romanı, Ahmet Midhat Efendi'nin istitrâdı en fazla kullandığı eserdir. Bu eserdeki istitrâdlar, 1. Müsbet ve insanî bilimlere dair bilgiler, 2. Denizcilik-gemicilik bilgileri, 3. Gidilen görülen yerlere, seyyahı bekleyen durumlara dair bilgiler, 4. Türk-Osmanlı ve İslâm medeniyetinin değerlerine dair bilgiler, 5. Avrupa medeniyetine dair bilgiler, 6. Öğretim-eğitim meselelerine dair bilgiler olarak altı maddede toplanabilir. *Ahmet Metin ve Şirzad*, yazarın ilk eserini yayınladığı 1870'den bu eseri yayınladığı 1891 tarihine kadar, bilgide ulaştığı son noktayı göstermesi bakımından önemli bir eserdir. Bu metindeki istitrâdlar, Ahmet Midhat Efendi'nin 1890'larda bir Osmanlı aydınının neler bilmesi gerektiğine dair görüşlerini de açıklamaktadır.

Ahmet Metin ve Şirzad yahut Roman İçinde Roman kitabı, adından anlaşılacağı üzere iç içe iki hikâyeden ibarettir. Romanın başkahramanı Ahmet Metin'in yolculuğunun hikâyesi, Ahmet Metin'in okuduğu tarihî romanın kahramanı Şirzad'ın hikâyesi. Roman, bu hikâyenin izini sürmek için yola çıkan Ahmet Metin'in yolculuk seyri olduğu gibi roman kahramanı Şirzad'ın da yolculuk seyrini işler. Bu yüzden yazar romanına bu başlığı vermiştir.

Ahmet Metin Bosnalı çok zengin bir mültezimin oğludur. Babası Ahmet Metin'in öğrenim ve eğitimine çok dikkat eder, onu Mekteb-i Sultani'ye gönderir. Adından da anlaşıldığı gibi sağlam karakterli bir genç olan Ahmet

Metin, aşırılıklardan kaçan, daima orta yolu tercih eden biridir. Babasından kalan mirası tüketmek yerine faydalı yollarda kullanmak ister. Çok bilgili ve kültürlü olmasının yanı sıra, başta denizcilik olmak üzere her türlü spora ilgisi vardır. Yüksekaldırım'da bir sahaftan aldığı İtalyanca *Cavaliero Turco* romanı çok dikatini çeker. Roman, XIII. yüzyılda yaşayan ve Alanya Selçuklu Beyinin oğlu olan Selçuklu asilzadesi Şirzad'ın Akdeniz'deki maceralarını anlatmaktadır: Denizci Şirzad Sicilya Arapları ile bir arada iken İtalyanlara esir düşer. Bindirildiği gemide Roza isimli İtalyan kızına âşık olur. Fırtınada Şirzad ve Roza denize düşer ve ıssız bir adada zorlu hayat mücadelesi verir. Birbirine âşık olan gençleri, ıssız adadan Aydınoğlu Beyliği'ne ait bir gemi kurtarır. Roza Şirzad'ın şahsında hayran olduğu İslâm dinini kabul eder. İki genç Şirzad'ın ailesinin bulunduğu Alanya'ya dönerler.

Ahmet Metin, bu romandan o kadar etkilenir ki *Cavaliero Turco* romanında Şirzad'ın gittiği her yeri görmek ister. Maksudı; sırf bir roman kahramanının izini sürmek değil, İstanbul'dan Sicilya dolaylarına kadar Türk, Müslüman ve Osmanlı'nın bütün tarihî izlerini görmektir. Görüp dolaştığı yerlerdeki başka medeniyetler de onun ilgi alanına girecektir. Ahmet Metin bu uğurda Meliketü'l-Bahr isimli bir gemi yaptırır. Geminin planını kendisi çizmiş, yapımına çok sıkı nezaret etmiş, gemicilerin seçimi ve yolculuk tedarikleriyle çok sıkı ilgilenmiştir. İstanbul, Kapıdağı Yarımadası, Çanakkale, Sakız yoluyla Pire'ye gelir. Orada Neofari isimli Moldovyalı genç ve güzel bir kadınla karşılaşır. Ahmet Metin gibi, babasından büyük bir servet kalan Neofari, ondan farklı olarak, memleketine çok yabancı kalacak bir eğitim ve öğretim görür. Genç ve havai Neofari kendisinden yaşça çok büyük olan zengin Akilio ile evlenir. Ondan Roza isimli bir kızı olur. Ancak Akilio'nun aşkı ve kızının varlığı, Neofari'ye yetmez. Çoğunlukla Paris'te bulunan ve birçok âşığı olan Neofari, evlilik dışı en uzun ilişkisini kendisi gibi genç ve havai olan Nikolso ile yürütür. Neofari İngiliz seyyah Madam Brassey'in devriâlem seyahatini anlattığı kitabından çok etkilenerek uzun bir deniz seyahati yapmak ve yaşadıklarını yazmak ister. Valesko teknesini kiralayarak Nikolso'ya eşi süsü vererek yola çıkar. Pire'de Ahmet Metin ile bu ikili dost olurlar. Ahmet Metin'in yolculuğu kültürlü bir kadın olan Neofari'nin çok dikkatini çeker. Valesko teknesiyle o da geziye katılmak ister. Ancak teknenin yanması sonucu, Neofari ile Nikolso, Ahmet Metin'in gemisine sığınır ve Ahmet Metin'e yolculuğunda eşlik ederler. Yolculuk esnasında tekneyi yakanın, mücevherleri çalanın

Nikolso olduğu anlaşılır. Nikolso'nun aradan çekilmesinden sonra, Neofari ile Ahmet Metin, Şirzad romanının izini sürme işine birlikte devam ederler.

Yolculuk esnasında, Neofari Ahmet Metin'e âşık olur, Ahmet Metin ile hizmetçisi Vasiliki arasında bir ilişkiden şüphelenir. Gemi hizmetçilerinden biriyle onu öldürme planı yapar. Konuştuklarını duyan İtalyan kılavuzun onları ele vereceğinden korkarak onu denize atarlar. Olup bitenden ne Ahmet Metin'in ne de Vasiliki'nin haberi vardır. Ahmet Metin, her yerin coğrafyası, tarihi, yaşayan meşhur kişileri hakkında bilgi verir, hikâyeler anlatır. Şirzad'ın yaşadığı yerlere geldikçe, onun maceralarını bir roman gibi nakleder. Böylece Ahmet Metin ve Neofari Şirzad'ın romanını yaşayarak, göyerek anlarlar. Gerek Şirzad'ın hikâyesi, gerek geçtikleri yerlerde başka medeniyetlere ait mitolojik ve tarihî hikâyelerle; Ahmet Metin iyi, güzel ve doğrunun ne demek olduğunu Neofari'ye hissettirmiş olur. Aynı zamanda bu hikâyelerle kötü, çirkin ve yanlış sonuçta insanların başına hangi işleri getirdiğini de sezdirir. Böylece Neofari'ye bir ayna tutmuş olur. Hayatının muhasebesini yeniden yapan Neofari, hatalarının farkına varır. Eşi ve kızına geri dönmeye karar verir. Gezisine dair yazdıklarını bir Romen gazetesinde tefrika etme yolunda çalışmaya başlar.

Neofari'nin bütün yolculuk boyunca Ahmet Metin'den kıskandığı Vasiliki ise geminin hesap memuru Süreyya'yı sevmekte ve onun tarafından sevilmektedir. Ahmet Metin kendi yetiştirdiği Vasiliki'ye metresi olmasını teklif eder. Daha sonra onunla evlenebileceğini de belirtir. Ancak Vasiliki Süreyya ile birbirlerini sevdiklerini söyleyince teklifini geri alır. İkisinin evlenmesi için maddi manevi destek olur.

Neofari'nin hayatı yoluna girmiş, seyahat yazıları yayınlanmaya başlamıştır. Ancak parkta yaptığı bir gezintide nehre düşer ve boğularak ölür. Böylece, İtalyan kılavuzu öldürerek yaptığı fenalık, kendisine dönmüş olur. Neofari'nin sonunu Ahmet Midhat Efendi "Ceza amel cinsindedir. Her kim zerre miktarda hayır yapar ise onu görür ve her kim zerre miktarda şer yapar ise onu görür (Ahmet Midhat Efendi 1892: 730)" sözüyle açıklar. Bu söz *Ahmet Metin ve Şirzad yahut Roman İçinde Roman* kitabının son sözleridir.

Ahmet Metin ve Şirzad, Ahmet Midhat Efendi'nin romanları içinde istitrâdların en fazla yer aldığı romandır. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında

geçen istitrâdları, yazarın romancılığının zayıf yönü olarak değerlendirir. Tanpınar'a göre, "Vaka birbiri peşinden gelen anekdotların, faydalı bilgilerin arasından güçlülükle kendisine yol açar" (Tanpınar 2003: 462). Orhan Okay ise, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi* adlı çalışmasında, istitrâd meselesini edebî şahsiyetler, devir ve şartlar içinde tespit eder (2008: 471-472). Buna göre Okay, Ahmet Midhat Efendi'nin Mustafa Refik'in *Musikinin Tesiri* isimli tercümesine yazdığı takrizdeki, "Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü hâline nispetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccaktır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle!" öğütlerini göz önünde bulundurarak, onu kendi devrinin ve istikbâlin şartlarını iyi tanıyan bir aydın olarak değerlendirir (2008: 471-472). Yazarın kendi devrinde her şeyi sathî de olsa bilmek ve anlamak gereklidir. Ahmet Midhat Efendi, kendi devrinde bu *millî hizmeti* görmüş bir yazardır. Kendisinden sonraki dönemlerde ise ihtisaslaşmanın önem kazanacağı farkındadır. Yazarın romanlarında istitrâd olarak verdiği bilgileri, bu çerçevede düşünmek gerekir. Ahmet Midhat Efendi, Batı medeniyeti dairesine girdiğimiz bir devirde, Batı'nın maddî ve manevî değerlerini bilmek ve tanımak gerektiği inancındadır. Bu bakımdan "Ahmet Midhat Efendi'nin Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi" başlıklı çalışmamızda istitrâdların Ahmet Midhat Efendi'nin şahsiyetini şekillendiren önemli bir unsur olduğunu tespit ettik. Bu tespitler, XIX. yy.'da yaşamış bir Osmanlı aydınının neler bilmesi gerektiği sorusunu da cevaplar niteliktedir.

İstitrâdlar başlığı altında değerlendirdiğimiz bilgiler, içinde yaşadığı toplumu düşünen bir Osmanlı münevverinin sahip olduğu ve okurlarına öğretmek istediği bilgilerdir. Ahmet Midhat Efendi'nin maksadı, içinde yetiştiği Osmanlı toplumuna, hayata geçirilebilecek ve olumlu sonuçlar doğuracağına inandığı fikirleri ve bilgileri kazandırmaktır. Bu noktada, yazarın dünya görüşü, insancıl yapısı, öğrenme-öğretme aşkı, pedagojik yönü ve bunları samimî bir ifade ile dile getirmesi etkili olur.

Ahmet Metin ve Şirzad romanında tasnif ettiğimiz bilgilerde çokluk ve çeşitlilik söz konusudur. Bu durum, yazarın edebî şahsiyetinden kaynaklandığı gibi bilginin önem kazandığı Tanzimat devrinin genel temâyülünden ileri gelir. Yazar, romandaki bilgileri romanın olay örgüsünden bağımsız olarak değil

belli bir “örüntü”nün içinde yer verir. Bu bilgiler kısmen de olsa kurguyla bağlantılıdır. Örnek verecek olursak, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanının ilk kısımlarında satın alınan ve özellikleri aktarılan fotoğraf makinesi romanın ortalarında Otranto'daki Santa Nikola Kilisesi'ni ve buradaki mozayikleri çekmek için kullanılır (Ahmet Midhat Efendi 1892: 383). Pozitivizm ve materyalizmin önem kazandığı dönem atmosferi, diğer Osmanlı aydınlarının yanı sıra Ahmet Midhat Efendi'yi de etkilemiştir: Ahmet Midhat'ın tarafsızlığa olan pozitivist inancı, bir fotoğrafın gerçeği yakaladığına ya da bir serginin dünyayı gösterdiğine inanan bir çağın güvenini ifade eder.

Romanda Meliketül Bahr adlı bir gemi ile çıkılan Akdeniz seyahati, eserdeki bilgilerin işlenmesi bakımından, önemli bir zemin teşkil eder. Bu noktada, *seyahat*, eğlendirici bir etkinlik olmasının yanı sıra öğretici bir rol kazanır. Yol boyunca, Ahmet Metin, çoğunlukla seyahat arkadaşı olan Neofari'ye bilgiler verir. Neofari, Fransa'da iyi bir tahsil görmüş, zeki bir ailenin kızıdır. Neofari'nin Ahmet Metin'e sorduğu sorular sayesinde konuşmalardaki bilgiler çeşitlilik kazanır. Bu da sohbet seviyesi meselesiyle ilgilidir. Yazarın romanda verdiği bilgiler, entelektüel bilginin halka ulaşması demektir. Bu sebeple, romanda açıklayıcı anlatım biçimi benimsenmiştir.

Bilime sonsuz güven duyan Ahmet Midhat Efendi, bunu *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında sıklıkla dile getirir. Firdevsi'nin “Tüvânâ bûd ân ki dâna bûd” yani “Güçlü olan, bilgilidir” (Ahmet Midhat Efendi 1892: 12). sözünü benimseyen yazara göre; insanoğlu bilmediği şeylerden cehaleti sebebiyle korkar. Hâlbuki, doğayı kontrol altına almak, ancak ilim sayesinde mümkündür. Yazarın bu bakış tarzı mukayese ve tenkit fikrini de beraberinde getirir. Ondaki mukayese ve tenkit fikri, bir yönüyle olumlu gördüğü özellikleri kendi toplumuna kazandırma çabasından kaynaklanır: Örneğin, botanik bilimiyle meşgul olan Batılı bir araştırmacı, dünya denen beş kıtalık yerin her tarafını o kadar iyi tanır ki, bizler kendi hanemizin her köşesini bu kadar mükemmel tanımak davasında bulunamayız (Ahmet Midhat Efendi 1892: 331-332).

Yazarın, müspet bilimleri ve onların pratiğe döndürülmesine önem verışı, Osmanlının buna ihtiyacı içindir. Ancak, bu ihtiyacın daha derin ve temel bir sebebi vardır. Yazara göre; terakki, insanın yaratılışından gelir; çünkü insanoğlu, daima hayatta kalmak ve mutlu olmak ister. Medeniyet, işte bu yaratılış gereğinden hâsıl olmuştur. Fünûnda ve sanayide ilerleme fikrinin romanda

işlenmesi ise, milletlerin ulaştığı tarihî başarılar ile ilişkilidir. Bir millet, cehaletle hiçbir şeye muvaffak olamaz (Ahmet Midhat Efendi 1892: 67).

Ahmet Midhat Efendi, sosyal bilimlere her zaman şüpheyle yaklaşır. Yazara göre; tarih, coğrafya, felsefe gibi sosyal bilimler, milletlerin menfaatlerine göre kasdî olarak değiştirilir. Buna karşılık, tarihî araştırmalarda, her zaman birincil kaynaklara müracaat edilmelidir. Uzman tarihçi, ilim ve irfan sahibi olmalıdır. Ayrıca, sadece bir vakadan hareket etmeyip, tarihin geneli üzerinde düşünmelidir. Ahmet Midhat Efendi'nin tarih biliminde en çok yer verdiği husus, doğru-yanlış meselesidir. Tarihî eserlerdeki yanlışlıklarını ortadan kaldırmak için Doğu ve Batı'ya ait kaynakları mukayeseli bir biçimde okur. Bilginin güç olduğuna inanan yazar, her fırsatta, Türk-Osmanlı ve İslâm medeniyetinin değerlerini yüceltir. Ahmet Midhat Efendi, bunu, yüzeysel bir iltifat üslubu ile değil, Doğu ve Batı dünyasına ait başvuru kaynaklarına dayandırdığı fikirler ve bilgiler ile dile getirir. Romanın başkahramanı Ahmet Metin, Avrupa'da sadece Şirzad'ın değil tüm Türk-Osmanlı ve İslâm tarihinin izlerini arar. Manevî galibiyetin ve medenileşmenin önemi üzerinde durur. Burada, Ahmet Midhat Efendi'nin tarihi bir bütün olarak görmesi önemlidir. Ahmet Midhat Efendi, coğrafyayı Türk tarih ve medeniyetini merkez alan karşılaştırmacı bir yaklaşımla işleyerek, Batı medeniyetinin, Doğu medeniyetinin *hayrül-halefi* oluşunu çok yönlü bir bakış açısıyla ispat eder.

Filoloji bahsinde yazar, filologların araştırmalarıyla milletlerin sanayialarının yanı sıra edebî, siyasî ve askerî eserlerinin gün ışığına çıkarılacağını belirterek, bu bilimin önemine değinir. Ulûmda ve sanayide hangi millet önde ise o milletin lisanını öğrenmek zarurîdir. Milletler, bu bakımdan diğer milletlerin dillerinden terimler almışlardır. Yazar, dillerarası kelime alışverişine değinirken bizzat kelime örnekleri vererek açıklamalarda bulunur. Tanzimat devrinde, Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sami gibi şahsiyetlerin dil ve sözlük çalışmalarına, Ahmet Midhat Efendi de ilgisiz kalmaz.

Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerindeki bilgi aktarımı, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerindeki gibi üstü kapalı bir şekilde değil doğrudan ve kaynak gösterilerek yapılır. *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında geçen bazı kaynak isimleri şunlardır: Ahmet Midhat Efendi'nin yazmış olduğu *Kırk Anbar* isimli mecmuanın “Tarih-i Osmaninin Kısm-ı Şairanesi” diye içinde yer alan birkaç makale, yazarın Hasan Mellah, Hüseyin Fellah, Demir Bey gibi romanların ve Avrupa'da Bir Cevlan, Sayyadane bir Cevlan adlı seyahatnameleri, ünlü

İngiliz yazarı Madam Brasseý'in devr-i alem seyahati, Hammer'in *Osmanlı Tarihi*, Cesar Cantu'nun *Tarih-i Umumiye'si*, *Tâcü't-Tevarih*, *Message de Temps* Gazetesi, *Portolan Mecmuası*, İdrisî'nin *Nüşbetü'l- Müştâk fî İhtirâki'l Âfâk* adlı meşhur kitabı, Oxford'da *ilm-i elsine-yi umumiye muallimi* olan Mösyö Maks Müller'in dillerin oluşumu hakkındaki fikirleri, Schopenhauer'in Felsefi Görüşleri, Jean Jacques Rousseau, Emile Zola'nın *tabii* denilen romanları, Cervantes'in *Don Kişot* Romanı, Tolstoy'un eserleri, İbn-i Sina, Muhyiddin Arabî ve İbn-i Rüşd gibi şarkın yüzlerce ulemâsının ve Alexandre Dumas'ın eserleri, Daniel Defoue'nin *Robinson Crusou* adlı eseri, Safo'nun şiirleri, Fransız tarih yazarı Abu, Paul isimli İskenderiye'de tıp tahsili yapan bir tabibin eseri.

Ahmet Midhat Efendi için bilginin edebiyattaki yeri mühimdir. Yazar, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında çeşitli bilim dallarına dair bilgiler verdiğini, bizzat kendisi belirtmiştir. Tarih-edebiyat ilişkisi konusunda yazar, İslâm ve Osmanlı tarihlerinin roman ve roman sanatı için önemli bir zemin oluşturduğunu söyler. Edebiyat-mitoloji ilişkisi bağlamında ise, yazar mitolojinin geniş bir ilim olduğu düşüncesindedir. Bu mitolojik hikâyeler, milletlerin edebiyatlarına temel olmuştur (Ahmet Midhat Efendi 1892: 327).

İlâhiyat başlığı altında işlenen istitrâdlar, din-mitoloji ilişkisi, *Kur'ân-ı Kerim*, *İncil*, *Tevrat* gibi kutsal kitaplar, İslâmiyet ve Hristiyanlık gibi dinlere dair bilgileri ihtiva eder. Bu gibi kısımlarda Ahmet Midhat Efendi, İslâm dininin üstün özelliklere sahip ve hayata dönük bir din olduğunu vurgular.

Romanda geçen iktisadî bilgi ve fikirler, memleketini seven bir Osmanlı münevverinin iktisadî fikirleriyle yakından ilgilidir. Ahmet Midhat Efendi için paranın iktisatlı harcanması, önemlidir. Ahmet Metin, millî sanayiye yardım etmek için teknesini kendi memleketinde yaptırır ve gemi çalışanlarının *Türk* olmasında *taassup* gösterir. Yazar, romanında Avrupa sigorta kumpanyaları hakkında malumat vererek okurlarını, onun getirdiği faydalardan haberdar eder. Tüm bu ikazlar, ticaret-i Osmaniye'yi geliştirmek içindir.

Romanda, gemicilikle ilgili teknik konuların ağırlıklı olarak işlenmesi, Ahmet Midhat Efendi'nin, *terakkiyat* fikrinden ileri gelir. 19. yy. ile artan ilmi çalışmalar, sanayileşme, mekanikleşme gibi gelişmeler, teknolojiyi yakından takip eden ve bilginin güç olduğuna inanan yazar için önemli bir mesele hâlini alır. Yazar, aynı zamanda 20. yüzyılda terakkinin en önemli problemlerinden

olan çevrecilik problemlerinin farkındadır. Yazarın verdiği fikir, terakkinin getirdiği zararlara şimdiden çare bulunmasıdır.

Gemideki araç-gereçler, *pratik olanın* seçimine özen gösterilerek tamamlanır. “*Tamamlamak*” kelimesi, Ahmet Midhat Efendi'deki, *tedbirlilik, tamamlayıcılık ve uzak görüşlülük* fikri ile ilgilidir. Yazarın, bilgi vermedeki eksikliğe tahammülü yoktur. Yazar, dikkat etmeden kullandığımız taşıtların en ufak parçasından son hâline kadar nasıl zorluklarla yapıldığını göstererek *üretim*in ne demek olduğuna dikkatimizi çeker.

Ahmet Midhat Efendi'nin amacı, İslâm ve Türk tarihinin nerelere kadar genişletilebileceğini ve Avrupa ile ilişkilerin hangi dereceye getirilmiş olduğunu ortaya çıkarmaktır. Ahmet Midhat Efendi, bu konuda tarihlerimizin eksik kaldığını düşünerek, okurlarını aydınlatmak ister. Yazar, Osmanlıların dünyada hiçbir milletin tarihi ile kıyas kabul edilmeyecek şanlı bir tarihi olduğunu Doğu ve Batı kaynaklarına başvurarak ispat eder. Bu ispat ediş, “Biz, nasıl bir milletiz?” sorusunun cevabıdır: “Bizim Osmanlılığımızda iki şan vardır ki bunların yalnız birisi bile bizim için teşerrüfe kafi iken Hak Teâlâ Hazretleri bizi onların ikisiyle birden mübeccel eylemiştir. Bunların da birisi Müslümanlık diğeri Türklük! Bu iki şeyin ikisinin de tarihleri cihanda hiçbir milletin hiçbir halkın tarihine kıyas kabul edemeyecek derecelerde kahramanâne ve *şairânedir*. O sûret-i kahramanâne ve *şairânenin* derecesine ise bizim vukufumuzdan ziyade yine Avrupalıların vukufu şamildir” (Ahmet Midhat Efendi 1892: 38-39). Avrupalıların, kendilerine ait olmayan bir milletin tarihi ile uğraşmaları, Ahmet Midhat Efendi'nin hayran olduğu bir husustur. Avrupalıların bilgisinin bu denli kapsayıcı oluşunun sebebi, Avrupalıların yaptığı tarihi araştırmalardır. Zira, bu tarihi araştırmalar onlara sadece sekiz on asırlık Türk tarihinin, on iki on üç asırlık Müslüman tarihinin, hatta yirmi beş otuz asırlık Roma, Yunan, Mısır, Asurî, İran vesaire tarihlerinin bile ince ve derin meselelerini çözdürmüştür (Ahmet Midhat Efendi 1892: 38-39).

Ahmet Midhat Efendi, romanında Avrupa Medeniyeti ile ilgili çeşitli bilgiler verir. Bu medeniyete, Doğu'dan çok şey geçmiştir. Makaronya, kuskus, şehriye, kadayıf yiyecekler, Arapların icadı iken, bunlar daha sonra Batı dünyasının yiyecekleri olmuştur. 13. yüzyılda Sicilya Arapları'nın üzerinde yemek yediği seccadeleri, bugün Avrupalılar duvarlarına dekor olarak asarlar (Ahmet Midhat Efendi 1892: 512). Güneş saati ve takvimler düzenleyen

Arap gemicileri, Hint sahillerinde ve okyanuslarda henüz coğrafya âleminin bilmediği yeni yerler keşfetmişlerdir. Daha sonraları Avrupalılar, Araplar'ın “*hayrülhalefi*” olarak onlardan aldıkları ilimleri ilerletmişlerdir. Araplar, Avrupalılar için nasıl öğretici olmuşlarsa, Avrupalılar da bugün bizim için öğretici olmuşlardır (Ahmet Midhat Efendi 1892: 482). Batı medeniyetinin, Doğu medeniyetinin “*hayrül-halefi*” olduğu düşüncesi, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanının dayandığı temel fikirdir.

Yazara göre 19. yüzyılda Avrupa'da yaşayan bir aile, saadetten yoksundur; çünkü eşler, sâdik değildirler. Aynı ev içinde yaşadıkları halde birbirinden ayrı olan karı-kocalar gibi Avrupa medeniyetinin pek çok tuhaf yanı bulunmaktadır. (Ahmed Midhat Efendi 1892: 194-195) Alafranga usûllerle yetiştirilen Neofari'nin mutsuzluğunun bir diğer sebebi ise, kocasına ihanet etmesidir. Neofari, çocuğu ve kocası ile yaşamaktansa, sevgilisi Nikolso ile seyahate çıkmayı tercih eder. Romanda işlenen bu parçalanmış aile, Avrupa medeniyetinin zayıf yönü olarak ele alınır. Avrupa medeniyetinin bir diğer zayıf yönü ise, 19. yy. Avrupa'sında sıkça görülen kıskançlıklar, düelloları ve intiharlardır: “Düello, intiharlar işte kendilerini kurtaramamış olmalarının asarındır” (Ahmet Midhat Efendi 1892: 156). Neofari'nin sevgilisi Nikolso da romanın ilerleyen kısımlarında düelloda öldürülür (Ahmet Midhat Efendi 1892: 474).

Sonuç

Türk örf ve âdetleriyle Osmanlı kültürünü benimseyen Ahmet Midhat Efendi, bu kültürün unsurlarını batının ilim ve tekniği ile birleştirilmesini ister. Batılılaşma sürecinde millî şahsiyetin muhafaza edilmesi yazar için mühimdir. Yazarın, eğitim ve öğretimi, hayatının ve eserlerinin temel kuralı hâline getirmesini, *Ahmet Metin ve Şirzad* romanında da tespit etmek mümkündür. Eserde, bilgi sahibi olanın, bilmeyene öğretmesi söz konusudur. Romanın baş kahramanı Ahmet Metin, genellikle öğretici; diğer kahramanlar ise öğrenen konumundadır. Ahmet Metin, bilmediği bazı bilgileri ise George Gossar adlı arkadaşından öğrenir. Kitaplar, mecmualar, haritalar, bilgili arkadaşlar, bir mektep kabul ettiği seyahatler, Ahmet Metin'in bilgi kaynaklarıdır.

Ahmet Midhat Efendi'nin istitradlarla klasik bilgilendirme tarzı, zamanımızdaki Orhan Pamuk ve Oktay İhsan Anar gibi postmodern yazarların, bilgilendirme tarzından çok farklıdır. Faydacı zihniyete sahip Ahmet Midhat Efendi, açıkça okuru aydınlatırken bu yazarlar, bilgiyi daha

karmaşık ve esrarengiz bir şekilde sunarlar. Ancak, bu yazarlar da eserlerinin arka planında büyük araştırmalar yaparlar. Hatta bu yazarlar, kitap, bölüm başlarında ve içlerinde kısa veya uzun iktibaslar yaparlar. Böylece, o metinler ile yazdıkları arasında lehim kurmaya çalışırlar ve bu yolla bilginin her çeşidini eserlerinde kullanmış olurlar. Bu da Ahmet Midhat Efendi tarzı bilgilendirmenin zamanımızda aldığı şekildir.

Ahmet Midhat Efendi'nin bu romandaki istitrâdlardaki bilgileri Tanzimat'ın temel ideolojileriyle birleştirmek de mümkündür. Ahmet Midhat Efendi, Tanzimat'ın genel ideolojileri olan Medeniyetçilik, İslâmcılık ve Osmanlıcılık ile 1890'larda bunlara eklediği Türkçülük ideolojilerinin bütün değer yargılarını, aynı zamanda bu ideolojilerin temel alanlarıyla ilgili bilgi dağarcığı ile besler. Romanın konusunun elverdiği ölçüde çok geniş bir bilgi dağarcığını romanın bütününe yayar. Bu bilgi, Ahmet Midhat Efendi'nin, 1890'lı yıllarda bilinçli Türk okuyucusunun sahip olmasını gerektiğini düşündüğü bilgidir. Sabri Esat Siyavuşgil, İstanbul Üniversitesi'ne Ahmet Midhat Efendi'nin heykelinin dikilmesini temenni ederken, edebiyatın bu bilgilendirme fonksiyonunu hatırlatmak istiyordu.

Ahmet Metin ve Şirzad romanının dayandığı temel fikir, Batı medeniyetinin Doğu medeniyetinin “*hayrül-halefi*” oluşudur. Batı, ait olduğu ilim ve teknik gibi maddi değerleri Doğu dünyasından öğrenip, bu bilgileri geliştirmiştir. Ahmet Midhat Efendi, 19. yüzyılda bir Osmanlı aydınının sahip olması gereken bilgileri okurlara öğretirken, okurlarına güven aşlamak ister. Doğu medeniyetinin manevi değerlerini muhafaza eden Türkler de gerekli eğitim-öğrenimi görürlerse, medeniyet temsilcisi olarak kabul edilen Batılının yaptığı her şeyi yapabilir ve eski günlerdeki üstünlüklerine tekrar kavuşabilirler.

Kaynaklar

- Ahmet Midhat Efendi (1892). *Ahmet Metin ve Şirzad yahut roman içinde roman*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Aristoteles (2006). *Poetika*. Çev. İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Asiltürk, Baki (2000). *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Budak, Ali (1986). *Şiir ve Bilgi*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Devellioğlu, Ferit (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- Dölen, Emre (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilim”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yay. 155.
- Durmuş, İsmail (1989). “İstitrâd”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Enginün, İnci (2010). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Findley, Carter V. (1999). *Ahmet Midhat Efendi Avrupa’da*. Çev. Ayşen Anadol. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Karpat, H. Kemal (2009). *Osmanlıdan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yay.
- Laçiner, Ömer (2011). *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*. İstanbul: İletişim Yay.
- Mengi, Mine (2008) “Evlîya Çelebi Seyahatnamesi’nde Bir Üslup Özelliği Olarak Türler Arasılık”. *Çağının Sıradışı Yazarı: Evlîya Çelebi*. Haz. Nuran Tezcan. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 281-291.
- Moran, Berna (2008). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*. İstanbul: İletişim Yay.
- Muallim Naci (1984). *İstihlat-ı Edebiyye*. Haz. Alemdar Yalçın ve Abdülkadir Hayber. Kayseri: Akabe Yay.
- Nutkî, Süleyman (2011). *Kamus-ı Bahrî*. Haz. Mustafa Putlar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Okay, Orhan (2008). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*. 4. bs. İstanbul: Dergâh Yay.
- Okay, Orhan (2011). *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Okay, Orhan (2007). “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Haz. Talat S. Halman vd. C. 3. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ortaylı, İlber (2009). *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay.
- Öner, Necati (1984). “Bir Bilgi Türü Olarak Sanat”. *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*. C. XX. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay.
- Parla, Jale (2006). “Rakım Efendi’den Nurullah Bey’e, Cemaatçı Oamanlıktan Cemiyetçi Türk Milliyetçiliğine Ahmet Mithat’ın Romancılığı”. *Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar, Merhaba Ey Muharrir!*. Haz. Nüket Esen ve Erol Köroğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2003). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Uğurcan, Sema (1995). “Ahmet Mithat Efendi’nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet”. *Türk Dili Dergisi (Ahmet Midhat Efendi Özel Bölümü)*. Ankara: TDK Yay. 521-528.
- Uygur, Nermi (1977). *Edebiyat ve Bilgi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ülgen, Erol (1994). *Ahmet Midhat Efendi’de Çalışma Fikri*. İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yay.

The İstitrâd Evaluation in The Novel of *Ahmet Metin and Şirzad* of Ahmet Midhat Efendi*

Funda Çapan Özdemir**

Abstract

Ahmet Mithat Efendi is a writer who made education and training the basis of the art of novel. Interrupting the course of events in the novel, he transforms to an immediate event, object or issue and starts to talk about them and later on he continues to write through the main flow of the novel. This “istitrad” technique was most widely used in his work *Ahmet Metin and Şirzad*. The six main types of the art of “istitrad” are: 1. Knowledge on positivisms and humanity, 2. Knowledge on seamanship and shipping, 3. Places reached and seen, 4. Knowledge on values of Turkish- Ottoman and Islamic civilizations, 5. Knowledge on European civilization, 6. Issues related to education and training. *Ahmet Metin and Şirzad* has been an important work of him in that it reflects the highest point of knowledge Ahmet Mithat Efendi reached from the first work he published in 1870 to the publication of this work in 1891. The art of “istitrad” he used in this work explains what Ottoman intellectuals were to know in 1890s as well.

Key Words

Ahmet Midhat Efendi, intellectual, novel, istitrâd, information, learning, teaching.

* Date of Arrival: 11 February 2014 – Date of Acceptance: 16 June 2014

You can refer to this article as follows:

Çapan Özdemir, Funda (2019). “Ahmed Midhat Efendi'nin *Ahmet Metin ve Şirzad* Romanında İstitrâd Değerlendirmesi”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 205-226.

** Dr. Lecturer. Yozgat Bozok University, Faculty of Science and Letters, The Department of Turkish Language and Literature, The Department of New Turkish Literature Faculty Member – Ankara/Turkey
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3950-4842>
funda.capan.ozdemir@bozok.edu.tr

Использование отступлений в романе Ахмеда Мидхата Эфенди «Ахмет Метин и Ширзад»^{*} Фунда Чапан Оздемир^{**}

Аннотация

Ахмед Мидхат Эфенди – писатель, который сделал образование и обучение основой искусства романа. Прерывая ход событий в романе, он сосредоточивается на определенном событии, предмете или проблеме и начинает рассказывать о них, а затем возвращается к основному повествованию. Более всего подобных отступлений встречается в романе Ахмеда Мидхата Эфенди «Ахмет Метин и Ширзад». В этом романе отступления можно разделить на шесть групп: 1. Сведения о человеке и естествознании, 2. Сведения о мореплавании и судоходстве, 3. Места, в которых он побывал, 4. Сведения о ценностях тюрко-османской и исламской цивилизаций, 5. Сведения о европейской цивилизации, 6. Вопросы, связанные с образованием и обучением. Роман «Ахмет Метин и Ширзад» является этапной работой, отражая тот уровень знаний, которого Ахмет Мидхат Эфенди достиг с момента публикации своего первого произведения (1870 г.) ко времени создания данного романа в 1891 году. Искусно использованные им отступления отражают взгляды Ахмеда Мидхата Эфенди на то, что должны были знать османские интеллектуалы 1890-х годов.

Ключевые слова

Ахмет Мидхат Эфенди, интеллектуал, роман, отступление (иститрад), сведения, изучение-обучение

^{*} Поступило в редакцию: 11 февраль 2014 г. – Принято в номер: 16 июнь 2014 г.

Ссылка на статью:

Çapan Özdemir, Funda (2019). "Ahmed Midhat Efendi'nin *Ahmet Metin ve Şirzad* Romanında İstitrâd Değerlendirmesi". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 205-226

^{**} Д-р, преподаватель. Университет Бозок в Йозгате, Факультет искусств и наук, отделение турецкого языка и литературы – Бозок / Турция
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3950-4842>
funda.capan.ozdemir@bozok.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Horata, Osman (2018). *Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.*

Tuba Işınsu Durmuş**

Akademik hayatının olgunluk çağında olan her yetkin akademisyen, meslek hayatı boyunca kaleme aldığı makalelerinin alan okuyucusu tarafından toplu olarak bir arada görülebilir ve kullanılabilir olması için onları bir araya getirme arzusu taşır. Çalıştıkları alana yön vermiş isimlerin makalelerini bir araya getirdikleri bu tarz çalışmaları ile özellikle sosyal bilimler alanında sıkça karşılaşmaktayız. Eski Türk edebiyatı alanı özelinde bakıldığında ise 1980’li yıllarda Mehmet Çavuşoğlu ve Tunca Kortantamer ile başlayan bu gelenek yakın yıllara kadar Günay Kut, Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, Mine Mengi, Mehmet Arslan, Fatih Köksal, Filiz Kılıç, Atabey Kılıç ve İsmail H. Aksoyak gibi alanın önemli araştırmacıları tarafından devam ettirildi. Bu geleneğin en son çalışması yine söz konusu araştırmacılar kadar Eski Türk edebiyatı sahasına yön vermiş isimlerden Prof. Dr. Osman Horata’ya ait. *Has Bahçede Döne Döne* başlığı ile 2018 yılının son aylarında Akçağ Yayınları tarafından yayımlanan çalışma, yazarın 1985 yılından 2012 yılına kadar

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:
Durmuş, Tuba Işınsu (2019). “Horata, Osman (2018). *Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 227-229.

** Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0796-6655>
tdtubadurmus@gmail.com

yazdığı makalelerden 22'sini içeriyor. Yazarın belirttiği üzere kültürle ilgili çalışmalar, ansiklopedi maddeleri ve diğer kitaplarında yer alan bazı yazılar çalışmaya dâhil edilmemiş. “Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler” gibi çoğu araştırmacının doğrudan içindekilere işaret ettiği bir başlık yerine daha “romantik” bir isim tercih eden Horata, bu kullanım ile dönemin ruhuna tanıklık eden en önemli sembol mekân olan has bahçe meclislerine gönderme yaparak divan edebiyatının Türk edebiyatının has bahçesi oluşuna işaret etmektedir. Böyle bir başlık, has bahçe meclislerinde hamî ile devrin şairlerini buluşturan, Necati Bey’in meşhur “Ey Necâtî yaraşur mutribi şeh meclisinün/ Raks urup okıya bu şi'r-i teri döne döne” beytini çağrıştıracak şekilde bu ortamda raks ederek okunan şiirleri gözümüzde canlandırmaktadır. Yazarın böyle bir başlık tercihi aynı zamanda kitapta yer alan “Has Bahçeden Divan Şiirine Bakmak” ve “Necati Bey'den Baki'ye Döne Döne” adlı iki önemli makalenin başlıklarından bir esinlenmeyi de hissettirmektedir.

Kitabın önsözünde, burada yer alan makalelerin sıralama önceliğine dair bir bilgi verilmemekle birlikte makalelerin ilk yayımlanış sırasına göre bir yerleştirme olmadığı buna karşılık özenli bir şekilde genelden özele bir sıralama yapıldığı dikkati çekmektedir. Kitabın ilk makaleleri olan “Edebiyatın Merkezine Seyahat”, “Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kültürel Miras”, “Osmanlı Toplum Yapısının Temel Dinamikleri: Mevlevilik, Bektaşılık ve Ahilik” ve “Has Bahçeden Divan Şiirine Bakmak” gibi çalışmalar yazarın vurgusuna göre klasik edebiyatın tarihî, sosyo-kültürel bağlamına ışık tutması bakımından kitaba dâhil edilmiştir. Kitabın, günümüz şiirine yaklaşımları içerdiği için sonda yer aldığı düşünülen “Türk Şiirinde Mevlana” ve “Eski Şiirin Rüzgarıyla ve Klasik Şiir Geleneğimiz” adlı makaleleri de baştakiler ile birlikte değerlendirildiğinde aslında kitabın, sadece alan uzmanlarına değil bu edebiyata dışarıdan ilgi duyan genel okuyucuya da hitap edebileceği rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu makalelerde Türk edebiyatının gelişim seyri, devletten imparatorluğa geçiş süreci, doğudan batıya yöneliş ve Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı toplum yapısının temel dinamiklerini oluşturan tarikatlar ve geleneğin günümüze yansımaları gibi temel ve popüler okuyucunun ilgi duyabileceği konular olarak dikkati çekmektedir. Kitapta bunların dışında kalan makaleler ise alan uzmanlarına kaynaklık edebilecek önemli çalışmalardır.

Bu tarz, meslek hayatı boyunca ortaya konmuş çalışmalar bir arada değer-

lendirildiğinde araştırmacının Eski Türk edebiyatı çalışmalarının hangi koluna ve hangi dönemine yöneldiği de görülebilmektedir. Başka yüzyılları da kapsayan çalışmaları bulunmakla birlikte Osman Horata'nın *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl: Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı* (2009), *Esrar Dede, Hayatı, Eserleri, Şiir Dünyası ve Divanı* (1998) ve *Nedîm-i Kadîm Dîvançesi* (1987) gibi temel bazı yayınları da dikkate alındığında kitapta ki makalelerin ağırlığının Eski Türk edebiyatı alanının son dönemi, daha çok da 18. yüzyıl üzerine ve nesirden daha çok nazım alanına yönelik öncü çalışmalar olduğu dikkati çekmektedir. Bütünü görerek bakmanın olumlu sonuçlarından birisi de araştırmacının muhteva olarak hangi konulara yoğunlaştığını görebilmektir. Makalelerden araştırmacının, beklendiği üzere yüksek lisans, doktora ve doçentlik tez çalışmalarının konuları etrafında ileriki yıllarda çalışmalarını devam ettirdiği görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Doktora tezi olarak Cemali'nin "Hüma ve Humayun Mesnevisi"ni çalışın Horata'nın, kitapta Cemali hakkında üç makalesi ve benzer şekilde Esrar Dede üzerine çalışması bulunmakla birlikte kitapta yazarın Esrar Dede üzerine beş makalesi yer almaktadır.

Bu tarz derleme sayılabilecek çalışmalarda farklı tarihlerde yazılmış makaleleri bir araya getirmek, nispeten daha eski tarihli makaleleri yeniden sunmak, alanla ilgili yeni yayınların, bilgilerin ortaya çıkması sebebiyle dezavantajlı bir duruma da dönüşebilir. Osman Horata bütün akademik çalışmalarında gösterdiği titiz yaklaşımıyla bu çalışmasında da, böyle bir durumu bertaraf edecek şekilde makalelerin muhtevasına müdahale etmemekle birlikte konuyla ilgili yeni bilgi ve çalışmaları dipnotlarda belirtmiş, makaleleri de bu yönüyle güncelleştirmiş ve günümüze yaklaştırmıştır.

Kitapta yer alan makalelerinin yanı sıra dizgisi ve tasarımı, makalelerin sonunda yer alan özenli verilmiş kaynak bilgileri ile de titiz bir yayına dönüşen *Has Bahçede Döne Döne*, alan uzmanları kadar konuya ilgi duyan divan edebiyatı severler için de okunmayı ve yararlanılmayı bekleyen örnek bir çalışma olarak raflarda yerini aldı, alan çalışmalarına nitelikli bir kaynak çalışma daha eklendi.

- Durmuş, Horata, Osman (2018). *Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları. •

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (2018). Haz. M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan. İstanbul: Kesit Yay.*

Emine Sıdıka Toptaş**

Yazma eserler geçmişten kalan en önemli kültürel miraslarımızdandır. Tarihimize ve bilhassa edebiyatımıza ışık tutan bu nadide eserler kütüphanelerde ve arşivlerde özel bir bakım ve koruma altındadır. Ancak kütüphane/arşiv kayıtlarına geçmeyen özel mülkiyet halindeki yazmaların sayısı da yadsınamayacak kadar çoktur. Bunların bir kısmı sahaflarda bir kısmı da şahsi kitaplıklarda bulunmaktadır. Kıymetinden bî-haber olunan bazı eserler de bir kenarda keşfedilmeyi beklemektedir.

Tıptan astrolojiye, fıkıhtan kimyaya bütün bilim dallarında eserler ihtiva eden yazmalar, özellikle tarih ve edebiyat araştırmacılarının temel kaynaklarından. Bilhassa Eski Türk Edebiyatının esas konusunu edebî yazma eserler oluşturuyor desek yanılmış olmayız. Matbu ve taşbaskı kitapların yanı sıra başlangıçtan 20. yüzyıla kadar ortaya çıkan eserlerin büyük çoğunluğu el yazmasıdır. Osmanlı dönemine ait divan, mesnevi, mecmua, cönk, lügat vb. eserler Eski Türk Edebiyatı araştırmaları için demirbaş niteliğindedir.

Yazma eserler üzerine hazırlanan kataloglar ise hem eserlerin kaydı hem de araştırmacıların kullanımı açısından önem taşımaktadır. Yazma eserlerin kataloglanması ve bu konuda yapılan çalışmalar daima kütüphane ve arşivlerde bulunan yazmalar için geçerli olmuştur.¹ Tanıtımını yaptığımız *Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, alanda ilk diyebileceğimiz özellikleri taşıyan bir çalışmadır. Bu eserle ilk defa şahsi bir kütüphanedeki yazma eserlerin katalogunu görmüş oluyoruz.

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Toptaş, Emine Sıdıka (2019). "Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (2018). Haz. M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan. İstanbul: Kesit Yay.". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 231-234.

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD – Ankara/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9360-3561>

eminesidikatoptas@gmail.com

Mine Esiner Özen'in hazırlamış olduğu *Dr. Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu: Yazma Eserler²* adlı çalışma da şahsi bir kütüphane kataloğu olmasına karşın, bu kütüphanenin, 2005 yılında vakıf bünyesinde araştırmacıların kullanımına açılması sebebiyle vakıf kütüphanesi olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal³ Eski Türk Edebiyatı alanında çok sayıda eser vermiş, yazma eserlerle ilgili önemli çalışmaları bulunan, özellikle mecmualar hakkında kapsamlı bir projeye (MESTAP⁴) öncülük etmiş velüt bir akademisyendir. Köksal'ın Prof. Dr. Mücahit Kaçar ve Araş. Gör. Mevlüt İlhan ile birlikte hazırlamış olduğu katalog, yazma eserlerin toplanma sürecinin başlangıcından kütüphanenin son durumuna kadar bütün bilgileri kütüphane sahibinden öğrendiğimiz farklı nitelikte bir eserdir.

Eser, girişteki Ön Söz ve Kataloğun Hazırlanmasında İzlenen Yöntem'den sonra gelen "çalışmanın omurgası mesabesindeki"⁵ Katalog bölümü ile Eser Adları, Müellifler, Müstensihler, Malik ve Vâkıflar dizinleri ve Mutabakat Cedveli'nden oluşmaktadır. Eserin sonunda kütüphaneden, yazmalardan ve yazarlardan görüntüler sunan Fotoğraflar yer almaktadır.

Ön Söz'de Köksal eserleri ne zaman ve nasıl toplamaya başladığını ve kimlerden temin ettiğini tahkiyeli bir üslupla anlattıktan sonra yazmaları toplarken seçici davrandığına, birkaç istisna dışında özellikle Türkçe olmasına dikkat ettiğine ve önceliğinin edebî eserler olduğuna işaret etmektedir.

Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu'nda "344 cilt birliği içinde toplam 497 eser mevcuttur. Eser sayısının cilt sayısından fazla olmasının sebebi birden çok eserin "risale mecmuası" dediğimiz kitap toplularında bir araya toplanmış olmasıdır. 57 cilt risale mecmuasında (ki bunların dördü lûgat mecmuasıdır) yer alan toplam eser sayısı 221'dir. Bir eser (Amasya Tarihi) ise 7 ciltten oluşmaktadır. Kitapları konu veya türlerine göre kabaca tasnif ettiğimizde karşımıza çıkan tablo şudur: 113 adedi risale mecmuaları arasında, 49'u müstakil kitap hâlinde olmak üzere 162 adet mesnevi, 88 adet mecmua (64 adedi mecmû'a-i eş'âr, 16'sı mecmû'a-i ilahiyat, 3'ü mecmû'a-i havâs, 3 adedi mecmû'a-i münşeât, 2 adedi mecmû'a-i şarkî), 65 adet cönk, bazıları müstakil kitap hâlinde, bazıları mecmualar arasında bulunan 27 adet divan, aynı şekilde 20 adet lûgat (manzum ve mensur), 68'i risale mecmuaları arasında 55'i müstakil kitap şeklinde olan mensur eserlerin toplam sayısı ise 123 olup bunlar, başta din (kelam, hadis, akaid vb.) ve tasavvuf olmak üzere edebiyat, biyografi, gizli ilimler, tıp gibi muhtelif ilim şubelerine dâhildir."

Yaklaşık 25 yıllık toplama “serencam”ının sonunda “20 civarında müellif hattı, bir o kadar da ünik nüshanın” bulunduğu yaklaşık 500 eserlik şahsi yazma eser kütüphanesinin bilimsel koruma, bakım-onarım hizmetlerinden uzak “tabir caizse el yordamıyla” devam ettiğini belirten Köksal, henüz profesyonel ortamda dijital kayıtları yapılmamış eserleri meslektaşlarıyla paylaşmaktan çekinmediğini, aksine yazmalardan haberdar olan ve talep eden herkese elinden geldiğince yardımcı olmaya çalıştığını belirtmektedir. Bununla birlikte son 20 yıldaki yayınlarının önemli bir kısmının (3 kitap, 27 makale, 13 tebliğ) bu koleksiyondaki yazmalardan meydana geldiğini aktararak çevresindeki akademisyenlerin de bu eserlerden en az kendisi kadar çalışma ürettiklerini vurgulamaktadır.

Eserin başında Ön Söz’den sonra gelen katalog hazırlanırken nasıl bir yöntem izlendiğini açıklayan bölüm “okur kılavuzu” niteliğindedir. Bu bölümde kılavuzun hangi amaçla hazırlandığına işaret edilmekle birlikte katalogun klasik yazma eser kataloglarından hem şekil hem içerik yönünden önemli farklılıklar ihtiva ettiğine dikkat çekilmekte ve katalogun hazırlanmasında riayet edilen başlıca hususlar 19 madde halinde sunulmaktadır.

Yazma eser kataloğu dendiğinde akla eserlerle ilgili birkaç satırlık bilgilerden oluşan liste halindeki çalışmalar gelmektedir. Çünkü “Klasik veya alışılmış usulde eser tavsifleri çoğunlukla cümleler hâlinde yapılmakta, daha az tercih edilen bir usul olarak da eser nitelermeleri alt alta sıralanmaktadır. Her iki usulde de eserlerin kimi niteliklerinin (mesela bir eserde yaprak sayısının, bir başkasında yazı türünün, bir diğerinde kâğıt veya cilt özelliklerinin) atıldığı, şu veya bu sebeple ihmal edildiği, kataloglar üzerine yapılacak basit bir araştırmayla görülecektir.” Bu katalogda ise klasik usulden farklı olarak eser tavsiflerinin tablolar halinde verildiğini görüyoruz. Bu görüntü adeta Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’nın Yazma Eserler Portalı⁶’nda katalog taraması yapıldığı hissiyatı uyandırmaktadır. Kitapta verilen tablolarda mezkûr portalda olduğu gibi “Tasnif Numarası, Eser Adı, Müellif Adı, Türü/Alanı, Yaprak Sayısı, Ebatlar (mm), Sütun Sayısı, Satır Sayısı, Yazı Türü, Kâğıt Özelliği, Cilt Özelliği, Tezhip, vb. Özelliği, Telif Tarihi, Müstensih, İstinsah Tarihi, İstinsah Yeri, Başı, Sonu, Muhteva, Notlar” şeklinde bütün detaylara yer verilmektedir.

“Bu şekli farklılıktan başka, eserlerin ayrıntılı muhtevalarının verilmesi ve -varsa- eserler üzerine yapılan çalışmaların gösterilmesi de bu katalogun diğer ayırıcı özelliklerindedir.” Özellikle mecmua ve cönk gibi eserlerin muhteva kısımlarında eser içinde adı geçen şairlerin/yazarların tek tek isim-

lerinin belirtilmesi, bilinmeyen şairlerle ilgili yapılacak araştırmalar için kıymetli bir hizmet olmuştur. Bununla birlikte tablolardaki Eser Hakkında Yapılan Çalışmalar kısmı alandaki çalışmalarını hızlandırmaya, araştırmacıları teşvik etmeye ve de mükerrer çalışmalarını engellemeye imkân sağlayacak niteliktedir.

Katalog'da her sayfaya bir eser tavsifi gelecek şekilde tablo ve "sayfaların tablolardan arta kalan kısımlarına o eserden, çoğunlukla ilk sayfalarından fotoğraflar olmak üzere türlü görseller konmuştur ki bu da yeni ve farklı bir uygulamadır." Bu fotoğraflar sayesinde teknik bilgilerin yanında somut görsellerle eserler daha akılda kalıcı olmaktadır. Aynı zamanda yazının türünün ve okunurluğunun görülmesi bakımından da oldukça kıymetli bir detaydır. Tablolarda yazı türü bilgisi verildiği için tablo altındaki görseller yazı örnekleri olarak da değerlendirilebilir.

Daha geniş kesimlerin kütüphanedeki eserlerden yararlanmasını sağlamak amacıyla yayınlanan ve naçizane incelediğimiz bu katalog özgün yapısı ile yayın dünyasına farklı bir soluk katmış, aynı zamanda kültürel mirasımızla ilgili oldukça faydalı bir arşivi bilim dünyasına kazandırmıştır. Eserleri topladığı kütüphanesinde verdiği emekler kadar, bunların tertipli bir şekilde aktarılması yönüyle de bilim ve sanat çalışmalarına ışık tutabilecek nitelikteki bu katalogta ortaya koyduğu emekleri için Köksal'a ve emeği geçenlere teşekkür ediyor, bu çalışmanın benzer şekilde şahsi arşive sahip olan herkese örnek teşkil ederek yazma eser katalog sayılarının artmasına vesile olmasını diliyoruz.

Notlar

- 1 Yazma eser katalogları ile ilgili detaylı bilgi için bk.:
http://www.yazmanadir.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=151
(Erişim tarihi: 03.01.2019)
- 2 *Dr. Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu: Yazma Eserler* (1995). Haz. Mine Esiner Özen. İstanbul: Tek-Esin Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı.
- 3 Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.
- 4 <https://mecmualar.tr.gg/> (Erişim tarihi: 03.01.2019)
- 5 Kataloğun girişindeki bölümlerden alıntı yapılan ifadeler tırnak işareti (" ") içinde gösterilmiştir.
- 6 www.yazmalar.gov.tr (Erişim tarihi: 03.01.2019)

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Tatçı, Mustafa (Haz.) (2018). *Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı*. İstanbul: H Yayınları.*

Yasin Şen**

Harun Sarıgül***

5 Aralık 2017 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nin ev sahipliğinde yapılan TÜRKSOY Daimî Konsey 35. Dönem Toplantısında, 8'i gözlemci 14 ülke tarafından yapılan oylama neticesinde Kastamonu 2018 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti seçildi. Anadolu'nun eski yerleşim merkezlerinden olan; Hitit, Frigya, Lidya, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi devletlerin kültürlerine ev sahipliği yapan Kastamonu, yaklaşık yedi bin yıllık tarihiyle Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisidir. Büyük medeniyetlerin beşiği olan bu şehir 900 yılı aşkın süredir Türk yurdudur. Osmanlı döneminde önemli bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiş, birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Türkiye'nin kuruluş döneminde ise bu önemini korumuştur. Milli Mücadele'de en çok şehit veren illerden biri olmanın yanı sıra, ordunun silâh, cephane ihtiyacının nakledildiği İstanbul-İnebolu-Ankara güzergâhının güvenliğini de sağlamıştır.

Türk-İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden olan Kastamonu, Anadolu irfanını besleyen ve onu geliştiren bir merkez olma özelliği de gös-

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Şen, Yasin ve Harun Sarıgül (2019). "Tatçı, Mustafa (Haz.) (2018). *Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı*. İstanbul: H Yayınları." *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88: 235-238.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD– Ankara/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2953-4527>

sen_yasin@windowslive.com

*** Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı – Ankara/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7702-7410>

harun.sarigul@yesevi.edu.tr

termiştir. Âşıklı Sultan, Hacı Dede, Karabaş-ı Velî, Ömer Fuâdî ve Şeyh Şabân-ı Velî gibi gönül erleri Kastamonu'nun yetiştirdiği önemli tasavvuf ve kültür adamlarıdır. Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevi'nin Kur'an ve sünnete dayalı tasavvuf anlayışı, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kastamonu'da da yaşanmış ve yaşatılmıştır. Hatta buradan neşet eden ve Halvetiyye'nin bir şubesi olan Şabânîlik, Anadolu topraklarını aşarak Afrika içlerine kadar ulaşmıştır.

Halvetiyye'nin Türk kültür ve tarihi içerisinde yetiştirdiği zatlar, mutasavvıflar, şairler, mûsikîşinaslar ve devlet adamları itibariyle çok önemli bir yeri vardır. Bu irfan okulu, dört ana kolu ile beraber geniş Türk coğrafyasında etkili olmuş bir tarikat olarak dikkat çekmektedir. Geniş bir alana yayılması dolayısıyla daha çok "tarikat anası" (ümmü'l-tarikat) olarak isimlendirilmiştir. Bu tarikten neşet eden kollardan biri de; beş asırdır Anadolu'yu mayalayan, bu topraklarda Türk-İslam medeniyetinin filizlenmesinde ve kök salmasında büyük hizmetlerde bulunan, yetiştirdiği âbide şahsiyetlerle bu toprakları mayalayan Şabânîyye'dir. Şabânîyye, Halvetiyye'nin Cemâliyye kolundan hayat bulan ve Kastamonu'da medfun Şeyh Şabân-ı Velî'den neşet eden bir erkân olarak dikkat çekmektedir.

Halvetiyye silsilesi içinde 15. yüzyıl'da Azerbaycan'da yetişen Seyyid Yahya-yı Şîrvânî'nin çok önemli bir yeri vardır. Ebu'n-Necib Sühreverdi (ö. 1168), İbrahim Zâhid-i Gilânî (ö. 1282), Ömer-i Halvetî (ö. 1350) ile beraber büyük ölçüde kuruluşunu tamamlayan bu erkân, Yahya-yı Şîrvânî ile beraber dünyaya feyiz ve irfan dağıtmaya devam etmiştir. 15. yüzyıl'dan itibaren Anadolu'ya gelen Halvetîliğin, Türk-İslam dünyasının en yaygın tasavvuf kollarından biri haline geldiğini görmekteyiz. Anadolu'daki önemli temsilcilerinden biri Molla Pîrî diye de bilinen Muhammed Bahâeddin Erzincânî'dir. Diğer bir önemli temsilcisi ise Muhammed Bahâeddin'nin halifelerinden biri olan ve Halvetîliği II. Bayezid döneminde İstanbul'a taşıyan Cemâl-i Halvetî'dir. Bu kol, Cemâl-i Halvetî'den sonra Osmanlı'nın kültürel ve dini-tasavvufi tarihinin şekillenmesinde, zenginleşmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Bu erkân içerisinde, benzer fonksiyonu daha sonraki yüzyıllarda Şabânîlik üstlenmiş görünmektedir. Zira Şabânîlik sadece Anadolu'da değil; Yemen, Hicaz, Fas, Mısır, Tunus, Balkanlarda etkili olduğu gibi Bekriyye şubesi vasıtasıyla Afrika içlerine kadar ulaşmıştır. Anadolu'nun ve Balkanların Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında tari-

katların oynadığı rolün benzerini bu tarikten yetişen zevatın icra ettiğini görmekteyiz.

Şabânîlik kaynakları aradan uzun bir zaman geçmiş olmasından ötürü çok sınırlı ve dağınıktır. Bu kaynakları Mahmûd Hulvî'nin Lemezât-ı Hulvî'si, Lâmiî'nin Terceme-i Nefahatü'l-Üns'ü, Tosyalı Alî Efendi'nin Tuhfatü'l-Mücâhidîn Behçetü'z-Zâhidîn'i, İbrâhim Hâs'ın, Tezkiretü'l-Hâs'ı ve çeşitli menkıbevi eserler şeklinde ifade edebiliriz. Fakat bunları bir araya toplayan, kaynaklarda dağınık olarak bulunan bilgileri Şeyh Şabân-ı Velî ve Şabânîlik başlıkları altında bir araya getiren bir kaynağın olmadığını görürüz. Kastamonu'nun 2018 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi ve 2019 Şeyh Şabân-ı Velî'nin 450. Vuslat yılı sebebiyle Dr. Mustafa TATCI tarafından hazırlanan *Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı* ile bu eksiklik giderilmiş oldu. Kitabın alt başlığı ise "Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî'nin Hayatı-Silsilesi-Erkânı-Menâkıbnâme-Türbenâme -Silsilenâme-i Halvetiyye ve Evrâd-ı Settâr" şeklindedir. Aynı zamanda bu eser Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 2018 yılının en iyi "Halk Kültürü" çalışması olarak kabul edilmiş ve ödüle layık görülmüştür.

Eserde ilk dikkati çeken husus baskı kalitesidir. Eserin tamamı renkli olacak şekilde kuşe kâğıda basılmış ve sert kapak kullanılmış. Bu durum kitapta renkli belgelerin ve fotoğrafların kullanılmasına da katkıda sağlamıştır. Eserde, Şabânîliğin tarihsel seyri içerisinde önemli olan birçok zevatın ve makamlarının fotoğraflarına da yer verilmiştir. Eserde kullanılan belgelerin fazlalığı da dikkat çekmektedir. Eser böylece Şeyh Şabân-ı Velî ve Şabânîlik hakkında bilgi veren 632 sayfalık bir belgesel hüviyeti de kazanmaktadır. Ayrıca yer verilen manzumeler itibarıyla kitap Şabânîlik literatürü bakımından hayli zengindir. Eserin içeriğinde dikkati çeken özelliklerden bazıları şöyledir:

Kitapta önsöz ve girişten sonra "Ebedî Silsile" başlığı altında Hz. Peygamber'den Şabân-ı Velî'ye kadar Halvetiyye ile Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zâhidiyye gibi tarikatın bugünkü yaygın ismini kazanmasından önceki duruma temas edilmektedir. Silsilede yer alan zevatın hayatı bazı menkıbevi anekdotlarla beraber zengin bir şekilde işlenmektedir. Daha sonra "Hazret-i Pîr Şeyh Şabân-ı Velî" başlığı altında Şeyh Şabân-ı Velî'nin hayatı yukarıda ismi geçen kaynaklardan ve kayda alınmış menkıbelerden hareketle verilmektedir. Bu bölümde Halvetiyye silsilesi verildikten sonra tarikatın

oluşma aşamasında en önemli isimlerden olan İbrâhîm Zâhid-i Gilânî'den Ömer-i Halvetî'ye, bu erkânın evrâdını oluşturan Yahyâ-yı Şirvanî'den Şeyh Şabân-ı Velî'ye varıncaya kadar azîzlerin hayat ve menkabeleri kaynaklardan hareketle anlatılmıştır.

Hemen akabinde ise “Şabânîyye” kısmı gelmektedir. Bu kısımda Şabânîyye; silsilesi, asitane ve tekkeleri, âdâbı, seyr ü sülûk umdeleri, halvetle ilgili uygulamaları, zikir ve kıyafet âdâbı, tarikat içinde kullanılan semboller ve renkler, bu erkân içinde yetişmiş musikîşinaslar, şairler ve edipler bakımından incelenmektedir. Bu geniş kısımdan sonra bazı menkıbevi türden eserlerde yer alan anekdotlar gelmektedir. Kitapta İbrahim Has'ın Teskiretü'l-Has'ında yer alan dağınık bazı kısımlar bir başlık altında toplanmıştır. Yine Ömer Fuadî'nin Menâkıbnâme-i Şabân-ı Velî ve Türbenâme adlı eserleri burada müelliflerin hayatı ve eserleriyle beraber tanıtılmaktadır. Bundan sonra kitapta Ömerü'l-Fuadî'nin kaleme aldığı *Menâkıbnâme*, *Türbenâme* ve *Silsilenâme-i Halvetiyye* isimli eserlerin metni yer almaktadır. Burası kitabın en hacimli kısmını teşkil etmektedir. Kitapta Ömerü'l-Fuadî'nin eserlerinden sonra Senâyî Hasan Efendi'nin *Silsilenâme-i Halvetiyye* adlı eserine de yer verilmiştir. Bu kısım manzumdur. Kitapta Şabânîliğin günlük virdi olan *Vird-i Settâr* tıpkıbasımı ve tercümesiyle birlikte yer almaktadır. Eser “Kaynaklar” ve “Belgeler” kısımlarıyla son bulmaktadır.

Görüldüğü gibi eser Şeyh Şabânî Velî ve Şabânîlik'le ilgili birçok kaynağın, bilgi ve belgenin toplandığı bir eser durumundadır. Şabân-ı Velî'nin daha iyi anlaşılması, tanınması noktasındaki tespitler, Halvetîlik sahasında yapılmış diğer araştırma ve çalışmalara ek olarak alana katkı sunacak niteliktedir. Bu haliyle kitap Türk tasavvufunda çok önemli roller oynamış bir erkânı silsilesi ve yetiştirdiği diğer bazı zevatla birlikte ortaya koymaktadır. Benzer çalışmaların başka erkânlar ve tarikat kolları için de yapılması bu irfan mekteplerinin kültür ve medeniyetimizde oynadığı rolleri ortaya çıkarması adına elzem görünmektedir.

bilig
2018 MAKALE ADI DİZİNİ
KIŞ – BAHAR – YAZ- GÜZ
(SAYILAR: 84-85-86-87)
2018 INDEX OF ARTICLES
WINTER – SPRING – SUMMER – AUTUMN
(VOLUMES: 84-85-86-87)

- “II. Dünya Savaşı’nda Alman İşgali Altındaki Ülkelere Türkiye Üzerinden Yapılan Yardımlar”, Nurgün Koç, Kış/84, s. 95-121.
“Aids Made Through Turkey to The Countries Under The Invasion of Germany in The Second World War”, Nurgün Koç, Winter/84, p. 95-121.
- “15 Temmuz Darbe Teşebbüsünü Yeni Bir Çerçeveye Oturtmak: Siyasal ve Sosyolojik bir İnceleme”, Hatem Ete, Sonbahar/87, s. 179-202.
“Reframing the July 15 Coup Attempt: A Political and Sociological Examination”, Hatem Ete, Autumn /87, p. 179-202.
- “Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması”, Fatih Şayhan, Sonbahar/87, s. 83-100.
“Mythical Interpretation Of Water Cult In Altai Turk Beliefs”, Fatih Şayhan, Autumn /87, p. 83-100.
- “Bektaşî Nefesleri Üzerine Makamsal Bir İnceleme”, Yavuz Şen, Bahar/85, s. 209-231.
“A Research of The Maqam on Bektashi Nefes”, Yavuz Şen, Spring/85, p. 209-231.
- “Bir ‘Ara Kurum’ Olarak Cemevleri”, Fatih Ertugay, Kış/84, s. 197-218.
“Djemevis as an ‘Intermediate Association’”, Fatih Ertugay, Winter/84, p. 197-218.

- “Bir Osmanlı ve Bir Çerkes: Sergüzeşt Romanında Özgürlüğün Bedeli”,
Emine Tuğcu, Yaz/86, s. 45-64.
- “An Ottoman and A Cherkas: The Cost of Freedom in Sergüzeşt
Novel”, Emine Tuğcu, Summer/86, p. 45-64.
- “Çocuk Edebiyatı Ürünlerinde Yer Alan Deyimlerin Kültür Aktarımındaki
Rolü ve Türkçe Ders Kitaplarındaki Deyimlerle Örtüşme Düzeyi”,
Tuğba Barutcu, Fatma Açıık, Yaz/86, s. 183-209.
- “The Role of Idioms Which in Children’s Literature Workson
Cultural Transfers and The Level of Overlap with These Phrases in
Turkish Textbooks”, Tuğba Barutcu, Fatma Açıık, Summer/86, p. 183-
209.
- “Çocuk ve Allah’ta Kuşlar-Ağaçlar Sembolizmi”, Münire Kevser Baş,
Sonbahar/87, s. 157-178.
- “Aesthetic Fiction On Poetic Action: Birds-Trees Symbolism in The
Child and God (Çocuk Ve Allah)”, Münire Kevser Baş, Autumn /87,
p.157-178.
- “Dalkavuk, Kalem, Davul, Kartal, Cem ve Kara Sinan Dergilerindeki
Reklam ve İlanlarda Modernleşme ve Değişen Tüketim Kültürü”,
Ebru Davulcu, Bahar/85, s. 147-173.
- “Modernization and Changing Consumption Culture in
Advertisement and Announcements in Dalkavuk, Kalem, Davul,
Kartal, Cem And Kara Sinan Magazines”, Ebru Davulcu, Spring/85,
p. 147-173.
- “Değişen Dünyada Değişmeyen Değerler: Türk Cumhuriyetlerinde
Üniversite Öğrencilerinin İş Etiğine Yönelik Tutumları”, Seyil
Najimudinova vd., Sonbahar/87, s. 129-156
- “Invariable Values in Changing World: Students’ Attitudes toward
Business Ethics in Turkic Republics”, Seyil Najimudinova vd.,
Autumn /87, p. 129-156.
- “Edvâr Kitaplarında Usûl-i Cedîd: İç İçe Daireli Usûller”, Gökhan Yalçın,
Bahar/85, s. 175-208.
- “New Usûl in Books of Turkish Music Theory: Usûls of Nested
Cycles (Polyrhythmic)”, Gökhan Yalçın, Spring/85, p. 175-208.

- “Geçiş Ekonomilerinde ve Türki Cumhuriyetlerde Özelleştirmenin Emek Verimliliği Üzerindeki Etkisi”, Rasim Yılmaz, Julide Yalçinkaya Koyuncu, Bahar/85, s. 257-281.
- “The Impact of Privatization on Labor Productivity in Transition Economies and the Turkic Republics”, Rasim Yılmaz, Julide Yalçinkaya Koyuncu, Spring/85, p. 257-281.
- “Hamlet (William Shakespeare) ile Gülnihal (Namık Kemal) Adlı Tiyatro Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, Mehmet Bakır Şengül, Kış/84, s. 219-241.
- “A Comparative Analysis on Hamlet (William Shakespeare) and Gülnihal (Namık Kemal) Theatres”, Mehmet Bakır Şengül, Winter/84, p. 219-241.
- “İsrail Tarih Ders Kitaplarında Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi”, Selim Tezcan, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, Yaz/86, s. 137-167.
- “The Turkish War of National Liberation and the Republican Period in Israeli History Textbooks”, Selim Tezcan, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, Summer/86, p. 137-167.
- “Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yeniden Yazmak”, Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, Kış/84, s. 69-93.
- “Time, Space and Closure in Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş: Rewriting Polipathis”, Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, Winter/84, p. 69-93.
- “Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Füllerin Anlamsal Yapısı”, Amirzhan Rysbayev, Gulzada Temenova, Bahar/85, s. 113-128.
- “The semantic structure of verbal phraseological units in Kazakh and Turkish languages”, Amirzhan Rysbayev, Gulzada Temenova, Spring/85, p. 113-128.
- “Kıbrıs'ta İhtidâ Hareketleri (1800-1878)”, Güven Dinç, Kış/84, s. 243-271.
- “Conversions to Islam in Cyprus (1800-1878)”, Güven Dinç, Winter/84, p. 243-271.

- “Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu’nda Gayrimüslimlerin İstihdamı”, Mehmet Çetin, Recep Kök, Bahar/85, s. 1-24.
- “Employment of Non-Muslims in the Ottoman Army in the Case of the Crimean War”, Mehmet Çetin, Recep Kök, Spring/85, p. 1-24.
- “Kırım Tatar Kültürel Kimliğinin Müzik Aracılığıyla Görünümü: Derviza Ritüeli Ekseninde Kırım Ansamblı Performans Analizi”, İlhan Ersoy, Kış/84, s. 273-299.
- “Crimean Tatars Cultural Identity Appearance Through The Music: Performance Analysis of Crimean Ansamble Axis in Derviza Ritual”, İlhan Ersoy, Winter/84, p. 273-299.
- “Kırım Tatarları’nın Statüsündeki Değişiklik: Ulusal Azınlıktan Yerli Halklığa Mı?”, Utku Yapıcı, Bahar/85, s. 299-332.
- “Change in the Status of the Crimean Tatars: from National Minority to Indigenous People?”, Utku Yapıcı, Spring/85, p. 299-332.
- “Mecmû’â ve ‘Mecmû’a-i Eş’âr’ Kavramlarının Zübdetü’l-Eş’âr ve Zeyllerindeki Kullanımları Üzerine”, Ayşe Yıldız, Yaz/86, s. 169-181.
- “On the Use of The Terms ‘Macmua’ and ‘Mecmu’a-ı Eş’âr’ in Zübdetü’l-Eş’âr and Supplementary Works”, Ayşe Yıldız, Summer/86, p. 169-181.
- “Mehmed Murad Nakşibendî ve Nakşî Gözüyle Yazılmış Tek, Tam Mesnevî Şerhi”, Hatice Özdil, Bahar/85, s. 129-145.
- “Only and Completed Masnavi Commentary Written in Nakshi Point of View and Mehmed Murad Nakşibendî”, Hatice Özdil, Spring/85, p. 129-145.
- “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, Kubilay Aktulum, Bahar/85, s. 233-256.
- “Referentiality and Reality of Text in an Intertextual Perspective”, Kubilay Aktulum, Spring/85, p. 233-256.
- “Müslüman Türklerin Hint Dili ve Literatürüne Katkısı: Hint-Sufî Metinleri”, Cemil Kutlutürk, Sonbahar/87, s. 33-58.
- “The Contribution of Muslim Turks to the Indian Language and Literature: Indo-Sufî Literature”, Cemil Kutlutürk, Autumn/87, p. 33-58.

- “Orhan Pamuk’un Beyaz Kale Eserinde Oryantalizm”, Beyazıt H. Akman, *Sonbahar/87*, s. 59-82.
- “Orientalism In Orhan Pamuk’s White Castle”, Beyazıt H. Akman, *Autumn /87*, p. 59-82.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanda Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900): Çorum Şer’iyye Mahkemesi Örneği”, Zekeriya Işık, *Bahar/85*, s. 25-56.
- “Gender in Public Sphere in The Ottoman Empire and Woman with Gender Identity (1836-1900): Çorum Ecclesiastical Court Case”, Zekeriya Işık, *Spring/85*, p. 25-56.
- “Osmanlı Mürettipler Cemiyeti”, Ahmet Ali Gazel, *Bahar/85*, s. 83-112.
- “The Society of Ottoman Typographers”, Ahmet Ali Gazel, *Spring/85*, p. 83-112.
- “Osmanlı Nesrinin Folklorik Üslup Özellikleri”, Tuba Işinsu Durmuş, Mehmet Gürbüz, *Sonbahar/87*, s. 101-128.
- “Folkloric Style Features of Ottoman Prose”, Tuba Işinsu Durmuş, Mehmet Gürbüz, *Autumn /87*, p. 101-128.
- “Ögedey Kağan’ın Herât Emiri Uygur Türk’ü Harlığı”, Mustafa Şahin, *Kış/84*, s. 23-43.
- “Ogedei Khan’s Governor of Herat Uyghur Turk Harlig”, Mustafa Şahin, *Winter/84*, p. 23-43.
- “Sâlih Zeki’nin Dârü’l-fünûn Konferansları’ndaki İlk Konferansı: Ana Kaynağın Tespit Edilmesi”, Samet Bağçe, *Kış/84*, s.159-178.
- “Sâlih Zeki’s First Lecture in Dârü’l-fünun Konferansları: Locating its Main Source”, Samet Bağçe, *Winter/84*, p. 159-178.
- “Sibir Kırgızlarının Devlet ve Siyasi Yöneticisi: Erenak Bek”, Oljobay Karatayev, *Bahar/85*, s. 283-297.
- “State and Political Ruler of Siberian Kyrgyz: Erenak Bek”, Oljobay Karatayev, *Spring/85*, p. 283-297.
- “Siyaset Felsefesi Açısından Dede Korkut Hikâyeleri”, Mustafa Yıldız, *Yaz/86*, s. 65-88.

- “Dede Korkut Stories in terms of Political Philosophy”, Mustafa Yıldız, Summer/86, p. 65-88.
- “Son Dönem Osmanlı Edebiyatının Nazire Derleyicisi: İbnülemin Kemal İnal ve Gülzâr-ı Nezâir Adlı Mecmuası”, Nagihan Gür, Kış/84, s. 123-157.
- “A Nazire Compiler of the Late Ottoman Literature: İbnülemin Kemal İnal and his Gülzâr-ı Nezâir”, Nagihan Gür, Winter/84, p. 123-157.
- “Suriye Krizi’nde Türkiye ve İran Arasındaki Stratejik Etkileşim: 2011-2015 Zaman Diliminin Oyun Kuramsal Analizi”, Buğra Sarı, Sonbahar/87, s. 203-227.
- “The Strategic Interaction between Turkey and Iran in the Syrian Crisis: A Game Theoretical Analysis of the Time Frame from 2011 to 2015”, Buğra Sarı, Autumn /87, p. 203-227.
- “Şakarım’ın Passionerlik Yönünün Dilsel Kimliğinden Yola Çıkararak Tanıtılması”, Zhanar Konyratbayeva, Serikkyl Satenova, Ordaly Konyratbayev, Yaz/86, s. 23-44.
- “Revealing Shakarım’s Passionate Nature via His Linguistic Personality”, Zhanar Konyratbayeva, Serikkyl Satenova, Ordaly Konyratbayev, Summer/86, p. 23-44.
- “Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, Gülnar Kara, Kış/84, s. 45-67.
- “Tang Dynasty’s Effortsto Take Control of Turkish Territories”, Gülnar Kara, Winter/84, p. 45-67.
- “Türk Cumhuriyetlerinin KKTC’yi Tanıma Stratejisinin Esasları”, Soyalp Tamçelik, İsmail Safi, Yaz/86, s. 1-22.
- “Strategic Principles of Recognition of Turkish Republic of Northern Cyprus by Turkic Republics”, Soyalp Tamçelik, İsmail Safi, Summer/86, p. 1-22.
- “Türk İnsanını ve Kültürünü Tanımak: Almanca Erasmus Deneyim Raporlarında Kültürlerarası Etkileşimin İncelenmesi”, Dalım Çiğdem Ünal, Sonbahar/87, s. 1-32.

- “Turkish People and Turkish Culture: An Investigation of Erasmus Experience Reports Relating to Intercultural Communication”, Dalım Çiğdem Ünal, Autumn/87, p. 1-32.
- “Türk Müziği Nazariyatına Genel Bir Bakış”, Deniz Aydar, Kış/84, s. 179-196.
- “A Survey on The Turkish Music Theory”, Deniz Aydar, Winter/84, p. 179-196.
- “Türkçede Geçişsiz Fiiller Üzerine Bazı Gözlemler”, Semra Baturay Meral, Hasan Mesut Meral, Yaz/86, s.115-136.
- “On Single Argument Verbs in Turkish”, Semra Baturay Meral, Hasan Mesut Meral, Summer/86, p. 115-136.
- “‘Türkistanskije Vedomosti’ Gazetesi ve Orta Asya Basınının Tarihi Gelişimi”, Sundetbayeva Sandugash, Kış/84, s. 1-21.
- “The Newspaper ‘Turkestanские Ведомости’ and the Beginning of the Development of the History of the Press in Central Asia”, Sundetbayeva Sandugash, Winter/84, p. 1-21.
- “Türkiye’nin Sıhhi İctimaî Coğrafyası’na Göre Anadolu’da Gelenek, İnanç ve Kültür Üzerine Bir Değerlendirme”, Oğuzhan Aydın, Yaz/86, s. 89-114.
- “On the Culture, Belief, and Custom in Anatolia in accordance with Turkey’s Health Geography”, Oğuzhan Aydın, Summer/86, p. 89-114.
- “Yabancılar için İngilizce ve Türkçe Ders Kitaplarındaki Kültürel İçeriklerin Karşılaştırması”, Meliha R. Şimşek, Kış/84, s. 301-327.
- “A Comparison of Cultural Contents in English and Turkish Coursebooks for Foreigners”, Meliha R. Şimşek, Winter/84, p. 301-327.
- “Yemen Karasularında Korsanlık ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler (1869-1914)”, Yahya Yeşilyurt, Bahar/85, s. 57-82.
- “Piracy in Territorial Waters of Yemen and Measures by The Ottoman Empire (1869-1914)”, Yahya Yeşilyurt, Spring/85, p. 57-82.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “‘100.Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası’ Konulu 6. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun Ardından”, Serhat Küçük, Kış/84, s. 337-340.

- Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Denise Gill, Melancholic Modalities: Affect, Islam and Turkish Classical Musicians, New York 2017: Oxford University Press”, Koray Değirmenci, Sonbahar/87, s. 239-246.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “*Divan-ı Hikmet Sohbetleri* (Editör: Prof. Dr. Zülfikar Güngör.) (2018). Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.” Bülent Kaya, Bahar/85, s. 243-347.
- Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Gurbangülü, Berdimuhamedov (2018). Türkmenistan - Büyük İpek Yolu'nun Kalbi. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.” Emrah Yılmaz, Sonbahar/87, s. 235-238.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Kökü Mazide Bir Âti: Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü II (20. Yüzyıldan Günümüze 1860-1985) Projesi”, Saadet Çetin, Yaz/86, s. 215-218.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Lars Johanson, Türkçede Görünüş, çev. Nurettin Demir, Ankara 2016: Grafiker Yayınları.”, Mehmet Aydın, Kış/84, s. 329-336.
- Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Mustafa Sever (2018). Bakırhan Kitabı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme Araştırma Dizisi Yayın No: 55.”, Mustafa Kılıç, Sonbahar/87, s. 229-234.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Paul Pelliot, Carnets de Route 1906-1908, Transkripsiyon: Esclarmonde Monteil (Fr.), Hwei-Chung Tsao (Çin.), Ingrid Ghesquière (Rus.), Koordinasyon: Jérôme Ghesquière, Musée Guimet, Paris, Les Indes Savantes, 2008, 479 s. + VII levha (Haritalar, Çizimler, Fotoğraflar)”, Münevver Ebru Zeren, Bahar/85, s. 333-338.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlımlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ)”, Fatih Özer, Yaz/86, s. 219-221.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Tarihçilere, dilcilere ve genel okuyucu kitlesine hitap eden bir eser: DERBENDNAME. Gökçe Yükselen Peler, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 342 sayfa.”, Çetin Pekacar, Bahar/85, s. 339-341.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Türk Klasik Eserlerinin Dijital Ortama Aktarılması Projesi (E-Kitap)”, Bilal Güzel, Yaz/86, s. 211-214.

bilig

2018 YAZAR ADI DİZİNİ
KİŞ – BAHAR – YAZ- GÜZ
(SAYILAR: 84-85-86-87)
2018 INDEX OF AUTHORS
WINTER – SPRING – SUMMER – AUTUMN
(VOLUMES: 84-85-86-87)

Akman, Beyazıt H., “Orhan Pamuk’un Beyaz Kale Eserinde Oryantalizm”,
Sonbahar/87, s. 59-82.

Akman, Beyazıt H., “Orientalism in Orhan Pamuk’s White Castle”,
Autumn /87, p. 59-82.

Aktulum, Kubilay, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin
Göndergeselliği”, Bahar/85, s. 233-256.

Aktulum, Kubilay, “Referentiality and Reality of Text in an İntertextual
Perspective”, Spring/85, p. 233-256.

Aydar, Deniz, “Türk Müziği Nazariyatına Genel Bir Bakış”, Kış/84, s. 179-196.

Aydar, Deniz, “A Survey on The Turkish Music Theory”, Winter/84, p.
179-196.

Aydın, Mehmet, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Lars Johanson,
Türkçede Görünüş, çev. Nurettin Demir, Ankara 2016: Grafiker
Yayınları.”, Kış/84, s. 329-336.

Aydın, Oğuzhan, “Türkiye’nin Sıhhî İctimaî Coğrafyası’na Göre Anadolu’da
Gelenek, İnanç ve Kültür Üzerine Bir Değerlendirme”, Yaz/86, s. 89-114.

Aydın, Oğuzhan, “On the Culture, Belief, and Custom in Anatolia in
accordance with Turkey’s Health Geography”, Summer/86, p. 89-114.

Bağçe, Samet, “Sâlih Zeki’nin Dârü’l-fünûn Konferansları’ndaki İlk
Konferansı: Ana Kaynağın Tespit Edilmesi”, Kış/84, s.159-178.

- Bağçe, Samet, “Sâlih Zeki’s First Lecture in Dârü’l-fünun Konferansları: Locating its Main Source”, Winter/84, p. 159-178.
- Barutcu, Tuğba, Fatma Açık, “Çocuk Edebiyatı Ürünlerinde Yer Alan Deyimlerin Kültür Aktarımındaki Rolü ve Türkçe Ders Kitaplarındaki Deyimlerle Örtüşme Düzeyi”, Yaz/86, s. 183-209.
- Barutcu, Tuğba, Fatma Açık, “The Role of Idioms Which in Children’s Literature Workson Cultural Transfers and The Level of Overlap with These Phrases in Turkish Textbooks”, Summer/86, p. 183-209.
- Baş, Münire Kevser, “Çocuk ve Allah’ta Kuşlar-Ağaçlar Sembolizmi”, Sonbahar/87, s. 157-178.
- Baş, Münire Kevser, “Aesthetic Fiction On Poetic Action: Birds-Trees Symbolism in The Child and God (Çocuk Ve Allah)”, Autumn /87, p.157-178.
- Baturay Meral, Semra, Hasan Mesut Meral, “Türkçede Geçişsiz Fiiller Üzerine Bazı Gözlemler”, Yaz/86, s.115-136.
- Baturay Meral, Semra, Hasan Mesut Meral, “On Single Argument Verbs in Turkish”, Summer/86, p. 115-136.
- Çetin, Mehmet, Recep Kök, “Kırım Savaşı Örneğinde Osmanlı Ordusu’nda Gayrimüslimlerin İstihdamı”, Bahar/85, s. 1-24.
- Çetin, Mehmet, Recep Kök, “Employment of Non-Muslims in the Ottoman Army in the Case of the Crimean War”, Spring/85, p. 1-24.
- Çetin, Saadet, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Kökü Mazide Bir Âti: Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü II (20. Yüzyıldan Günümüze 1860-1985) Projesi”, Yaz/86, s. 215-218.
- Davulcu, Ebru, “Dalkavuk, Kalem, Davul, Kartal, Cem ve Kara Sinan Dergilerindeki Reklam ve İlanlarda Modernleşme ve Değişen Tüketim Kültürü”, Bahar/85, s. 147-173.
- Davulcu, Ebru, “Modernization and Changing Consumption Culture in Advertisement and Announcements in Dalkavuk, Kalem, Davul, Kartal, Cem And Kara Sinan Magazines”, Spring/85, p. 147-173.
- Değirmenci, Koray, Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Denise Gill, Melancholic Modalities: Affect, Islam and Turkish Classical Musicians,

- New York 2017: Oxford University Press”, Sonbahar/87, s. 239-246.
- Dinç, Güven, “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri (1800-1878)”, Kış/84, s. 243-271.
- Dinç, Güven, “Conversions to Islam in Cyprus (1800-1878)”, Winter/84, p. 243-271.
- Durmuş, Tuba Işinsu, Mehmet Gürbüz, “Osmanlı Nesrinin Folklorik Üslup Özellikleri”, Sonbahar/87, s. 101-128.
- Durmuş, Tuba Işinsu, Mehmet Gürbüz, “Folkloric Style Features of Ottoman Prose”, Autumn /87, p. 101-128.
- Ersoy, İlhan, “Kırım Tatar Kültürel Kimliğinin Müzik Aracılığıyla Görünümü: Derviza Ritüeli Ekseninde Kırım Ansamblı Performans Analizi”, Kış/84, s. 273-299.
- Ersoy, İlhan, “Crimean Tatars Cultural Identity Appearance Through The Music: Performance Analysis of Crimean Ansamble Axis in Derviza Ritual”, Winter/84, p. 273-299.
- Ertugay, Fatih, “Bir ‘Ara Kurum’ Olarak Cemevleri”, Kış/84, s. 197-218.
- Ertugay, Fatih, “Djemevis as an ‘Intermediate Association’”, Winter/84, p. 197-218.
- Ete, Hatem, “15 Temmuz Darbe Teşebbüsünü Yeni Bir Çerçeveye Oturtmak: Siyasal ve Sosyolojik bir İnceleme”, Sonbahar/87, s. 179-202.
- Ete, Hatem, “Reframing the July 15 Coup Attempt: A Political and Sociological Examination”, Autumn /87, p. 179-202.
- Gazel, Ahmet Ali, “Osmanlı Mürettepler Cemiyeti”, Bahar/85, s. 83-112.
- Gazel, Ahmet Ali, “The Society of Ottoman Typographers”, Spring/85, p. 83-112.
- Gür, Nagihan, “Son Dönem Osmanlı Edebiyatının Nazire Derleyicisi: İbnülemin Kemal İnal ve Gülzâr-ı Nezâir Adlı Mecmuası”, Kış/84, s. 123-157.
- Gür, Nagihan, “A Nazire Compiler of the Late Ottoman Literature: İbnülemin Kemal İnal and his Gülzâr-ı Nezâir”, Winter/84, p. 123-157.
- Güzel, Bilal, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Türk Klasik Eserlerinin Dijital Ortama Aktarılması Projesi (E-Kitap)”, Yaz/86, s. 211-214.

- Işık, Zekeriya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanda Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900): Çorum Şer’iyye Mahkemesi Örneği”, Bahar/85, s. 25-56.
- Işık, Zekeriya, “Gender in Public Sphere in The Ottoman Empire and Woman with Gender Identity (1836-1900): Çorum Ecclesiastical Court Case”, Spring/85, p. 25-56.
- Kara, Gülnar, “Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, Kış/84, s. 45-67.
- Kara, Gülnar, “Tang Dynasty’s EffortstoTake Control of Turkish Territories”, Winter/84, p. 45-67.
- Karatayev, Oljobay, “Sibir Kırgızlarının Devlet ve Siyasi Yöneticisi: Erenak Bek”, Bahar/85, s. 283-297.
- Karatayev, Oljobay, “State and Political Ruler of Siberian Kyrgyz: Erenak Bek”, Spring/85, p. 283-297.
- Kaya, Bülent, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “*Divan-ı Hikmet Sobbetleri* (Editör: Prof. Dr. Zülfikar Güngör.) (2018). Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.” Bahar/85, s. 243-347.
- Kılıç, Mustafa, Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Mustafa Sever (2018). Bakırhan Kitabı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme Araştırma Dizisi Yayın No: 55.”, Sonbahar/87, s. 229-234.
- Koç, Nurgün, “II. Dünya Savaşı’nda Alman İşgali Altındaki Ülkelere Türkiye Üzerinden Yapılan Yardımlar”, Kış/84, s. 95-121.
- Koç, Nurgün, “Aids Made Through Turkey to The Countries Under The Invasion of Germany in The Second World War”, Winter/84, p. 95-121.
- Konyratbayeva, Zhanar, Serikkyl Satenova, Ordaly Konyratbayev, “Şakarım’ın Passionerlik Yönünün Dilsel Kimliğinden Yola Çıkararak Tanıtılması”, Yaz/86, s. 23-44.
- Konyratbayeva, Zhanar, Serikkyl Satenova, Ordaly Konyratbayev, “Revealing Shakarim’s Passionate Nature via His Linguistic Personality”, Summer/86, p. 23-44.

Kutlutürk, Cemil, “Müslüman Türklerin Hint Dili ve Literatürüne Katkısı: Hint-Sufi Metinleri”, *Sonbahar/87*, s. 33-58.

Kutlutürk, Cemil, “The Contribution of Muslim Turks to the Indian Language and Literature: Indo-Sufi Literature”, *Autumn/87*, p. 33-58.

Küçük, Serhat, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “100.Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası’ Konulu 6. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun Ardından”, *Kış/84*, s. 337-340.

Najimudinova, Seyil vd., “Değişen Dünyada Değişmeyen Değerler: Türk Cumhuriyetlerinde Üniversite Öğrencilerinin İş Etiğine Yönelik Tutumları”, *Sonbahar/87*, s. 129-156

Najimudinova, Seyil vd., “Invariable Values in Changing World: Students’ Attitudes toward Business Ethics in Turkic Republics”, *Autumn /87*, p. 129-156.

Özgül, Hatice, “Mehmed Murad Nakşibendî ve Nakşî Gözüyle Yazılmış Tek, Tam Mesnevî Şerhi”, *Bahar/85*, s. 129-145.

Özgül, Hatice, “Only and Completed Masnavi Commentary Written in Nakshi Point of View and Mehmed Murad Nakşibendî”, *Spring/85*, p. 129-145.

Özer, Fatih, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlımlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ)”, *Yaz/86*, s. 219-221.

Pekacar, Çetin, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Tarihçilere, dilcilere ve genel okuyucu kitesine hitap eden bir eser: DERBENDNAME. Gökçe Yükselen Peler, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 342 sayfa.”, *Bahar/85*, s. 339-341.

Rysbayev, Amirzhan, Gulzada Temenova, “Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Fiillerin Anlamsal Yapısı”, *Bahar/85*, s. 113-128.

Rysbayev, Amirzhan, Gulzada Temenova, “The semantic structure of verbal phraseological units in Kazakh and Turkish languages”, *Spring/85*, p. 113-128.

Sandugash, Sundetbayeva, “‘Türkistanskije Vedomosti’ Gazetesi ve Orta Asya Basınının Tarihi Gelişimi”, *Kış/84*, s. 1-21.

Sandugash, Sundetbayeva, “The Newspaper “Turkestantskie Vedomosti” and the Beginning of the Development of the History of the Press in Central Asia”, Winter/84, p. 1-21.

Sarı, Buğra, “Suriye Krizi’nde Türkiye ve İran Arasındaki Stratejik Etkileşim: 2011-2015 Zaman Diliminin Oyun Kuramsal Analizi”, Sonbahar/87, s. 203-227.

Sarı, Buğra, “The Strategic Interaction between Turkey and Iran in the Syrian Crisis: A Game Theoretical Analysis of the Time Frame from 2011 to 2015”, Autumn /87, p. 203-227.

Şahin, Mustafa, “Ögedey Kağan’ın Herât Emîri Uyğur Türk’ü Harlığı”, Kış/84, s. 23-43.

Şahin, Mustafa, “Ogedei Khan’s Governor of Herat Uyghur Turk Harlığı”, Winter/84, p. 23-43.

Şayhan, Fatih, “Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması”, Sonbahar/87, s. 83-100.

Şayhan, Fatih, “Mythical Interpretation Of Water Cult In Altai Turk Beliefs”, Autumn /87, p. 83-100.

Şen, Yavuz, “Bektaşî Nefesleri Üzerine Makamsal Bir İnceleme”, Bahar/85, s. 209-231.

Şen, Yavuz, “A Research of The Maqam on Bektashi Nefes”, Spring/85, p. 209-231.

Şengül, Mehmet Bakır, “Hamlet (William Shakespeare) ile Gülnihal (Namık Kemal) Adlı Tiyatro Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, Kış/84, s. 219-241.

Şengül, Mehmet Bakır, “A Comparative Analysis on Hamlet (William Shakespeare) and Gülnihal (Namık Kemal) Theatres”, Winter/84, p. 219-241.

Şimşek, Meliha R., “Yabancılar için İngilizce ve Türkçe Ders Kitaplarındaki Kültürel İçeriklerin Karşılaştırması”, Kış/84, s. 301-327.

Şimşek, Meliha R., “A Comparison of Cultural Contents in English and Turkish Coursebooks for Foreigners”, Winter/84, p. 301-327.

Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz, “Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yeniden Yazmak”, Kış/84, s. 69-93.

Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz, “Time, Space and Closure in Karamanlidika Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş: Rewriting Polipathis”, Winter/84, p. 69-93.

Tamçelik, Soyalp, İsmail Safi, “Türk Cumhuriyetlerinin KKTC'yi Tanıma Stratejisinin Esasları”, Yaz/86, s. 1-22.

Tamçelik, Soyalp, İsmail Safi, “Strategic Principles of Recognition of Turkish Republic of Northern Cyprus by Turkic Republics”, Summer/86, p. 1-22.

Tezcan, Selim, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, “İsrail Tarih Ders Kitaplarında Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi”, Yaz/86, s. 137-167.

Tezcan, Selim, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, “The Turkish War of National Liberation and the Republican Period in Israeli History Textbooks”, Summer/86, p. 137-167.

Tuğcu, Emine, “Bir Osmanlı ve Bir Çerkes: Sergüzeşt Romanında Özgürlüğün Bedeli”, Yaz/86, s. 45-64.

Tuğcu, Emine, “An Ottoman and A Cherkes: The Cost of Freedom in Sergüzeşt Novel”, Summer/86, p. 45-64.

Ünal, Dalım Çiğdem, “Türk İnsanını ve Kültürünü Tanımak: Almanca Erasmus Deneyim Raporlarında Kültürlerarası Etkileşimin İncelenmesi”, Sonbahar/87, s. 1-32.

Ünal, Dalım Çiğdem, “Turkish People and Turkish Culture: An Investigation of Erasmus Experience Reports Relating to Intercultural Communication”, Autumn/87, p. 1-32.

Yalçın, Gökhan, “Edvâr Kitaplarında Usûl-i Cedîd: İç İçe Daireli Usûller”, Bahar/85, s. 175-208.

Yalçın, Gökhan, “New Usûl in Books of Turkish Music Theory: Usûls of Nested Cycles (Polyrhythmic)”, Spring/85, p. 175-208.

- Yapıcı, Utku, “Kırım Tatarları’nın Statüsündeki Değişiklik: Ulusal Azınlıktan Yerli Halklığa Mı?”, Bahar/85, s. 299-332.
- Yapıcı, Utku, “Change in the Status of the Crimean Tatars: from National Minority to Indigenous People?”, Spring/85, p. 299-332.
- Yeşilyurt, Yahya, “Yemen Karasularında Korsanlık ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler (1869-1914)”, Bahar/85, s. 57-82.
- Yeşilyurt, Yahya, “Piracy in Territorial Waters of Yemen and Measures by The Ottoman Empire (1869-1914)”, Spring/85, p. 57-82.
- Yıldız, Ayşe, “‘Mecmû’â’ ve ‘Mecmû’a-i Eş’âr’ Kavramlarının Zübdetü’l-Eş’âr ve Zeyllerindeki Kullanımları Üzerine”, Yaz/86, s. 169-181.
- Yıldız, Ayşe, “On the Use of The Terms ‘Macmua’ and ‘Mecmu’a-ı Eş’âr’ in Zübdetü’l-Eş’âr and Supplementary Works”, Summer/86, p. 169-181.
- Yıldız, Mustafa, “Siyaset Felsefesi Açısından Dede Korkut Hikâyeleri”, Yaz/86, s. 65-88.
- Yıldız, Mustafa, “Dede Korkut Stories in terms of Political Philosophy”, Summer/86, p. 65-88.
- Yılmaz, Emrah, Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Gurbangülü, Berdimuhamedov (2018). Türkmenistan - Büyük İpek Yolu’nun Kalbi. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.”, Sonbahar/87, s. 235-238.
- Yılmaz, Rasim, Julide Yalçınkaya Koyuncu, “Geçiş Ekonomilerinde ve Türki Cumhuriyetlerde Özelleştirmenin Emek Verimliliği Üzerindeki Etkisi”, Bahar/85, s. 257-281.
- Yılmaz, Rasim, Julide Yalçınkaya Koyuncu, “The Impact of Privatization on Labor Productivity in Transition Economies and the Turkic Republics”, Spring/85, p. 257-281.
- Zeren, Münevver Ebru, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Paul Pelliot, Carnets de Route 1906-1908, Transkripsiyon: Esclarmonde Monteil (Fr.), Huei-Chung Tsao (Çin.), Ingrid Ghesquière (Rus.), Koordinasyon: Jérôme Ghesquière, Musée Guimet, Paris, Les Indes Savantes, 2008, 479 s. + VII levha (Haritalar, Çizimler, Fotoğraflar)”, Bahar/85, s. 333-338.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan a, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, öz ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar öz ve kaynakça dahil 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortala şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1. *bilig'deki Yayınlarla İlgili Bilgiler*

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002: 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların soyadı, yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

Köprülü (1926, Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com [Erişim: 15.12.2014]

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa (2010). *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır; künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika ve Asım Bezirci (1981). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Başvuru Kitapları. İstanbul: Gözlem Yay.

Kaynağın üçten fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı yazılmalı, sonra vd. ya da ve diğerleri kısaltması kullanılmalıdır.

Örnek:

Akyüz, Kenan vd. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yay.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa no bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan (1997). *Poetika*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Demir, Nurettin (2012). “Türkçede Evidensiyel”. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 62: 97-117.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Sermet Matb.

Aynı yazara ait birden fazla yapıt kaynakçada gösterilecekse bu durumda, ilk esere yer verildikten sonra aynı yazarın diğer eserleri için ad ve soyadı düzenini yinelemek gerekmez, bunun yerine ad ve soyadı bilgisi yerine bir uzun çizgi konabilir. Aynı yazara ait birden fazla eserin kaynakçadaki sıralaması, soyadı alfabetik bir ayarlamaya müsait olmadığı için, eserlerin alfabetik sırasına göre yapılır.

Örnek:

Develi, Hayati (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

_____ (2003). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi.

Kaynaklar, **bir yazarın birden fazla aynı tarihli yayını olması halinde**, (a, b) şeklinde gösterilmelidir.

Örnek:

Develi, Hayati (2002a). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

Develi, Hayati (2002b). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla maddenin yazılış tarihi, tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt nosu, yayının yeri, yayınevi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk (1991). “Azmi-zâde Mustafa Hâletî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 348-349.

Tezler, kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, tezin yazıldığı tarih, eğik karakterle tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin bulunduğu şehir ve üniversitenin adı yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu (2012). *Garibi'nin Yusuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.

Yazmalar, Yazar. Eser Adı. Kütüphane. Koleksiyon. Katalog numarası. yaprağı. şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için Yazarın soyadı, Yazarın adı. "Mesajın başlığı". İnternet adresi. (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Henüz yayınlanmamış ama yayınlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Atılım, Murat ve Ekin Tokat (2008). "Forecasting Oil Price Movements with Crack Spread Futures". *Energy Economics*. Baskıda (doi:10.1016/j.eneco.2008.07.008).

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkic World

© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities of the Turkic world within a scientific framework. It also aims to inform the public of scientific studies of international quality focusing on the Turkic World.

bilig publishes articles that approach the current and historical problems of the Turkic world from a scientific perspective and propose solutions to these issues.

Submissions to *bilig* should be original articles producing new and worthwhile ideas and perspectives or evaluating previous studies in the field. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated.

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of the journal's editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are archived for five years. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports.

The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the articles accepted for publication are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Language of Publication

The language of the journal is Turkish as spoken in Turkey. However, each issue may include articles in English or in other Turkish dialects as long as the number of these do not exceed one-third of the total number of articles in the issue. Based on the decision of the Editorial Board, articles submitted in other Turkish dialects may have to be published after being translated into Turkish as spoken in Turkey.

Style Guidelines

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

- 1. Title of the article:** The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be written in **bold** characters, and addresses should be in normal font and italicized; the institution(s) the author(s) is/are affiliated with, their contact and e-mail addresses should also be specified.
- 3. Abstract:** The article should include an abstract in Turkish at the beginning. The abstract should explain the topic clearly and concisely in a minimum of 75 and a maximum of 150 words. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article. The English and Russian versions of the title, abstract and keywords should be placed at the end of the article. In case the Russian abstract is not submitted, it will be added later by the journal.
- 4. Body Text:** The body of the article should be typed on A4 (29/7x21cm) paper

on MS Word in Size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words including the abstract and bibliography. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided.

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appedices) should be fully capitalized while the sub-titles should have only their first letters capitalized and should be written in bold characters.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left, and should **not** be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below is an example table.

Table 1. *Information Concerning Publications in bilig*

Publication type	Number of publications	Number of pages			Number of references		
		N	X	SS	N	X	SS
Article	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Book review	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer that 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a

1.5 cm indentation on the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:

(Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are cited, the surname of the first author is given and 'et. al.' is added.

(Gökay et al. 2002: 18)

If the text already includes the name of the author, only the date should be given:

In this respect, Tanpınar (1976: 131) says ...

In sources and manuscripts with no publication date, only the surname of the author should be written; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

While quoting from a quotation, the original source should also be specified:

Köprülü (1926, qtd. in Çelik 1998).

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates; they should also be cited in the bibliography. Internet references should always include date of access and be cited in the bibliography.

www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com [Accessed: 15.12.2014]

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa (2010). *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika and Asım Bezirci (1981). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler. Başvuru Kitapları*. İstanbul: Gözlem Yay.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Akyüz, Kenan et.al. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yay.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan (1997). *Poetika*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Demir, Nurettin (2012). "Türkçede Evidensiyel". *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 62: 97-117.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example:

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Trans. Mehmet Harmancı. İstanbul: Sermet Matb.

If several references by the same author need to be cited, then the name and surname of the author need not be repeated for subsequent entries following the first entry. A long dash may be used instead. Several references by the same author should be listed according to the alphabetical order of work titles.

Example:

Develi, Hayati (2002). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

_____ (2003). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi.

If **more than one work by the same author of the same date** need to be cited, they should be indicated by (a, b).

Example:

Develi, Hayati (2002a). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

Develi, Hayati (2002b). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the

title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk (1991). "Azmi-zâde Mustafa Hâleti". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 348-349.

For **theses and dissertations**, the following order should be followed: surname and name of the author, date, full title of thesis in italics, thesis type, city where the university is located, and the name of the university:

Example:

Karakaya, Burcu (2012). *Garibi'nin Yûsuf u Züleyhâsi: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Master's Thesis. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of Work. Library. Collection. Catalogue number. sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. vr. 45a.

To cite **a study found on the Internet**, the following order should be followed: Author surname, Author name. "Title of message". Internet address. (Date of Access)

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Accessed: 04.02.2009).

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Atılım, Murat ve Ekin Tokat (2008). "Forecasting Oil Price Movements with Crack Spread Futures". *Energy Economics*. In print (doi:10.1016/j.eneco.2008.07.008).

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09
bilig.yesevi.edu.tr
bilig@yesevi.edu.tr